80. oct. 1903

OUD Utrecht

REGISTER 1994

67ste jaargang

R. P. M. van Antwerpen
Notebomenlaan 27
3582 CG Utrecht

BIBLIOTHEEK
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT
2605 412 6

REGISTER 1994

SCHRIJVERS

inlegvel bij nr. 5 ***Baars, J.*** Toelichting op de ontwerp-begroting 1995

76 ***Berkelaar, W.,*** Existentialisme in de Domstad. Het bezoek van Jean-Paul Sartre aan Utrecht in december 1946
83 ***Idem,*** Boekenschouw

8 ***Brits-Oversteegen, M.G.,*** Grafmonument: Bij het graf van dr. J.J. van Oosterzee
84 ***Idem,*** Grafmonument: De grafkelder van Hijmen Bart van Zijll Van Den Ham te Vleuten

100 ***Bruin, R. de,*** Bezetting of bevrijding. Buitenlandse interventie-legers in Utrecht, 1787-1813

62 ***Croo de Vries, A.B.R. du,*** De familie van Lier als parnassijns. Leden van de familie van Lier als kerkbestuurders van de Israëlitische gemeenten van Maarssen en Utrecht

141 ***Deukeren, H. van,*** Boekenschouw

20 ***Dolfin, M.,*** Portret: Saskia van Dockum, provinciaal archeoloog
44 ***Idem,*** Portret: Renger de Bruin, conservator historische afdeling Centraal Museum
68 ***Idem,*** Portret: Gerard van Rooy, lid tentoonstellingscommissie Kunstmarkt
92 ***Idem,*** Portret: Tjeerd Pot: "Tja, wat ben ik eigenlijk?"
140 ***Idem,*** Portret: Martin de Bruijn: Utrecht is uniek

132 ***Hart, P.D. 't,*** Om het recht op een varken. Privébelangen en milieuzorg in de vorige eeuw

18 ***Hattem, M. van,*** Rietveldprijs 1993
83 ***Idem,*** Boekenschouw
116 ***Idem,*** Portret: Ina Isings : "Soms denk je: wat is dit nu weer?"

128 ***Heijden, J. van der,*** Grafmonument: De grafkelder van de familie Van Asch van Wijck te De Bilt

28 ***Hoffman-Klerkx, E.L.,*** De schilderingen in het koorvak en het transept van de Sint-Pieterskerk te Utrecht

59 ***Hoven van Genderen, B. van den,*** Boekenschouw
141 ***Idem,*** Boekenschouw

4 ***Jacobs, K.,*** Hoog Catharijne. De stedebouwkundige visie van het eerste uur
43 ***Kernkamp, H.H.W.,*** Oproep aan de leden van Oud-Utrecht

86 ***Kipp-Brinkman, J.W.E.,*** Licht en schaduw in de geschiedenis van de Oude Hortus

124 ***Lagers, H.,*** De sluis bij Otterspoor en de dam bij het Gein

21 ***Lemaier, J.W.,*** Begroting Vereniging Oud-Utrecht voor het jaar 1994
114 ***Idem,*** Toelichting jaarrekening 1993

36 ***Martens van Vliet, B.J.,*** De Ketielejach en andere straatnamen in de Utrechtse volkstaal

130 ***Meyer, H.,*** Volksbuurtmuseum Wijk C één jaar oud

108 ***Meyere, J. de,*** De 'Kapelle te Helsdingen buijten Vianen'. Twee tekeningen van Dirk van der Burg

112 ***Pietersma, A.,*** De Vereniging Oud-Utrecht in 1993

16 ***Rooijen, C. van,*** De excursie naar het historisch museum in de boerderij Ijsselstee te Nieuwegein

59 ***Roubos, A.,*** Boekenschouw

10 ***Santen, B. van,*** Vredenburg... een stadsplein?
39 ***Idem,*** Vondsten
40 ***Idem,*** Het voormalig slachthuis aan de Amsterdamsestraatweg

17 ***Schuurman, A.,*** Boekenschouw

52 ***Storm van Leeuwen, J.A.,*** Bange dagen op de dijken. ' soe het water aen alle kanten zeer groot ende hooch was'. Het grootwaterschap Bijleveld en de Meerndijk in 1570

19 ***Vogelzang, F.,*** Van de leestafel
38 ***Idem,*** Van de leestafel
61 ***Idem,*** Van de leestafel
85 ***Idem,*** Van de leestafel
111 ***Idem,*** Van de leestafel
139 ***Idem,*** Van de leestafel

130 ***Wersch, A. van,*** Volksbuurtmuseum Wijk C één jaar oud

107 ***Winkelaar, K.,*** Boekenschouw

8 ***Zeijden, A. van der,*** Grafmonument: Bij het graf van dr. J.J. van Oosterzee
34 ***Idem,*** Grafmonument: De grafkelder van de familie van Nellesteyn te Leersum

REGISTER 1994

35 *Idem,* Boekenschouw
60 *Idem,* Grafmonument: De grafstenen van de familie Hamburger te Kovelswade in Utrecht
106 *Idem,* Grafmonument: De katholieke begraafplaats te Achterveld

UTRECHT STAD

4 Hoog Catharijne. De stedebouwkundige visie van het eerste uur

10 Vredenburg een stadsplein?

18 Rietveldprijs 1993 (voor het woningbouwproject in Voordorp)

28 De schilderingen in het koorvak en het transept van de Sint Pieterskerk te Utrecht

36 De Ketielejach en andere straatnamen in de Utrechtse volkstaal
69 *Idem,* een reactie
93 *Idem,* reacties

40 Het voormalig slachthuis aan de Amsterdamsestraatweg

86 Licht en schaduw in de geschiedenis van de Oude Hortus

100 Bezetting of bevrijding. Buitenlandse interventielegers in Utrecht, 1787-1813

130 Volksbuurtmuseum Wijk C één jaar oud

132 Om het recht op een varken. Privébelangen en milieuzorg in de vorige eeuw

UTRECHT PROVINCIE

16 De excursie naar het historisch museum in de boerderij Ijsselstee te Nieuwegein

19 Van de leestafel: Amersfoort, Eemnes, Nieuwegein, Woerden en Woudenberg

38 Van de leestafel: Houten, Loosdrecht, Maartensdijk, Oudewater, Rhenen en Zeist

52 Bange dagen op de dijken. 'soe het water aen alle kanten zeer groot ende hooch was'. Het grootwaterschap Bijleveld en de Meerndijk in 1570

61 Van de leestafel: Baarn, Bunschoten, Veenendaal en Wijk bij Duurstede

85 Van de leestafel: Eemnes, Nieuwegein en Vleuten

106 Grafmonument: De katholieke begraafplaats te Achterveld

108 De 'Kapelle te Helsdingen buijten Vianen'. Twee tekeningen van Dirk van der Burg

111 Van de leestafel: Baarn, De Bilt en Ijsselstein

124 De sluis bij Otterspoor en de dam bij het Gein

139 Van de leestafel: Maarssen, Maartensdijk, Oudewater, Woerden en Wijk bij Duurstede

PERSONEN

128 ***Van Asch van Wijck,*** in: Grafmonument

18 ***Theo Bosch,*** in: Rietveldprijs 1993

44 ***Renger de Bruin,*** in: Portret

140 ***Martin de Bruijn,*** in: Portret

108 ***Dirk van der Burg,*** in: De 'Kapelle te Helsdingen buijten Vianen'. Twee tekeningen van Dirk van der Burg

8 ***J.I. Doedes,*** in: Grafmonument

20 ***Saskia van Dockum,*** in: Portret

60 ***Hamburger,*** in: Grafmonument

116 ***Ina Isings,*** in: Portret

76 ***D.J. van Lennep,*** in: Existentialisme in de Domstad. Het bezoek van Jean-Paul Sartre aan Utrecht in december 1946

62 ***Van Lier,*** in: De familie van Lier als parnassijns. Leden van de familie van Lier als kerkbestuurders van de Israëlitische Gemeenten van Maarssen en Utrecht

132 ***Bart Molenbeek,*** in: Om het recht op een varken. Privébelangen en milieuzorg in de vorige eeuw

34 ***Van Nellesteyn,*** in: Grafmonument

REGISTER 1994

8 ***J.J. van Oosterzee,*** in: Grafmonument

92 ***Tjeerd Pot,*** in: Portret

68 ***Gerard van Rooy,*** in: Portret

76 ***Jean-Paul Sartre,*** in: Existentialisme in de Domstad. Het bezoek van Jean- Paul Sartre aan Utrecht in december 1946

84 ***Hijmen Bart van Zijll Van Den Ham,*** in: Grafmonument

BOEKENSCHOUW

83 ***R. van Breukelen,*** Het Centrum tussen kromstaf en publiek schandaal 1884- 1932. Een perskwestie in het centrum des lands met aanzienlijke verliezen en verliezers

141 ***Paul Brusse,*** Amersfoort 1850-1930. Economische bedrijvigheid en sociale verhoudingen

17 ***H. Buiter,*** Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart van Nederland

83 ***Francis Bulhof,*** Ma patrie est au ciel. Leven en werk van Willem Emmery de Perponcher Sedlnitzky (1741-1819)

35 ***A.B.R. du Croo de Vries,*** Inventaris van de archieven van de Nederlands Israëlitische gemeente te Utrecht

83 ***H.J. van Es,*** Geschiedenis van de Gereformeerde kerk van Breukelen 30 maart 1893 - 30 maart 1993

35 ***Mark van Hattem,*** Kozakkendag. De bevrijding van Utrecht in 1813

59 ***G. Hutschemaekers en C. Hrachovec (redactie),*** Heer en heelmeesters. Negentig jaar zorg voor zenuwlijders in het Christelijk Sanatorium te Zeist

141 ***Bernet van Leeuwen,*** De molens van Spengen en Kockengen. 30 jaar Stichting De Utrechtse Molens

107 ***Jurgen Limonard (inleider),*** Alexander van Goltstein, De vertrouwde van mijn hart. Dagboek 1801-1808

59 ***Matrijs (uitgeverij),*** Geschiedenis van de zuidelijke Utrechtse waterschappen

VONDSTEN

9 Drie vingerhoedjes

39 Twee stukken papier, gevonden bij restauratiewerkzaamheden aan de Muziekschool

67 Het zoveelste christuskindje

91 De "groene man"op een steengoedscherf

115 Van een verzamelaar? Pijpekopjes

129 Getuigenissen van devotie

VERENIGING OUD-UTRECHT

21,45,69,93,117,131 Agenda

21 Begroting Vereniging Oud-Utrecht voor het jaar 1994

37 Verenigingsnieuws

43 Oproep aan de leden van Oud-Utrecht voor de vorming van een ledencommissie

45,69,117 Mededelingen

67 Oud-Utrecht-prijs 1995

91 Aankondiging excursie naar Oudewater en Haastrecht

inlegvel bij nr. 5 (Toelichting op de) Ontwerp-begroting 1995

105 Aankondiging 'Martinus Nijhoff en de Paarden Kathedraal'

107 Algemene najaarsledenvergadering

112 De Vereniging Oud-Utrecht in 1993

114 Toelichting jaarrekening 1993

Colofon

Oud-Utrecht

Tweemaandelijks tijdschrift
67e jaargang nr. 1
januari/februari 1994

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretariaatsadres: Zebraspoor 63, 6305 GD Maarssenbroek.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 47,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 41,= per jaar).
Contributie- en ledenadministratie: Mw. C. Nijhove-de Leeuw, telefoon: 03465-62930.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, E. Tigelaar, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.
Redactieadres: Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
Vormgeving: Han Ernest.
Druk: De Boer Cuperus.

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift.
Verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda volgende nummer: 1 maart 1994, verschijningsdatum 1 april.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, liefst op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1). Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Inderdaad: Oud-Utrecht is veranderd. Veranderd in formaat, in de vormgeving, in de dikte en in frequentie. Met deze veranderingen heeft de redactie gemeend een aantal dingen wezenlijk te verbeteren.

Het grotere formaat maakt het mogelijk de leesbaarheid te vergroten en foto's duidelijker en mooier af te drukken. De nieuwe vormgeving vergroot de inzichtelijkheid van het blad en geeft het een volwassen uiterlijk. Door de frequentie te verlagen maar de dikte te doen toenemen is het mogelijk, goed op elkaar afgestemde artikelen te plaatsen en een doordacht blad in elkaar te zetten.

Er zijn een aantal nieuwe rubrieken te verwelkomen. In "portret" vindt u voortaan, hoe kan het ook anders, een portret van een, doorgaans om zijn of haar werk interessante, "Utrechtse persoonlijkheid". Dit jaar zal in een aparte rubriek aandacht worden besteed aan grafmonumenten van ons reeds ontvallen Utrechtse personen. Dit in het kader van een grafmonumenten inventarisatie project waar momenteel hard aan wordt gewerkt in onze regio. De agenda, de boekenschouw en de leestafel zijn vertrouwde rubrieken die u ook in Oud-Utrecht nieuwe stijl zult terugvinden.

Maar een tijdschrift moet het natuurlijk hebben van zijn artikelen. Daarvoor zijn wij nog steeds van u afhankelijk: Oud-Utrecht blijft een blad voor en door de leden van onze vereniging. Naar we hopen zal het nieuwe aanzien van ons verenigingsblad de leden niet afschrikken, maar juist aanmoedigen om de redactie te blijven voeden met hun pennevruchten.

Inhoud

Van de redactie 3

Hoog Catharijne 4
De stedebouwkundige visie van het eerste uur
Ko Jacobs

Grafmonument 8

Vondsten 9

Vredenburg.... een stadsplein? 10
Bettina van Santen

Excursie boerderij IJsselstee 16
Cees van Rooijen

Boekenschouw 17

Rietveldprijs 1993 18
Mark van Hattem

Van de leestafel 19

Portret 20

Begroting Oud-Utrecht 1994 21
Penningmeester J.W. Lemaier

Agenda 21

Hoog Catharijne

De stedebouwkundige visie van het eerste uur

Twintig jaar geleden, op 24 september 1973, werd het eerste gerealiseerde deel van Hoog Catharijne door prinses Beatrix geopend. In de jaren daarna zou de uitbreiding van het complex gestaag voortgang vinden. Hoog Catharijne is 'af' als het Muziekcentrum Vredenburg van architect H. Hertzberger in 1978 is voltooid.

Voor, tijdens en na de bouw is er een konstante stroom van critici geweest, die het project als een onzalige ingreep in de stad bestempelden. Pleitbezorgers wijzen op het economisch succes van Hoog Catharijne en de impuls die het op de binnenstad heeft of zou hebben.

Sinds een jaar of vijf wordt aan plannen gewerkt om Hoog Catharijne, met name de verbindingen met het station en de stad, een face-lift te geven.

Wat er ook wordt gezegd, één ding is duidelijk: over Hoog Catharijne wordt altijd iets gezegd. Genoeg redenen om eens terug te gaan naar de eerste plannen voor Hoog Catharijne. Welk gedachtengoed en welke stedebouwkundige toekomstbeelden leefden bij de plannenmakers van het eerst uur toen ze achter hun tekentafels dit omvangrijke en ingrijpende project uittekenden?

Stadsuitbreiding

De gemeente Utrecht had in 1954 zijn lang en fel begeerde grenswijziging gekregen. Op de nieuwe grondgebieden konden de uitbreidingsplannen worden gerealiseerd die waren vastgelegd in het Structuurplan uit dat zelfde jaar. De grote uitbreidingswijken, Tolsteeg-Hoograven, Kanaleneiland, Overvecht en Lunetten, waren schematisch vastgelegd en zouden ieder hun eigen uitwerking en realisatie krijgen. Belangrijk in dit verband is het gedachtengoed waarmee de wijken in de jaren '50 en '60 werden opgezet, omdat dit denken over de wijken onlosmakelijk is gekoppeld aan het denken over de gehele stad en het stadshart.

Hoe toendertijd over de opzet en uitwerking van een nieuwe wijk werd gedacht, valt achteraf het meest helder af te lezen aan Kanaleneiland. Hier draagt aan bij dat het bij deze wijk gaat om een door twee grote kanalen - het Amsterdam-Rijnkanaal en het Merwedekanaal - geïsoleerd 'eiland' dat met enkele nieuwe bruggen op de bestaande stad werd aangesloten.

Met die bruggen zijn we direct bij de essentie van de hoofdstructuur van de stedebouwkundige opzet: de wegen. Naast de huisvesting van de bevolkingsaanwas speelde een nieuw gegeven een grote rol: de toenemende mobiliteit van de bevolking. De bereikbaarheid van iedere woning met de auto komt hoog op de prioriteitenlijst van het ontwerpprogramma te staan.

De andere belangrijke hoofdgedachte bij de opzet van de nieuwe uitbreidingswijken was de omvang van de te bouwen huisvesting. In Kanaleneiland moesten voor dertigduizend mensen woningen en voorzieningen komen. De bestaande voorzieningen in de stad konden deze aanwas onmogelijk verwerken en waren te ver van de nieuwe woningen verwijderd. Daarom werden de nieuwe wijken als een op zichzelf staande eenheid opgezet. Kanaleneiland heeft bijvoorbeeld scholen voor basis- en voortgezet onderwijs, kerken, club- en buurthuizen, sportcomplexen, sporthallen, een ziekenhuis, een verpleegtehuis, een bibliotheek, vier buurtwinkelcentra en een wijkcentrum met een winkelcentrum.

De spreiding van de winkelcentra geeft een goed beeld van de eenheidsgedachte die aan de wijk ten grondslag lag: een groot winkelcentrum in het hart van de wijk en diverse kleinere centra verspreid over de rest van de wijk. Het is zeker niet toevallig dat het grote winkelcentrum van Kanaleneiland (van de hand van architect H.A. Maaskant) wordt geaccentueerd door een hoge kantoortoren en is gesitueerd naast het centrale verkeersplein.

Het stedebouwkundige hart van de wijk moest zowel visueel herkenbaar zijn als directe aansluiting hebben op het wegennet. Mobiliteit boven alles, met de verwachting (èn de bedoeling) dat ieder met de auto boodschappen zou gaan halen. Daarom zijn er tevens een parkeergarage en een paar grote parkeerterreinen naast het winkelcentrum ontworpen.

Kortom, de overzichtelijke stedebouwkundige structuur van wegen en de ritmische architectonische uitwerking van hoog- en laagbouw bood iedereen de mogelijkheid voor zijn dagelijkse levensbehoeften in principe binnen de wijk te blijven en daar zelfs van deur tot deur te rijden.

Ko Jacobs

Het stadshart

In feite geldt op een grotere schaal voor de stad als geheel een zelfde optiek. Nu is de stad de grote eenheid en geldt de binnenstad als het hart. Het stadshart heeft daarbij een extra rol omdat het aanvullende voorzieningen moet bieden voor de totale stad en de regio. Mede door de economische groei in de jaren '50 en de hoogconjunctuur van de jaren '60 worden deze ontwikkelingen gestimuleerd. Het toekomstperspectief wordt gekarakteriseerd door termen als groei, toename en welvaart. Het zal duidelijk zijn dat de oude binnenstad van Utrecht de gevolgen van deze ontwikkelingen niet eenvoudig kon verwerken. De knelpunten bestonden niet alleen uit de toename van het winkelende publiek en het daarmee gepaard gaande vervoer, maar ook uit de omvang en het niveau van de bestaande voorzieningen in de stad.

Om voor de verkeersproblematiek tot een oplossing te komen werd de Duitse deskundige Prof.Mr.Ing. M.E. Feuchtinger ingehuurd. In 1958 presenteerde hij, in overeenstemming met de heersende denktrant, het radicale en daarom verguisde plan voor de singeldemping. In plaats van een halt toe te roepen aan autoverkeer in de binnenstad wordt het verkeer juist vrij baan gegeven door grote delen historisch, maar niet-functioneel stadsschoon op te offeren. Dit is kenmerkend voor de toenmalige visie op de historische binnenstad en de bereikbaarheid daarvan voor het grote publiek.

Hoog Catharijne als oplossing

In deze optimistische sfeer worden ook de eerste plannen voor Hoog Catharijne ontworpen. De plannenmakers van het eerste uur zijn: Bredero NV, de gemeente Utrecht, de Nederlandse Spoorwegen en de Jaarbeurs. Zij bogen zich over de situatie rond het station en de stationswijk, de verbindingen met het Jaarbeursterrein aan de ene kant en met de binnenstad aan de andere kant.

De toenmalige situatie rond het station kon in het licht van het boven geschetste perspectief alleen maar als bedroevend worden bestempeld: een klein station met een stationsplein dat lag weggedrukt achter de stationswijk. Een heldere toegang tot de stad bestond niet; als je vanuit het station naar de stad wilde, moest je om de stationswijk heen om vervolgens op de barrières van de singel en de pleinwand van het Vredenburg te stuiten. Om maar te zwijgen van de hordenloop die moest worden ondernomen om vanuit de stad een bezoek aan de Jaarbeurs te brengen of omgekeerd. Zoals al eerder gezegd; de binnenstad was voor gemotoriseerd verkeer moeilijk toegankelijk en parkeren was bijkans onmogelijk.

De plannen voor Hoog Catharijne uit de beginjaren '60 wilden een oplossing voor alle knelpunten bieden. De stedebouwkundigen hadden een duidelijke visie die ook nu nog van de tekeningen en maquettes valt af te lezen.

De ruggegraat van Hoog Catharijne is de verhoogde wandelpromenade die vanaf het Vredenburg de pleinwand doorboort, de singel overbrugt, over de sporen voert tot aan het congresgebouw van de Jaarbeurs aan het Jaarbeursplein. Het meest kenmerkende was het open karakter; alleen ter hoogte van het station, waar de wandelpromenade werd opgenomen in de nieuwe, eveneens verhoogde en overdekte stationshal, zou men niet in de open lucht lopen. De rest van het voetgangersgebied was in de open lucht en heel ruim van opzet. Het verhoogde plateau was voorzien van restaurants, cafés met terrassen, winkels, boutiques, zithoeken en -banken, zodat de sfeer van een eigentijds stedelijk plein kon ontstaan. Het beeld dat de stedebouwkundigen voor ogen stond, was een modern Damrak: een toegang tot de stad in de vorm van een open allee van het station naar de binnenstad, waar de bezoeker kon kennismaken met Utrecht of de vertrekkende reiziger afscheid kon nemen. Gedacht werd aan een levendige en sfeervolle stedelijke ambiance die dankzij zijn moderne vormgeving niet de nadelen van een bedompte, oude stadswijk zou kennen.

De plannen

Als zijarmen aan de lange as van de wandelpromenade zijn vier gebouwcomplexen ontworpen. Het Jaarbeursplein wordt omzoomd door nieuwe gebouwen, waarbij de hoteltoren aan het Westplein zich al voorzichtig manifesteert. Het tweede ensemble wordt gevormd door het nieuwe stationsgebouw boven en pal naast de overdekte sporen. Aan de zijde van het Vredenburg is in aansluiting op het grote Jaarbeursgebouw langs de Catharijnesingel een doorbraak richting Mariaplaats ontworpen. Op de plaats van de stationswijk bevindt zich echter het grootste complex: het corpus van Hoog-Catharijne.

Opmerkelijk hieraan is de opzet die bijna klassiek van karakter is, zowel in plattegrond als in aanzicht. Daar waar de wandelpromenade het corpus kruist, bevindt zich een nieuw stadsplein geflankeerd door drie hoge torens, de hoogste van het gehele plan. De beide vleugels van het corpus bestaan ieder uit een carré van lagere gebouwen die vervolgens worden besloten door een middelhoge toren. De ene toren staat op het Smakkelaarsveld, de andere in het Moreelsepark. Het gevolgde schema van het corpus - hoog middendeel met twee lagere vleugels met aan de uiteinden iets hogere accenten - komt bijna overeen met dat van een klassicistisch Frans chateau.

De tekeningen uit de vroege jaren '60 tonen de wandelpromenade bevolkt met groepjes mensen, die zich bewegen in een overzichtelijk en ruim opgezet

Hoog Catharijne

De stedebouwkundige visie van het eerste uur

Hoog Catharijne in aanbouw

ensemble van strakke woon- en kantoorgebouwen. Opvallend is de vrij toegankelijke ruimte die wordt geboden: op de tekeningen circuleren de mensen rond en aan de voet van de gebouwen en ook in de binnengebieden is druk voetgangersverkeer.

In de tekeningen is ook goed te zien dat het bus- en autoverkeer wordt afgewikkeld op het niveau van het maaiveld. Naast het station is een brede zone ingericht voor de busperrons van stad- en streekvervoer. De busstations worden geflankeerd door brede autowegen en parkeerzones. Dat er in deze vroege plannen ook veel zaken nog niet zijn opgelost, blijkt uit de onduidelijkheid over de verbindingen tussen het wandelniveau en het niveau voor het gemotoriseerde verkeer. Slechts hier en daar op een onbeduidende plek is een hellingbaan tussen beide niveaus getekend.

Voor het Hoog Catharijne volgens deze plannen moest weliswaar bestaande bebouwing worden opgeofferd - de stationswijk en de bebouwing tussen Vredenburg en Mariaplaats - maar daar stond tegenover dat een nieuw, ruim en toegankelijk stedelijk gebied aan de oude binnenstad werd toegevoegd. Het ging immers niet enkel om een verbetering van de verbindingen, maar ook om een impuls te leveren aan de omvang en het niveau van de grootstedelijke voorzieningen.

Stedebouwkundig ideaal

De tekeningen en maquettes zijn duidelijk stedebouwkundig van karakter. De gebouwen hebben geen architectonische uitwerking; ze zijn schetsmatig aangegeven door middel van volumes waarin hoogstens het aantal bouwlagen is getekend. Desalniettemin gaat er van de tekeningen een zekere aantrekkingskracht uit. De reden hiervoor is niet alleen dat de verbeeldingskracht van de beschouwer wordt aangespoord om de ontbrekende details met zijn eigen fantasie in te vullen. De reden is ook dat er afgewogen met verticale en horizontale volumes is gecomponeerd. Zeker het wandelniveau laat mooie verhoudingen zien in de profielen van de promenade. In het hart van het plan ligt tussen drie sterk verticale volumes de ruime vlakte van het stedelijke plein. Dit profiel, de grootte van het plein in verhouding tot de hoogte van de flankerende bebouwing, oogt goed. Het plein is op zijn beurt weer ingevuld met kleinere, horizontale volumes. In de maat en de afwisseling van de volumes en in de ruimte die open wordt gelaten, zit veel van de kwaliteit van de eerste plannen. Het uitzicht tijdens een wandeling over de promenade zou niet de ervaring opleveren van een straat in de stad met twee gesloten straatwanden, maar zou steeds wisselende coulissen laten zien; van laag en dichtbij tot hoog aan het eind van het plein. Hier zou het credo van het Modernisme - licht, lucht en ruimte - zich aan den lijve hebben laten voelen.

Net als in Kanaleneiland wordt het hart van het nieuwe centrum geaccentueerd door hoogbouw; in dit geval door een driehoek van twee hoge kantoortorens en een wat minder hoog woongebouw. Dit komt mooi tot uiting in een vogelvluchtperspectief van het hele plan met de bestaande stad op de achtergrond. Op de voorgrond staat de omgevallen blokkendoos van Hoog Catharijne in strakke slagorde opgesteld. In het midden zijn de hoge torens van het nieuwe centrum te zien. Op de achtergrond enigszins terzijde torent de Dom hoog boven de stad uit. In het hart van de afbeelding echter staat de Neudeflat (eveneens van de hand van Maaskant; op dat moment juist voltooid) als een baken van het nieuwe elan in het centrum van Utrecht. Het lijkt het doel waarnaar de uitbreiding van Hoog Catharijne zich uitstrekt, of misschien beter is het de kiem van waaruit het nieuwe Utrecht zich verspreidt.

Visie en realiteit

Hoog Catharijne was in de ogen van de plannenmakers een weldaad voor de stad. Alle gesignaleerde knelpunten, die in hun ogen samenhingen met de kleinschalige, door de tijd ingehaalde stad, zouden in een klap worden opgelost. Met de geest van de jaren '60 in het hoofd zagen zij de toekomst voor het oude, met verkeer dichtslibbende centrum in het openbreken van de stad, letterlijk en figuurlijk. Hun ogen zagen niet de amputatie van een waardevolle, historische stadsrand, maar de transplantatie met een modern en vitaal organisme dat nieuw leven in het stadshart zou pompen.

Als we de eerste plannen op een rijtje zetten wat kan de optelsom van deze winstpunten dan anders betekenen dan meer welvaart, extra groei en (inter-)nationaal aanzien voor Utrecht? Was dit in historische termen niet vergelijkbaar met de bouw van een kathedraal of een koningspaleis?

Dertig jaar na dato zijn de stedebouwkundige ideeën van het eerst uur alleen nog maar te achterhalen uit de afbeeldingen en de maquettes of door gesprekken met de toenmalige ontwerpers. Het gerealiseerde Hoog Catharijne geeft weinig prijs van de vroege visie en de beloftevolle bijdrage die men met het plan aan de oude stad wenste te leveren. Als er al succesvolle verhalen over het huidige Hoog Catharijne worden verteld, zijn die van economische aard. En dat geeft in grote lijnen aan wat er in de tien jaar tussen de eerste plannen en de opening in 1973 is gebeurd: de aanzet voor een stedebouwkundig plan dat nog niet was uitgekristalliseerd, een visie op de stad die nog in ontwikkeling was, is opgeofferd aan economische formules van winst en rendement. Hoe dat is verlopen is echter een ander, ongetwijfeld dramatisch hoofdstuk uit de geschiedenis van Hoog Catharijne. Een hoofdstuk dat wellicht ook past in dat andere Utrechtse verhaal: over hoe het die kathedraal en dat koningspaleis is vergaan.

GRAFMONUMENT

Op initiatief van de Stichting Stichtse Geschiedenis en de Terebinth (landelijke vereniging tot herstel van zorg rond dood en rustplaats) worden op het ogenblik alle begraafplaatsen in de provincie Utrecht onderzocht op bijzondere grafmonumenten.
Oud Utrecht geeft alvast een voorproefje.

J.J. van Oosterzee

M.G. Brits-Oversteegen

Albert van der Zeijden

Bij het graf van dr J.J. van Oosterzee

"Dat heeft zeker niemand van ons eene week geleden vermoed, dat wij heden bij dit graf zouden staan. (...) Helaas, 't is geen droom, maar werkelijkheid, dat wij thans geschaard staan rondom het graf van onzen ontslapen vriend Van Oosterzee, onverwachts weggenomen". Zo begon professor J.I. Doedes op 3 augustus 1882 op de Algemene begraafplaats Soestbergen te Utrecht zijn rede bij het graf van zijn vriend en ambtgenoot J.J. van Oosterzee, die op 29 juli in Wiesbaden overleden was. Het decor was romantisch. Soestbergen was in 1830 ontworpen door J.D. Zocher jr., in de Engelse landschapsstijl, dat wil zeggen met slingerende paden en veel bomen en struiken. De begraafplaats was bedoeld als wandelpark en zo werd het ook gebruikt. De entreeprijs was een kwartje, een heel bedrag in die tijd!

Slaapmuts

Doedes en Van Oosterzee waren beiden hoogleraar aan de Utrechtse theologische faculteit en kenden elkaar al sinds hun studententijd. Beiden waren ook predikant. Vooral Van Oosterzee trok volle kerken met zijn gevoelige en enthousiaste preken. Van Oosterzee voelde zich verwant met de ethisch-irenische richting in de theologie. Hij stond onder invloed van de Duitse theoloog Schleiermacher, die gewezen had op het belang van het gevoel bij de geloofsbeleving.

Na predikant te zijn geweest in Eemnes, Alkmaar en Rotterdam, werd Van Oosterzee in 1863 benoemd tot hoogleraar in Utrecht; Doedes was hem in 1859 al voorgegaan. Van Oosterzee had het niet in alle opzichten naar zijn zin in Utrecht. "Er staat een slaapmuts op de Domtoren" is één van zijn bekende gezegdes. Daar kwam bij dat hij door allerlei omstandigheden niet meer zijn favoriete vak, de praktische theologie, mocht doceren.

Van Oosterzee was overleden in Wiesbaden. Op 3 juli 1882 was hij, "ofschoon onder een klimmend gevoel van lichamelijke zwakheid", voor zijn jaarlijkse zomervakantie naar de Duitse bronbadplaats Neuenahr (aan de Ahr) afgereisd. Hij voelde zich echter zo beroerd dat hij na drie weken naar Wiesbaden vertrok. Hoe hij op zaterdag 29 juli overleed weten we door een ooggetuigeverslag van dominee Post, die Van Oosterzee in Wiesbaden kwam opzoeken.

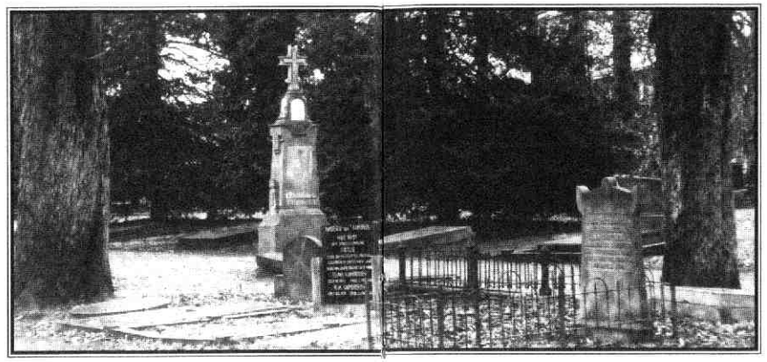

"Met mijne echtgenoote stond ik bij het bed van den stervende. Zijne hand lag rustig in die van zijne geliefde gade, en bleef daar rusten. (...) Ten half tien ure sloeg de stervende de oogen, die tot nog toe gesloten waren geweest, naar boven. Eenige oogenblikken staarde hij omhoog, als zag hij daar iets heerlijks. Toen sloten de oogleden zich langzaam. De geliefde was heengegaan, en met hem zooveel!" Van Oosterzee is vijf-en-zestig jaar geworden.

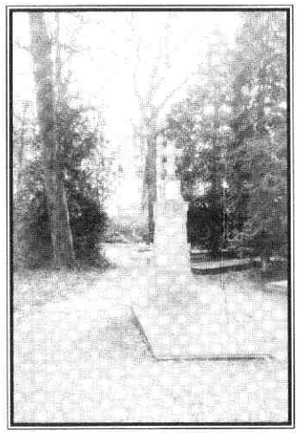

Victus Vincam

Maandag 31 juli werd zijn stoffelijk overschot naar het station gebracht om zo naar Utrecht vervoerd te kunnen worden, waar het op donderdag 3 augustus begraven werd. Het grafmonument staat vrijstaand op een prominente plaats op de begraafplaats, op een kruispunt van paden. Het is een staand monument dat maar liefst drie en halve meter hoog is. Op de marmeren plaat met tekst staat onder de persoonsgegevens Van Oosterzee's levensspreuk: victus vincam. Op de achterkant van de steen is de tekst uitgehouwen waarmee hij zijn autobiografie *Uit mijn levensboek* had afgesloten: "Door de genade Gods ben ik, die ik ben, en zijne genade, die aan mij bewezen is, is niet ijdel geweest." De grafsteen wordt bekroond door een kruisteken, het christelijk symbool van de hoop. Onder het kruisteken zijn enkele symbolische afbeeldingen bevestigd geweest; alleen de afbeelding aan de linkerkant, een duif met een palmtakje, is bewaard gebleven. Tot slot is op de steen een ontluikende bloem te zien.

Prof. Doedes overleed in 1897. Ook hij kreeg een graf op Soestbergen. De door zijn oudleerlingen geschonken granieten obelisk heeft de tand des tijds goed doorstaan.

Bronnen

- Bij het graf van dr. J.J. van Oosterzee (Utrecht 1882).
- J.J. van Oosterzee, *Uit mijn levensboek. Voor mijne vrienden* (Utrecht 1883).
- *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* (deel 2).
- *Dood en begraven. Sterven en rouwen 1700-1900.* Tentoonstellingscatalogus ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Eerste Algemene Begraafplaats Soestbergen te Utrecht (Utrecht 1980).

VONDSTEN

Drie vingerhoedjes

Bij een opgraving in 1991 in Wijk C (Bergstraat) werd in een afvalput een aantal metalen objecten aangetroffen die een ogenblik wat raadselachtig leken. Na schoonmaak bleek echter dat het hier om vingerhoedjes ging in diverse stadia van het fabricageproces. Nu is de vondst van een vingerhoedje op zichzelf niet uitzonderlijk, maar dan gaat het doorgaans om een exemplaar dat eens in gebruik was en verloren ging. Deze vondst maakt het waarschijnlijk dat de maker hier eens zijn ambacht bedreef en zijn nalatenschap biedt nu de gelegenheid om iets van zijn werk te doorvorsen.

De oudst bekende metalen vingerhoeden zouden rond de 9de eeuw AD uit Byzantium stammen, in Holland niet vroeger dan de 14de eeuw. Er is dan sprake van handwerk, waarbij gegoten en gehamerde varianten voorkomen. Pas in het begin van de 17de eeuw is in ons land sprake van een fabrieksmatige vervaardiging, met name ook in Utrecht.

Bij deze vingerhoedjes is duidelijk sprake van handwerk. Het begon kennelijk met het buigen van ongeveer 2 cm brede strookjes messing (0.5 mm dik) tot licht conische kokertjes. Het vastsolderen van de naad mislukte wel eens door oververhitting, getuige enkele voorbeelden waarbij een gat in het metaal viel. Lukte het wel dan werd vervolgens aan de smalle zijde van de conus een bol kapje - ter plaatse van de vingertop - gesoldeerd. Dat werd vermoedelijk tussen malletjes geperst of geslagen en passend bijgevijld. Om de opening van de vingerhoed werd tenslotte nog een smal ringetje van messing vast gesoldeerd en bijgewerkt. Dat reepje maakte het object in zijn geheel sterker en door het ter plaatse rond af te werken werd de scherpe smalle rand weggewerkt.

Merkwaardig aan dit vondstcomplexje is overigens wel dat de niet afgewerkte (mislukte?) losse kokertjes geen reliëf van putjes vertonen, terwijl dat bij de twee stapeltjes aan elkaar 'vastgecorrodeerde' bijna-eindproducten wel het geval is, over het gehele oppervlak. Werden die putjes dan handmatig met een dreveltje in het gladde metaal gehamerd, zoals dat eens bij de eerste vingerhoeden werd gedaan? Gezien het volstrekt regelmatige patroon van even diepe putjes, is dat uitgesloten. Het basismateriaal zal fabrieksmatig zijn vervaardigd en na aanlevering met de hand zijn verwerkt.

Misschien is het wel zo dat de kokertjes van ontwijfeld goedkoper materiaal als oefening voor solderen hebben gediend... solderen is namelijk niet zo gemakkelijk. Een datering van dit bedrijfje in de tweede helft van de 16de eeuw lijkt niet onwaarschijnlijk.

Vredenburg... een stadsplein?

Wie van de zomer in de actualiteitenrubriek NOVA het item met het Monopolyspel heeft gevolgd, zal het niet ontgaan zijn dat Utrecht er met Neude en Vredenburg in kwantitatief opzicht wellicht goed, maar in kwalitatief opzicht slecht van af kwam. Werd het Neude al als een mislukt plein afgeschilderd (en terecht), het Vredenburg kwam nog mistroostiger in beeld. Een paar mopperende marktkooplieden en het gebruikelijke 'gekke straattype' mochten in de druilerige regen heel Nederland laten delen in de algemene troosteloosheid die het Vredenburg in Utrecht lijkt uit te stralen.

Maar hoe zit dat nu met het Vredenburg? Was het vroeger beter, zoals stadsbewoners graag beweren? Of wordt het straks beter met het Utrecht City Project, zoals de plannenmakers met evenveel overtuiging beweren?

Zeker met het oog op de toekomstige plannen, is het zinnig een analyse te maken van deze plek in het stadshart.

Deze analyse is grotendeels gebaseerd op materiaal verzameld en uitgewerkt door Frans Kipp; het hier gepresenteerde verhaal, inclusief de 'kleur', zijn voor rekening van ondergetekende.

Het Catharijneveld

Van oorsprong was het natuurlijk niet het Vredenburg, maar het Catharijneveld: een grote open plaats tussen de westelijke stadsomwalling en de achterzijde van de percelen aan de Oudegracht. We spreken dan over de periode van ongeveer 1200 tot 1500. Aan de westzijde werd al voor het midden van de 13de eeuw het Catharijnegasthuis van de Johannieters gevestigd. Deze lag ongeveer op de plaats waar nu het Muziekcentrum ligt. Aan de oostzijde bleef een strook open, die doorliep tot op de achterzijde van de percelen aan de Oudegracht. Aan de zuidzijde kwam in deze periode de bebouwing tot stand tussen de Elisabethstraat en Achter Clarenburg. Als laatste verrees hier het Elisabethgasthuis in 1491. Aan de noordoostzijde kwam eveneens een bouwblok te liggen.

De rest van het Catharijneveld werd gebruikt als veemarkt, voor jaarmarkten en kermissen.

Het Vredenburg

Grote veranderingen vonden plaats na de machtsovername door Karel V in 1528. Hij verkoos het Catharijneveld als plek om een dwangburcht te bouwen. De Johannieters werden gedwongen te verhuizen naar het Carmelietenklooster aan de Lange Nieuwstraat, sindsdien beter bekend als het Catharijneconvent. De paardenmarkt werd verplaatst naar het Paardenveld en de overige markten naar het Neude.

In 1529 werd de dwangburcht 'Vredenburg' gebouwd, welke - zoals het behoort bij een burcht - werd omringd door een brede kasteelgracht. Hiervoor werd in 1532 een deel van de omliggende huizen aangekocht en afgebroken. De open ruimte tussen de bebouwing van Achter Clarenburg en de stadsmuur diende als voorburcht.

Nadat het kasteel in 1577 na een belegering in handen van de burgers was gevallen, werd het oostelijk deel - de stadszijde - al snel gesloopt. De westzijde daarentegen bleef intakt, maar maakte in het vervolg deel uit van de stadsommuring. De ruimte was weer beschikbaar gekomen voor de markten: hetzelfde jaar 1577 nog werd de Paardenmarkt weer op het Vredenburg gehouden. Ook de andere markten volgden. Vanaf 1582 keerden de destijds naar het Neude verplaatste markten terug, nadat eerst het terrein was geëgaliseerd. Ten behoeve van deze veemarkten werden aanbind-palen aan de randen van het plein geïnstalleerd; deze palen zouden tot 1928 op het plein aanwezig blijven.

Aan de noord- en oostzijde werden nu weer de percelen verkocht en bebouwd, die hadden moeten verdwijnen voor de aanleg van de slotgracht. Ook aan de zuidzijde van de Catharijnepoort werd een bouwblok verkaveld en bebouwd in 1592. Latere verzoeken om deze bebouwing uit te breiden naar het oosten en zo aan te sluiten bij de Lange Viestraat werden afgewezen. Men wilde het marktplein onder geen beding verkleinen.

Aan de zuidzijde op en naast de voormalige voorburcht (tot aan Achter Clarenburg) werden vanaf 1594 een groot aantal lakenramen geplaatst, die hier zouden blijven tot aan het einde van de 18de eeuw. Aan de westzijde, langs de stadswal, werd een aantal percelen uitgegeven. Hier ontstond een onregelmatige bebouwing. Een echte pleinwand zouden deze nooit vormen.

Uit dit alles blijkt dat de plek vrij snel zijn oude functies terug

Bettina van Santen

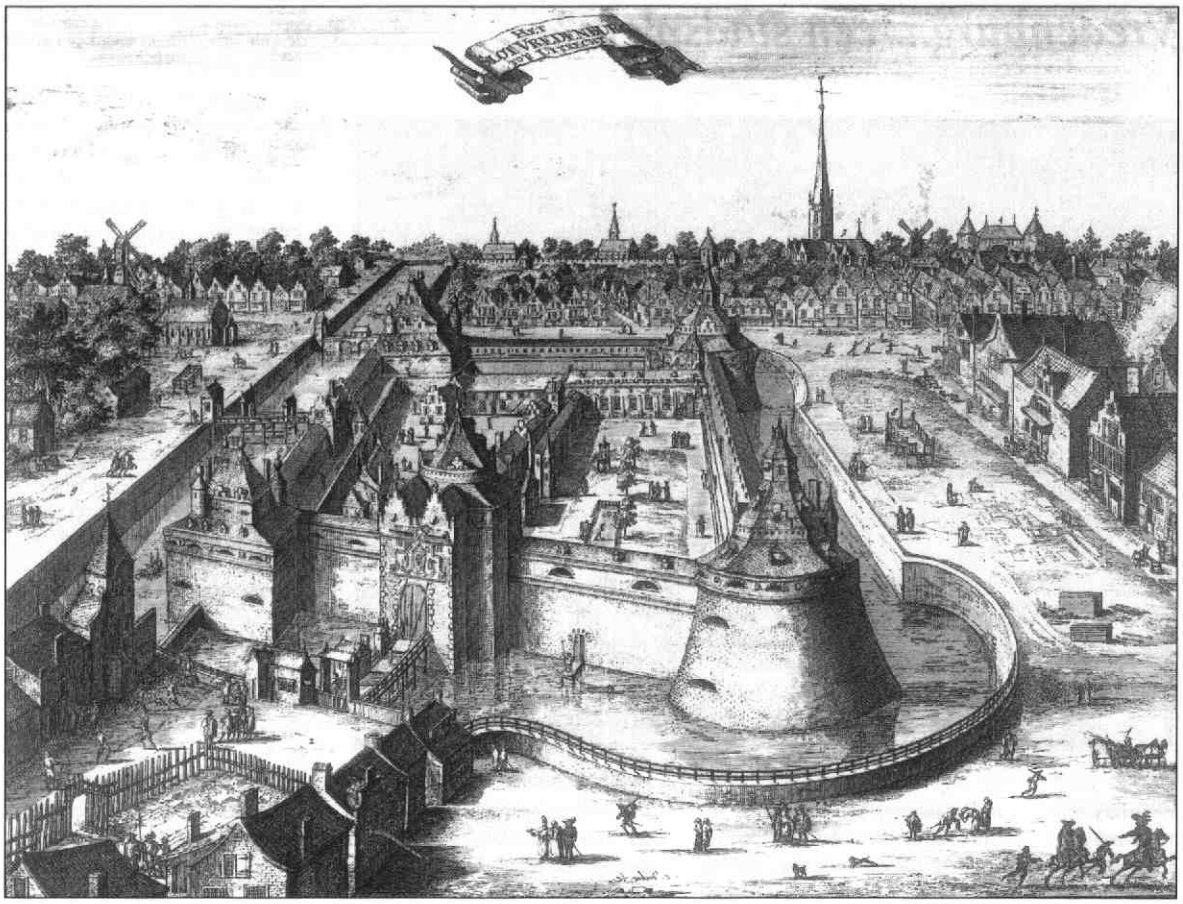

Het kasteel Vredenburg rond 1530. Op de voorgrond de voorburcht ter hoogte van het huidige Achter Clarenburg. (GAU)

had gekregen, waarbij de marktfunktie de allerbelangrijkste bleek. Zo werd in 1618 het plein met graszoden bedekt en beplant met lindebomen. Men wenstte het plein tussen de markten door ook als veeweide te kunnen gebruiken. Helemaal ideaal zal dit niet geweest zijn; in 1631 werd een deel al weer bestraat, aangezien er teveel modder-overlast was.

Het plan van Moreelse

In de 17de eeuw presenteerden veel steden in de Nederlanden uitbreidingsplannen. Zo ook Utrecht. De toenmalige burgermeester Hendrik Moreelse presenteerde zijn prestigieuze plannen in 1660-1664. Zijn plannen omvatten een reeks stedebouwkundige, sociale- en economische maatregelen en behelsden met name een uitbreiding van de stad naar het westen toe. De westelijke stadsbuitengracht (de Catharijnesingel) werd een centrale rol toegedacht als de nieuwe hoofdgracht, zoals de Oudegracht dat tot dan toe was geweest.

In de meeste literatuur over dit uitbreidingsplan wordt vooral ingegaan op concretisering van drie extra grachten aan de westzijde van de stad, beter bekend als de moesgrachten. Het enige wat daar nu nog van resteert is de Kruisvaart.

Maar het plan om de Catharijnesingel tot centrale doorvaart te maken, met brede kaden en dubbele bomenrijen en aan de westzijde voorname huizen had natuurlijk ook consekwenties voor het Vredenburg. Aansluitend op de centrale 'Catharijnegracht' zou het Vredenburg een grootschalig, ruim en helder karakter krijgen. Het pleinkarakter zou versterkt worden door de aanvulling van de zuidelijke pleinwand. De westwand daarentegen zou geen rommelige bebouwing meer hebben, maar direct - open - in verbinding staan met het water van de Catharijnegracht. Zo zou het plein drie duidelijke wanden krijgen: aan de noordzijde de oude bebouwing aan het Vredenburg (ongeveer de huidige noordwand tussen Staffhorst en C&A), aan de westzijde de reeds bestaande bebouwing tegen de percelen van de Oudegracht aan en aan de zuidzijde de nieuwe aaneengesloten bebouwing. Het plein zou vervolgens over het water van de Catharijnegracht uitkijken op de door Moreelse geplande statige nieuwe bebouwing aan de overzijde. Voorts zou rond het hele plein een strakke omlijsting van bomen geplaatst worden.

Wie zo'n Vredenburg probeert

Vredenburg... een stadsplein?

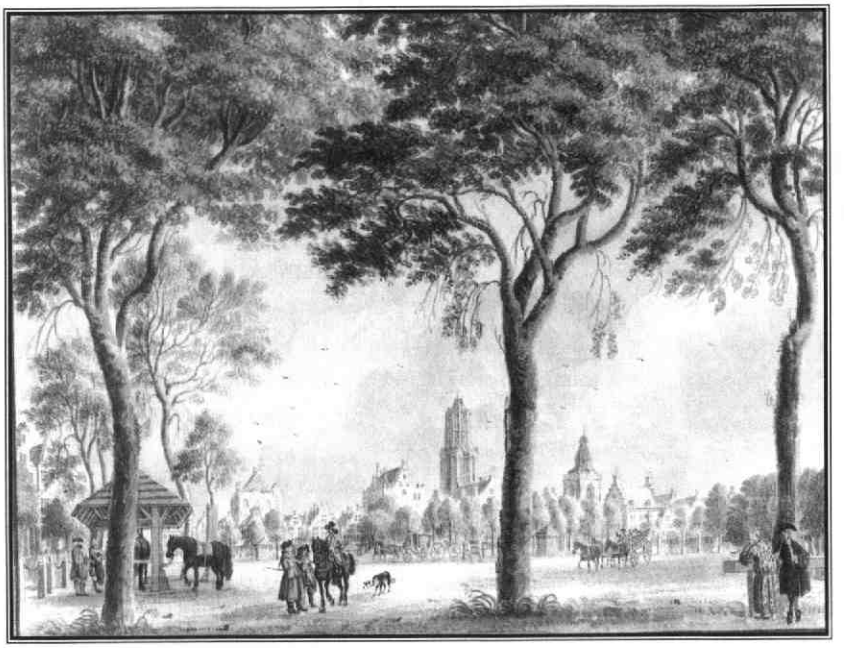

Vredenburg in 1736. Men kijkt hier vanuit het noordwesten op het plein en ziet zo ook de achterzijde van de - hoog boven de rest uitstekende - bebouwing aan de Oudegracht, zoals de huizen Oudaen en Fresenburg. Jan de Beijer, 1736 (GAU)

te visualiseren, kan niet aan de indruk ontkomen dat het eeuwig zonde is dat dit onderdeel van het plan (zoals zovele andere delen) geen doorgang heeft gevonden. Hier zou een ruim plein ontstaan zijn met drie duidelijke pleinwanden en een vrij uitzicht over water. Een plein waar men, wandelend onder de linden, aan de overzijde tussen voorbijvarende boten de gevels van de grachtenpanden zou zien. Op een dergelijk plein zou dan met recht de - tegenwoordig wat al te gemakkelijk gebruikte - term 'allure' van toepassing zijn geweest.

Er waren twee kleine 'maren' aan het plan. Ten eerste zou de nog geen 20 jaar oude monumentale stadspoort (notabene van vader Paulus Moreelse) in feite nutteloos worden. Deze poort mocht in de nieuwe opzet toch blijven staan, maar dan met name als een soort monumentaal element. Een andere, wat meer bezwaarlijke 'stedebouwkundige' smet was het blijven bestaan van het bouwblok naast de Catharijnepoort. Blijkbaar waren de eigenaren teveel gehecht aan hun riante plek, zij eistten namenlijk een te grote financiële genoegdoening ter compensatie. Ook zij zouden op hun plek mogen blijven.

Als het plan was door gegaan.

De 19de eeuw

Het Vredenburg rond 1800 had nog weinig verandering in de inrichting ondergaan: een noord- en oostwand waar ook de bindpalen stonden voor het vee, een zuidzijde met lakenpalen en een westzijde met wat individuele bebouwing. De Catharijnepoort was de belangrijkste westelijke toegangsweg en verleende toegang tot de steeds belangrijker wordende oost-west verbinding via de Lange Viestraat. De combinatie van markt en toegangsroute zorgde voor een aantrekkelijke omgeving voor herbergen, hotels, koffiehuizen en winkels. Dit karakter zou het Vredenburg lange tijd behouden en de vele koffiehuizen, hotels en andere uitspanningen zijn op de vele afbeeldingen van het plein telkens weer te zien.

In 1796 was aan de zuidzijde een particuliere houten schouwburg verrezen. Deze schouwburg brandde in 1808 geheel af, toen het een 'geheel verwarmde' voorstelling zou geven voor koning Lodewijk Napoleon. In 1821 werd de schouwburg opnieuw opgebouwd. Het gebouw was niet op het Vredenburg geôrienteerd, maar had een eigen voorpleintje aan de oostzijde, ongeveer tegenover de Drieharingstraat. De schouwburg onderging diverse uitbreidingen en werd enkele malen volledig vernieuwd. Al met al was het een wat rommelig geheel.

Ook de westzijde van het Vredenburg zou voorlopig geen echt pleinkarakter ontwikkelen: hier hadden diverse bedrijven zich gevestigd. In 1832 vestigde H. de Heus op één van de bolwerken in de buitengracht zijn koperslagerij en hij gebruikte het zuidbastion vervolgens als kolenopslag. In 1842 breidde zijn zoon het bedrijf uit met een particuliere gasfabriek. De gasovens werden in het noordelijke Vredenburgbastion ondergebracht. In 1862 werd de gasfabriek overgenomen door de gemeente en verplaatst naar het Biltse Griftterrein.

De Jaarbeurs

In de tweede helft van de 19de eeuw werd het noordelijk en oostelijk deel van het plein nog steeds gebruikt voor de markten. Maar de veranderingen die in de 19de eeuw plaatsvonden op het gebied van de handel vonden ook hun neerslag op het Vredenburg. De directe relatie tussen producent en consument werd steeds meer vervangen door handel via een tussenpersoon: de wederverkopers (winkeliers). Voor die handel van de producent aan de tussenhandel werden markthallen gebouwd: zo werden zowel de Korenbeurs als de Fruithal in 1894 aan de westzijde van het plein gebouwd. Zij waren hier gelegen aan het water,

Vredenburg gezien naar het noordwesten met de Korenbeurs en de Fruithal. Door de bomen heen ziet men de bebouwing aan de overzijde van de Catharijnesingel. Foto: E.A. van Blitz en Zn. (GAU)

nu de kade was doorgetrokken van de Rijnkade naar de Catharijnekade.

Nu de Jaarbeurs haar plek op het Vredenburg ingenomen had, zou ze er een steeds grotere stempel op gaan drukken. In 1919 werd de Fruithal vervangen door het eerste Jaarbeursgebouw, in 1928 maakte de Korenbeurs plaats voor het tweede Jaarbeursgebouw. In 1932 verscheen het derde Jaarbeursgebouw. De Jaarbeurs had nu in feite het gehele plein in gebruik, want tijdens de voor- en najaarsbeurzen werden ook losse paviljoens op het plein neergezet. Een (beperkte) annexatie van het plein door de Jaarbeurs had zeker geen negatieve ontwikkeling behoeven te zijn. Zo gaf bijvoorbeeld het monumentale eerste Jaarbeursgebouw in Amsterdamse Schoolstijl een markant aanzicht aan de westelijke entree van de binnenstad.

In de plannen van Berlage en Holsboer uit 1920 en 1924 werd het plein volledig bestemd voor de Jaarbeurs. Zij hadden de bedoeling één homogeen complex te laten bouwen langs zowel de west- als de zuidwand van het plein.

Wat betreft de verkeerssituatie hadden de plannenmakers ook enige wijzigingen: de verbrede Jacobstraat (tot dan toe Korte Viestraat) en de verbrede Lange Vie- en Potterstraat maakten het Vredenburg niet alleen beter bereikbaar, zoals de bedoeling was in het plan, maar vooral ook een verkeersknooppunt wat de uitwerking was in de praktijk.

Wat betreft de indeling van het plein zelf: de opzet van een groot L-vormig gebouw langs de zuid- en westwand van het plein had zeker een positieve uitwerking kunnen hebben op de pleinfunctie, maar door de verbrokkelde uitwerking van de plannen is het er ook nu weer niet van gekomen. De Jaarbeurs breidde wel uit, maar niet homogeen. De gemeente had nog plannen om een nieuwe schouwburg op het Vredenburg te doen bouwen, maar onder druk van de Jaarbeurs werd hiervoor het Lucas Bolwerk uitgekozen. Vervolgens werden de nieuwe Beatrixhal (1938) en Irenehal (1941) aan de zuidzijde van het plein gebouwd. Zo de overige ruimte van het plein nu nog een funktie kreeg, was dit als groot verdiept parkeerterrein.

Hoog-Catharijne en daarna

Nadat duidelijk geworden was dat de Jaarbeurs haar funktie definitief zou verplaatsen naar de Croeselaan en omgeving is de herinrichting van het Vredenburg onderdeel geworden van het plan Hoog-Catharijne. Voor de bespreking van dat plan verwijs ik naar het artikel van Ko Jacobs in dit blad.

Bij een analyse van het huidige Vredenburg kan gesteld worden dat de stedebouwkundige situatie verbrokkeld is. Het Muziekcentrum, bedoeld als kwalitatief goede overgang van de ongedifferentieerde betonmassa van Hoog-Catharijne naar de oude binnenstad, voldoet eigenlijk maar ten dele. Dat heeft mijns inziens met name te maken met het 'weglopen' van het gebouw aan de noordoost- en noordwestzijde. Als men een oneerbiedige vergelijking mag maken: het is als een pudding die niet voldoende opgestijfd is en aan de randen wat uitzakt.

De noordstrook van het plein, gedeeltelijk afgesloten van de overige pleinruimte door het Muziekcentrum, wordt niet ervaren als onderdeel van het plein, maar als een verkeersstrook. Dit

Vredenburg... een stadsplein?

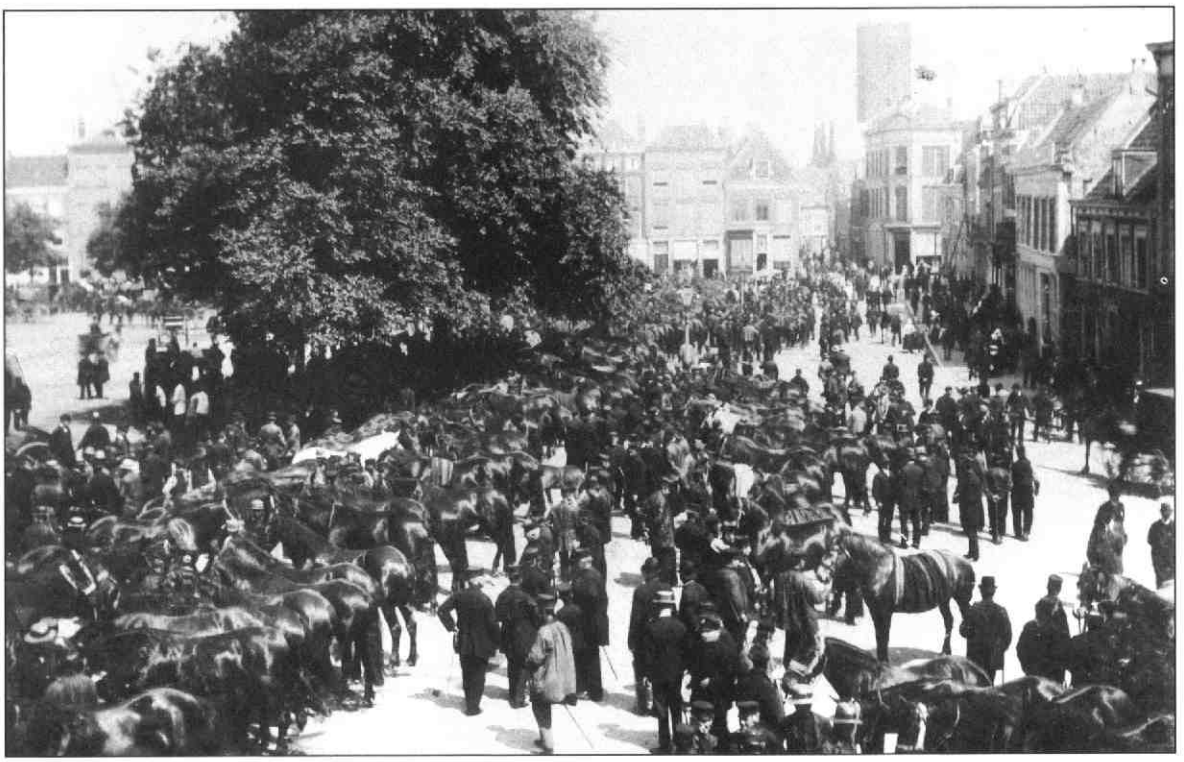

Vredenburg met de Paardenmarkt. Hier ziet men de oostzijde van het plein, welke doorloopt tot aan de bebouwing aan de Lange Viestraat. Men kijkt hier recht de Korte Viestraat in, later Jacobstraat.

wordt versterkt door het - veel te - grote gat naar de Catharijnebaan.

De markt is weer als hoofdfunctie terug op het plein, maar dit is dan tevens de enige functie, want de bijbehorende nevenfuncties (horeca) zijn grotendeels verdwenen. Elke andere invulling op niet-marktdagen en 's-avonds wordt mijns inziens ook belemmerd door de overvolle inrichting met muurtjes, stalletjes en andere obstakels. Wat overigens sommige automobilisten niet verhinderd het plein 's-avonds 'spontaan' in een gratis parkeerplaats te veranderen.

Het UCP

Als we het nieuwe UCP voorstel voor Vredenburg bekijken, dan wordt daarin een aantal opmerkelijke voorstellen gedaan. Ten eerste wordt een deel van de HC-wand doorbroken (ter hoogte van Peek&Cloppenburg), zodat een doorgang ontstaat in de richting van de (voormalige) Stationsstraat. Het water in de Catharijnesingel wordt grotendeels in ere hersteld en zal dus weer langs het Vredenburg stromen. Het Muziekcentrum krijgt er een extra zaal bij aan de noordzijde, zodat het plein aan die zijde afgesloten wordt. De markt wordt verplaatst van het Vredenburg zelf naar een 'plein' over het water van de zojuist herstelde Catharijnesingel.

Het komt er op neer dat het plein ingesloten wordt aan drie zijden en gedeeltelijk open naar de westzijde.

Blijkbaar heeft men gedacht dat door het plein te verkleinen en voor driekwart in te sluiten, de pleinfunctie versterkt wordt. Ook wordt de nadruk gelegd op de verbinding van het stadscentrum (Vredenburg) met het station via de nieuw in te richten Stationsstraat. Dit laatste natuurlijk als verbetering van de huidige ondoorzichtige verbinding.

Nu is verandering om tot verbetering te komen een nobel streven. Toch zou het aan te bevelen zijn - zeker bij zulke ingrijpende en dus kostbare veranderingen - om bij het plannen maken in ieder geval rekening te houden met de historische structuur van een gebied, liever nog: om deze als uitgangspunt te nemen.

De noordwand van het Vredenburg wordt in dit plan bijna geheel afgesloten. Daardoor wordt meer dan tevoren de oorspronkelijke noordzijde van het plein gereduceerd tot verkeersweg. De strook aan de oostzijde van het plein, die doordat er geen bebouwing aan de noordoostzijde is, doorloopt tot aan de Jacobstraat, geeft het plein nu in ieder geval aan deze zijde een wijds en

ruimtelijk effect. De openheid van het plein aan de noordzijde is vanoudsher steeds intakt gehouden en is nog steeds één van de sterke kanten van het plein. Juist deze zijde wordt in het nieuwe plan bijna geheel dichtgezet.

Opmerkelijk is tevens dat in het nieuwe plan enerzijds het water in de Catharijnesingel wordt teruggebracht en anderzijds ditzelfde water bij het Vredenburg overkluist wordt. De markt zal van de huidige plek naar dit, over het water gelegen 'plein' moeten verhuizen.

Mijns inziens wordt het terugbrengen van het water in de Catharijnesingel door de plannenmakers (en het gemeentebestuur!) steeds te nadrukkelijk naar voren gebracht. Het lijkt erop dat dit ene onderdeel het gehele plan aan de burger moet verkopen. Want bij nadere lezing van het Masterplan van het UCP worden tegelijkertijd de vreemdste dingen met deze Catharijnesingel uitgehaald. Wat heeft het voor een zin om een stuk singel te herstellen, als je het water vervolgens voor een groot deel weer overkluist?

Dan hebben we het nog niet eens over het plan om de Catharijnesingel op te sieren met werven en werfkelders. Alsof een zeer specifieke en historisch gegroeide situatie aan de Oudegracht zomaar overgeplant kan worden op een plek waar deze ontwikkeling wezensvreemd is. Dit lijkt vragen om afstotingsverschijnselen.

Het is ook niet geheel duidelijk waarom het Vredenburg zoveel kleiner moet worden. Alsof een kleiner plein bij voorbaat beter 'werkt' dan een groot plein. Is hier sprake van horror vacui? Ook in andere steden zijn er grote pleinen die goed functioneren, zolang het verkeer op afstand gehouden kan worden en de juiste functies aanwezig zijn, zodat het plein 's-avonds niet omgeven is door een wand van rolluiken.

Utrecht als festivalstad zou toch juist blij moeten zijn met een plein waar een flinke manifestatie plaats kan vinden.

Ten slotte

De geschiedenis van het Vredenburg laat zien dat het plein wat betreft de inrichting niet altijd een stedebouwkundig hoogtepunt is geweest binnen het stedelijk weefsel van de binnenstad. Dit heeft diverse malen plannenmakers aangezet tot het maken van een 'ideaal' plan. Van een enkel plan is het inderdaad jammer dat het niet tot realisatie gekomen is.

Dat neemt niet weg dat het plein in de praktijk langere perioden goed heeft gefunctioneerd. Dit geldt met name voor de periode dat er (diverse) markten werden gehouden en rondom het plein diverse ondersteunende functies waren gevestigd. Markt wordt er nog steeds gehouden, maar wat betreft de overige tijd heeft het plein zijn karakter als aangename verblijfsruimte verloren. Dit geldt met name in de avonduren. Het is een doorgangsruimte geworden. Desalniettemin heeft het plein nog steeds voldoende mogelijkheden in zich om tot een 'feestplein' te kunnen uitgroeien.

Mijns inziens hoort daar in ieder geval een historisch verantwoorde opzet bij met een open noordwand, een logische verbinding van het Vredenburg naar het station via de oude uitvalsweg van het Leidseveer (en niet dwars over de singel) en een markt die thuishoort op het plein zelf.

Het benutten en verhelderen van de oude structuren (zoals het Leidseveer) zal een grotere kans op succes geven dan een rücksichtloos inplanten van wezensvreemde structuren. Dit laatste is indertijd met Hoog-Catharijne geschied en ik had tot nu toe altijd begrepen dat het Utrecht City Project als uitgangspunt hanteerde dat de fouten van Hoog-Catharijne rechtgezet zouden gaan worden.

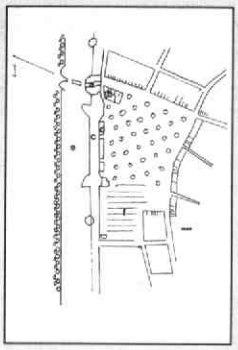

1649
a- Catharijnepoort
b- Bouwblok
c- Westelijke stadsmuur, inclusief restanten kasteel Vredenburg
d- Bebouwing westzijde
e- Catharijnesingel Stadsbuitengracht
f- Lakenramen

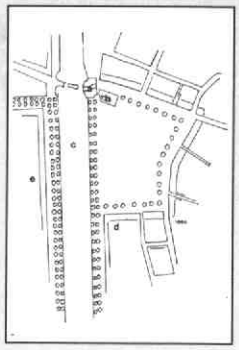

1664 - Plan Moreelse
a- Catharijnepoort
b- Bouwblok
c- Catharijnesingel/gracht
d- Zuidwand plein
e- Nieuwbouw

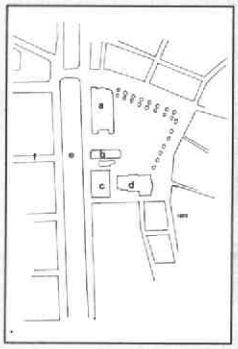

1920
a- Ie Jaarbeursgebouw
b- Korenbeurs
c- Bouwblok (diverse bedrijfspanden en woningen)
d- Schouwburg
e- Catharijnesingel
f- Stationsbuurt

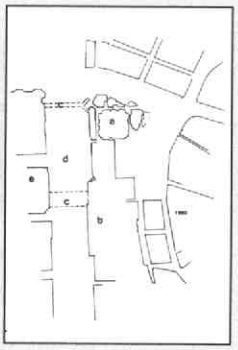

1993
a- Muziekcentrum
b- Hoog Catharijne
c- Traverses
d- Catharijnebaan
e- Hoog Catharijne

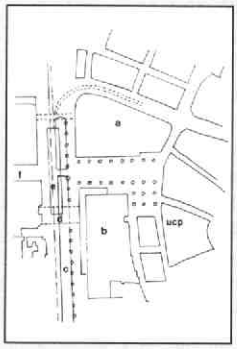

Utrecht City Project
a- Muziekcentrum met extra zaal
b- Hoog-Catharijne
c- Catharijnesingel
d- Traverses
e- Marktplein
f- Stationsstraat

De excursie naar het historisch museum in de boerderij IJsselstee te Nieuwegein

Enigszins gewaagd had de activiteitencommissie op dinsdag 26 oktober een uitstapje naar Nieuwegein gepland. Gedurfd, niet omdat 'IJsselstee' ver weg ligt of moeilijk bereikbaar is, maar omdat het doel buiten de stad Utrecht was gelegen. Dit blijkt, ondanks het feit dat Oud-Utrecht een provinciale vereniging is, vaak een te hoge drempel.
Niettemin verzamelde een enthousiaste groep leden van onze vereniging zich bij het museum, gelegen in een groot park en vlak bij het huis Oude Gein, waar we hartelijk werden ontvangen door de heer Daalhuizen. Hij trad namens de Historische Kring Nieuwegein als gastheer op. Op het progamma van deze avond stond het bekijken van een historische film over Jutphaas en een rondleiding door het museum.

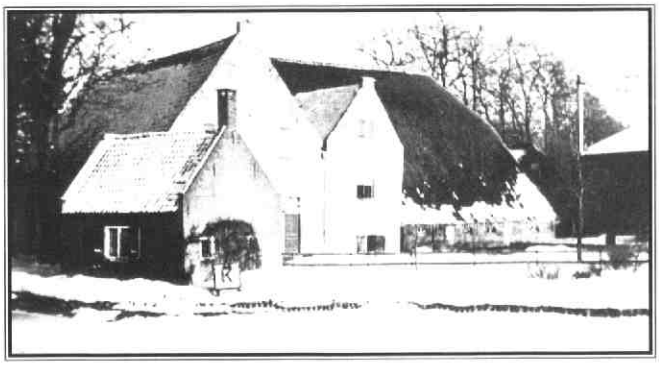

De boerderij IJsselstee in de winter van 1963. Het middendeel stamt uit de 16de-, het woonhuis uit de 17de- en de 18de eeuw. (foto Historische Kring Nieuwegein)

De boerderij

De boerderij IJsselstee stamt uit de 16de eeuw en stond in de jaren tachtig, na jarenlange verwaarlozing, op de nominatie om gesloopt te worden. Dankzij de leden van de historische kring kon dit worden voorkomen en besloot de gemeente tot het opknappen van de boerderij. Aangezien de boerderij op het terrein van een kinderboerderij ligt, mochten geen commerciële activiteiten in het gebouw gevestigd worden. De gemeente verzocht de Historische Kring om te helpen zoeken naar een oplossing voor dit dilemma. De vereniging bood aan om een museum in het gebouw in te richten. Dit is met inzet van zo'n 60 vrijwilligers gelukt, zodat Nieuwegein in het bezit is van een museum dat er zijn mag; zowel wat betreft de inrichting als het uiterlijk. De constructie van de oude boerderij is niet alleen gehandhaafd, maar is in het museum ook nog goed te herkennen. Bovendien heeft men het interieur aan het oude gebouw aangepast.

Het museum

Het voornaamste onderdeel vormt een permanente tentoonstelling over de archeologische en historische wetenswaardigheden van Nieuwegein. Daar ligt bijvoorbeeld (een copie van) het beroemde zwaard van Jutphaas uit de bronstijd. Ook konden we zien dat Nieuwegein twaalf versterkte huizen of burchten heeft gekend. De meeste van deze burchten lagen op een oude oeverwal die van Nieuwegein van oost naar west doorsnijdt. Veel van de nieuwbouwwijken dragen de naam van zo'n burcht. De naam Batau klinkt, nu ik dit weet, opeens veel aangenamer.

Naast de vaste inrichting is er een expositie van moderne kunst en een foto-tentoonstelling over de waterlinie-forten in Nieuwegein. Deze tijdelijke onderdelen worden elke vier maanden vervangen. Verder zijn in een kleine filmzaal twaalf verschillende films over Nieuwegein te zien. Daarvan hebben we de film over 'historisch Jutphaas' bekeken. Daarin werd door middel van oude beelden, nieuwe opnames en interviews een beeld geschetst van het oude Jutphaas en de toenmalige inwoners.

Voor onze kleine expeditie bevondt zich een vrolijk hoogtepunt op de zolderverdieping van het museum. Daar was 'oud hollands' speelgoed met behulp van moderne electronica toegankelijk gemaakt. Een mogelijkheid voor de jeugd om dit speelgoed te leren kennen en voor de ouderen om jeugdherinneringen op te halen.

Rond 22.00 uur werd de avond besloten en keerden wij, niet alvorens de Historische Kring Nieuwegein hartelijk te danken voor de prima ontvangst, huiswaarts.

Het museum is op woensdag-, zaterdag- en zondagmiddag van 14.00 tot 16.00 uur geopend (van 1 april tot 31 september van 13.00 tot 17.00 uur). Voor groepen kunnen afspraken worden gemaakt (tel: 03402-50090).

C. van Rooijen

Hoog Catharijne:

"een ruimteschip uit een al weer voorbije toekomst"

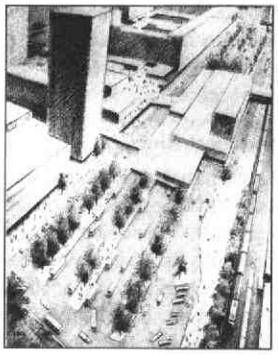

Toekomstimpressie Hoog Catharijne, persfoto EMPEO, 1962

Na een eerder deeltje over de Uithof is onlangs in de Historische Reeks Utrecht een boek over een tweede ambitieus stedebouwkundig project uit de jaren zestig en zeventig verschenen: *Hoog Catharijne, de wording van het winkelhart van Nederland,* geschreven door de Utrechtse historicus Hans Buiter.

De auteur schetst in twee inleidende hoofdstukken (waarvan de belangrijkste gedeelten eerder zijn verschenen in het Jaarboek Oud Utrecht)een beeld van Utrecht in de jaren vijftig: de stad zou "te groot voor het servet, te klein voor het tafellaken" zijn. Wanneer de verschillende verkeers- en stedebouwkundige plannen in het ontwerpstadium blijven steken omdat de raad een definitieve beslissing voor zich uit schuift, komt als een geschenk uit de hemel Brederobaas J. de Vries en dochteronderneming Empeo in 1962 met een plan voor een eigentijdse, grootschalige invulling van de stationswijk.

De gepresenteerde plannen verlossen de gemeente van de discussies over de demping van de singels (discussies waarin Oud-Utrecht ook zijn woordje deed), maar overdonderen de bestuurders vanwege de ten toon gestelde deskundigheid. Bij de invulling van het project blijkt de projectontwikkelaar dikwijls over een betere marktkennis en contacten en een slagvaardiger aanpak te beschikken dan de gemeentebestuurders, waardoor de eerstgenoemde in belangrijke mate de invulling van het project bepaalt. Achter de rug om van de gemeente worden onderhandelingen gevoerd en afspraken gemaakt.

Omdat de gemeente zich enkele malen door De Vries laat ringeloren, ontstaat er kritiek, die dankzij de democratiseringsbeweging uit die tijd ook in de politiek doorklinkt. Gevoegd bij de financiële problemen, die het project de gemeente oplevert, ontlaadt de ontevredenheid zich in twee raadsvergaderingen(oktober 1970), waarin de gemeenteraad de plannen van B. en W. met betrekking tot een verkeersweg over het Vredenburg en het ontwerp voor een concertzaal wegstemt. Het project is door de tijd ingehaald. De opening van het winkelcentrum in 1973 door prinses Beatrix gaat gepaard met demonstraties en relletjes.

Het boek is geen nostalgische terugblik, noch een schotschrift tegen het kantoren- en winkelcomplex, maar een met distantie verteld chronologisch verhaal over de ideeën, die bij de gemeente leefden over hoe de stad zich van haar slaperige imago kon losmaken en voor zou gaan op de weg naar het magische jaar 2000. De pakkende citaten geven een levendig beeld van het denken in de jaren vijftig en zestig. Gevoegd bij de sobere constateringen van de auteur, wordt de lezer volop ruimte voor interpretatie gelaten, maar ook voor vragen. De noodgedwongen eenzijdigheid van het bronnenmateriaal is er oorzaak van, dat tal van interessante aspecten niet aan een volwaardige behandeling toekomen. De lezer wordt nauwelijks een blik gegund in de keuken van Bredero en de projectontwikkelaar Empeo. Behoudens enkele momentopnames krijgen we geen beeld van de ideeën van de projectontwikkelaar en zijn architecten (wie heeft HC ontworpen?). Vermoedelijk zijn de ideeën over de invulling van het geheel in de loop van de tijd meer veranderd, dan in het boek gesuggereerd wordt. Een vergelijking tussen de gepresenteerde plannen en het gerealiseerde project laat zien, dat de architecten met hun tijd mee gingen en hun plannen aanpasten aan de veranderende mode.

De in die tijd ondoorzichtige financiële kanten worden nauwelijks opgehelderd. Een financiële eindafrekening ontbreekt. Iedere keer wanneer de gemeente voorstelde om in de oorspronkelijke opzet wijzigingen aan te brengen, wees De Vries dat af met een verwijzing naar de rentabiliteitscijfers. Is dit terecht geweest?

Wanneer het archief van Bredero en Empeo ooit openbaar wordt gemaakt, zullen veel vragen beantwoord kunnen worden. Ondertussen hebben we aan *Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart van Nederland* een degelijke eye-opener. Het boek geeft in combinatie met het eerdergenoemde artikel een aannemelijk beeld van het functioneren van de gemeentelijke democratie en van de ideeën over stedebouw in de naoorlogse periode. Vanwege de brede aanpak van het onderwerp is het boek voor iedere geïnteresseerde in het jongste verleden aan te raden. Voor ambtenaren en politici met visioenen over futuristische stedebouwkundige concepten is het verplichte kost.

A. Schuurman

H. Buiter, Hoog Catharijne. De wording van het winkelhart van Nederland. Historische reeks Utrecht, deel 18. Uitgave van Matrijs. 88 pp., ill., prijs: f 24,95.

Rietveldprijs 1993

Architect Theo Bosch heeft de Rietveldprijs 1993 ontvangen voor zijn woningbouwproject in Voordorp.
De Stichting Rietveldprijs, die deze prijs eens in de twee jaar uitreikt, heeft rondom deze prijsuitreiking een symposium georganiseerd, een publicatie uitgegeven en een tentoonstelling in het Centraal Museum ingericht.

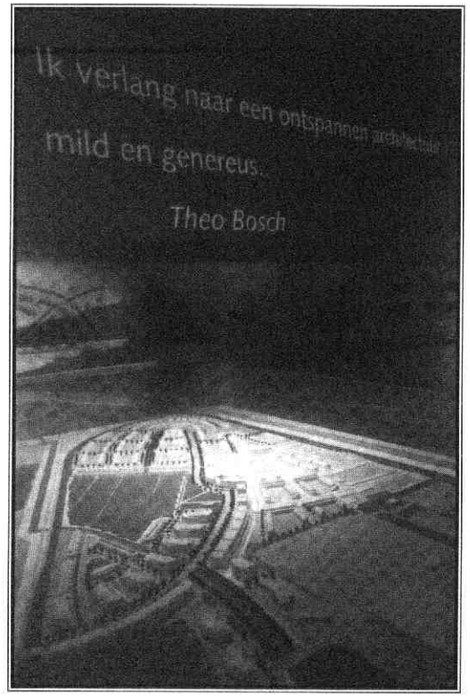

Mark van Hattem

De Stichting beoogt met deze activiteiten de samenleving te betrekken bij de discussie over de kwaliteit van architectuur. Een discussie die nog veel te weinig wordt gevoerd met bedroevende gevolgen voor de kwaliteit van onze bebouwde omgeving. Werd de prijs in 1991 gewonnen door een project in de binnenstad (de verbouwing van het Instituut voor Psychiatrische Dagbehandeling door Abel Cahen), dit keer stond het bouwen aan de rand van de stad centraal.

Theo Bosch en het winnende ontwerp

Daar worden vooral woonwijken en kantoren gebouwd. Doorgaans wordt deze nieuwbouw een op zichzelf staand bouwsel; soms mooi, soms lelijk, maar zelden geïntegreerd in de omgeving of de stad. Het gerealiseerde is slechts een plaats om te wonen of te werken. "Buitenwijken, aldus Theo Bosch, zijn meestal volgeplempt met armzalige woningen, die slechts ten doel hebben mensen van de wereld af te schermen". Wat de jury vooral waardeert in zijn ontwerp is dat de "ontspannenheid van het landleven... op bewonderenswaardige wijze is gehandhaafd". Bosch lijkt hier geslaagd te zijn waar zo vaak wordt gefaald. Hij besteed erg veel aandacht aan de mens in de ruimte: deze moet zich er prettig voelen om optimaal gebruik te kunnen maken van het gebouwde. In een interview met Ko Jacobs in 'Post-Planjer' zegt Bosch: "Ik probeer zo te ontwerpen dat je de gebouwen niet als een last op je hoofd voelt als je je beweegt, maar dat het ontspannen is, dat er een hoeveelheid daglicht in komt, dat de ruimtes niet te moedwillig en te dicterend zijn voorgeschreven".

Theo Bosch heeft duidelijk laten blijken niet opnieuw een buitenwijk in de traditionele zin des woords te willen bouwen. De eenzijdigheid van een dergelijke woningbouw, waarin "Nederland wordt volgeplempt met ongeveer steeds hetzelfde" (Bosch) staat hem tegen. Interessanter is voor hem het bouwen in een bestaande omgeving, waarin het nieuwe in een geïntegreerd geheel van ruimte en functie moet worden opgenomen. In dit verband heeft Bosch in het verleden bijzondere prestaties verricht, onder andere met het Willemshuis aan de Amsterdams Stadhouderskade en de Faculteit der Letteren aan de Amsterdamse Singel.

De tentoonstelling

Niet alleen Theo Bosch wordt door de Stichting in de schijnwerpers geplaatst. Wil de prijs een bijdrage aan de discussie kunnen leveren, dan moet er vooral vergeleken kunnen worden. In de publicatie en op de tentoonstelling wordt aandacht besteed aan alle twintig genomineerde projecten aan de hand van foto's van fotograaf Kim Zwarts. Er zijn prachtige opnames bij, vanuit verrassende standpunten die, wanneer ze niet zo mooi waren, van de toevallige passant konden zijn. De enkele keer dat het een minder geslaagde foto betreft is het standpunt wat te ver gezocht.

De foto's vormen het eerste deel van de tentoonstelling, die is vormgegeven door Ed Annink. In het tweede deel - er zijn drie kleine zalen - wordt aandacht besteed aan het werk van Theo Bosch aan de hand van tekeningen, maquettes en dia's. De ruimte is verduisterd en het tentoongestelde wordt apart uitbelicht. Het effect is erg sfeervol. In het laatste gedeelte van de tentoonstelling is een serie dia's van enkele projecten te zien.

Temidden van dit schouwspel van licht- en sfeereffecten zijn twee opmerkelijke uitspraken van Theo Bosch geprojecteerd die ik u niet wil onthouden:

"Ik verlang naar een ontspannen architectuur - mild en genereus... Komt u wel eens een ruimte binnen waar het daglicht je doet uitroepen: "Ah! Niet gering zeg !?"

De tentoonstelling is tijdens de openingstijden van het Centraal Museum te bezichtigen tot en met 13 februari 1994. De publicatie *Rietveldprijs 1993. Bouwen aan de stad Utrecht 1991 - '92* is voor fl.12,50 verkrijgbaar bij het museum en in de boekhandel.

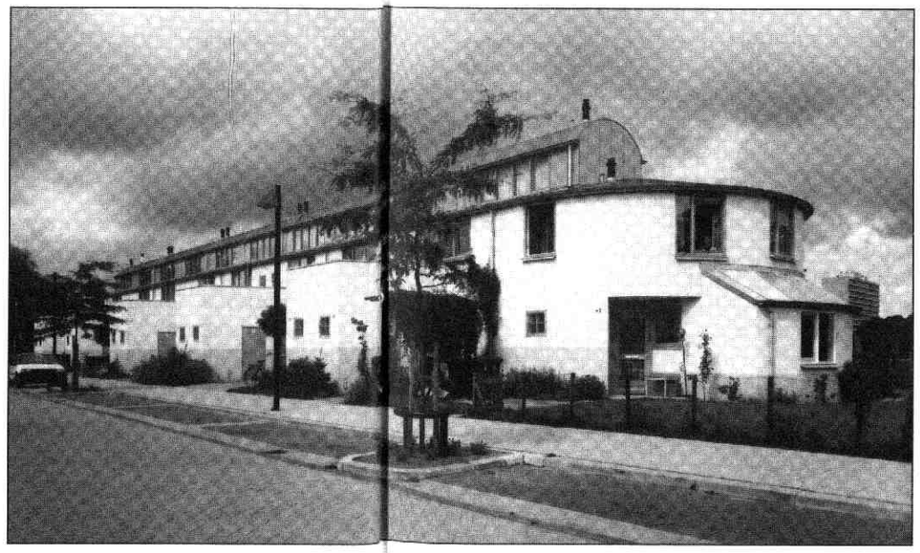

VAN DE LEESTAFEL

Woerden

In Heemtijdinghen nr. 3, september 1993, het tijdschrift van de Stichts-Hollandse Historische Vereniging is een artikel geplaatst van J.F. van Rooijen over de geschiedenis van het waterschap Groot-Houtdijk. Dit gebied, gelegen tussen Woerden en Kamerik, is een van de vroegste veenontginningen in het Sticht. Een belangrijk grondbezitter in dit waterschap was het Convent van Oudwijk, gesticht door adellijke jonkvrouwen in 1131. Rond het midden van de 16e eeuw was het door inklinking van de bodem nodig, een molen te bouwen. Tot het begin van deze eeuw zorgden molens in Groot-Houtdijk voor de afwatering.

Eemnes

Historische Kring Eemnes, nr.3 van 1993 is gewijd aan het verschijnsel brand. Diverse artikelen gaan in op branden in Eemnes, ook is een lange lijst opgenomen van branden tussen 1877 en 1982. Aanleiding voor dit themanummer is het feit, dat de pas geopende oudheidkamer van Eemnes zich bevindt in de voormalige brandweerkazerne.

Amersfoort

R. van Hilten heeft de geschiedenis beschreven van de buitenplaats Heiligenberg nabij Amersfoort in nr. 3/4 1993 van het tijdschrift Flehite. De buitenplaats is zijn bestaan begonnen als retraite-oord van bisschop Ansfried, die rond het jaar 1000 op deze ontoegankelijke heuvel een kapel liet bouwen om ongestoord te kunnen bidden. Reeds na 50 jaar verhuisden de monniken van de Heiligenberg naar Utrecht en wordt er een proosdij met uithof gevestigd. Op een kaart uit 1560 is te zien, dat de hoeve is omgeven door een vierkante gracht. Het zijn de geuzen die 12 jaar later het kapelletje verwoesten. Na de kerkhervorming breekt voor de Heiligenberg een nieuwe tijd aan. Latere eigenaren bouwen er een buitenplaats, die geroemd wordt vanwege het prachtige uitzicht. Het huis ligt in het water en is omgeven door een grote tuin. Door verzakking scheurde de westgevel. Een deel van het huis werd toen afgebroken en in de rest werd een herberg gevestigd. Na 1807 werd het oude huis afgebroken en vervangen door een nieuw huis, dat nog steeds voortbestaat, al is de hoedanigheid opnieuw gewijzigd.

Nieuwegein

Ook Cronyk de Geyn, 1993 nr. 4 is gericht op de waterhuishouding. Een artikel over de omstreden molen Oudegein wordt gevolgd door de oudste geschiedenis van de polder Galecop, beschreven door R. van de Mark. Deze 12e eeuwse cope-ontginning kent onder meer de boerderij "Vee- en Bouwlust", die volgens de auteur weleens een verdedigbare hofstede geweest kan zijn.
Een stenenkamer en een omgrachting wijzen daarop. De auteur stelt voorzichtig dat er misschien een verband kan worden gelegd tussen boerderij en de villa Galana van Pepijn II, die stierf in 714.

Woudenberg

De 'grouwel des pousdoms' is onderwerp van een artikel van H.M. van Woudenberg in 'De Klapperman' van november 1993, de uitgave van Stichting Oud-Woudenberg. Uit dit artikel blijkt dat in de jaren na 1660 rondom Woudenberg katholieken zich bezig houden met 'paapsche stoutigheden', tot ongenoegen van de plaatselijke kerkeraad.

Fred Vogelzang

PORTRET

Saskia van Dockum, provinciaal archeoloog

"Veel goodwill en steun vanuit het provinciaal bestuur en de ambtelijke collega's", dat trof Saskia van Dockum (28) het meest, toen zij in februari 1993 de taken overnam van de provinciaal archeoloog Pim van Tent. Vanuit de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) is zij verbonden aan de provincie Utrecht. Zij vindt dat het provinciebestuur zich steeds meer bewust is van zijn verantwoordelijkheden ten aanzien van het archeologisch en in ruimere zin van het cultuurhistorisch erfgoed. Als we hierover doorpraten blijkt Van Dockum een enthiousiast en overtuigend verteller.

Uit haar verhaal wordt duidelijk dat de archeologie in Nederland voor nieuwe uitdagingen staat. Zelf is ze druk bezig hieraan invulling te geven.

Het oude beeld van de gravende en onderzoekende archeoloog is -althans in haar functie- snel aan het verdwijnen. Veel meer dan dat, is zij een gespreks- en onderhandelingspartner in het werkveld van de planologie en de ruimtelijke ordening. Want juist daar worden de beslissingen genomen die leiden tot behoud of vernietiging van ons bodemarchief. In dat proces is het de provinciaal archeoloog die mogelijkheden en onmogelijkheden aangeeft.

Duizendpoot

"Dat is in het begin niet makkelijk. Zo'n houding moet je leren om op overtuigende wijze te staan voor je zaak, maar dan ook keuzes durven maken en te zeggen dát geven we op, maar dát moet behouden blijven. En maak dat maar duidelijk als het gaat om belangen als bodemsanering, woningbouwcontingenten of vervoersstromen". Toch merkt ze dat haar inbreng als steeds vanzelfsprekender wordt ervaren en dat bijvoorbeeld gemeentebesturen meer en meer hun eigen verantwoordelijkheid nemen. Zo kan het zijn dat haar dag er soms uitziet als die van een duizendpoot.

Eerst een gesprek met ROB-collega's over het bepalen van een nieuwe onderzoeksstrategie, dan nog voor een beleidszaak overleggen met de gedeputeerde. Vervolgens zit ze aan tafel bij een gemeente die plannen heeft voor een nieuwbouwwijk en tot slot gaat ze nog langs bij de groep amateurarcheologen, die ter plaatse bezig is met een veldonderzoek.

Op de vraag of zij het 'echte' archeologische werk van opgravingen en onderzoek mist, antwoordt ze ontkennend om vervolgens in een hartstochtelijk pleidooi los te branden over het belang van dit soort onderzoek. "Onderzoek is meer dan ooit nodig omdat dit de argumenten moet leveren voor de keuzes die nu eenmaal onvermijdelijk gemaakt moeten worden. Alles bewaren is niet mogelijk, maar weten wát je wilt bewaren en waarom, daar gaat het om". Ze is dan ook niet helemaal gerust. Hoewel ze de nieuwe taken van de archeologie als noodzakelijk ervaart, moet het wetenschappelijk onderzoek niet uit het oog worden verloren.

Open dagen

Bij al dit overleggen en vergaderen staat Van Dockum nog een andere rol voor ogen die zij minstens zo belangrijk acht: pleitbezorger van de archeologie bij de inwoners van Utrecht. "Het is belangrijk dat de mensen het cultuurhistorische verleden van hun eigen omgeving kennen. Ook de bewoners van de nieuwbouwwijk die straks verrijst op een plaats waar eeuwen daarvoor al mensen woonden". Door het organiseren van bijvoorbeeld open dagen proberen Van Dockum en haar collega's het publiek te informeren. Artikelen in de krant of publicaties van boeken zijn daarbij ook onontbeerlijk.

Nieuwsgierig

Zo zijn we dan toch nog bij het onderwerp opgravingen beland. Dan blijkt dat Van Dockum de spade heus nog wel eens in de grond steekt. Maar ook de tegenwoordige opgravingen zijn veranderd. Voor de archeoloog geldt het adagium 'behoud gaat voor vernietigen'. Met andere woorden graaf niet op als het niet strikt noodzakelijk is, want elke opgraving betekent ook onvermijdelijke vernietiging. Er wordt dus uitsluitend noodonderzoek gedaan, en veel vaker verkenningen of archeologische inventarisaties om de situatie te kunnen bepalen. Dit alles neemt niet weg dat Van Dockum als archeoloog best nieuwsgierig is naar wat zich bevindt op de witte vlekken van de archeologische kaart van Utrecht.

Wens

Binnenkort hoopt Van Dockum versterking te krijgen van een assistent. Dat betekent dat er mogelijkheden komen om een al geruime tijd gekoesterde wens ten uitvoer te brengen: het actualiseren van de provinciaal archeologische meldingskaart en het opstellen van een potentiekaart. Op de meldingskaart staan alle bekende archeologische locaties en hun waarde. Op de potentiekaart staan de potentieel waardevolle locaties aangegeven. "Zulke kaarten moet je zien als een beleidsinstrument. Zij zullen mijn werk in de toekomst vergemakkelijken. Maar ook anderen kunnen zo in een vroeg stadium rekening houden met het archeologische aspect in hun plannenmakerij".

Tot slot spreken we over een wens die Van Dockum heeft voor de toekomst. Zij hoopt dat er een goede samenwerking zal ontstaan tussen al diegenen die het cultuurhistorisch belang behartigen. "Archeologen, historisch geografen, monumentenzorgers moeten samenwerken. Op die manier kan je meer doen en sta je sterker".

Marceline Dolfin

Begroting vereniging Oud-Utrecht voor het jaar 1994

U vindt achtereenvolgens de jaarrekening 1992 alsmede de begrotingen 1993 en 1994.

Na het jubileumjaar 1993 zal het jaar 1994 weer een normaal beeld te zien geven. Aan de batenkant zal opvallen dat de financiële baten lager worden geschat. Door de structureel lagere rentestand zijn de financiële baten behoedzaam op f 6.000,-- geprognotiseerd.

Aan de lastenzijde valt op dat de kosten voor het maandblad en het jaarboek vooralsnog op een gelijk bedrag worden getaxeerd als voor 1993 het geval is. Onder de post Archeologische Kroniek is tevens een extra uitgave van de Provinciale Archeologische Kroniek begrepen. Voor de Oud-Utrecht prijs wordt, gezien het tweejaarlijkse karakter daarvan, ten laste van het jaar 1994 een bedrag van f 2.500,-- genoteerd. Het bedrag voor activiteiten en werving is voor 1994 gelijk gesteld aan dat van de jaarrekening 1992 en wel op f 8.000,--. Omdat de kantoorapparatuur is afgeschreven vervalt de post afschrijvingen voor 1994.

Per saldo wordt voor 1994 een negatieve kapitaalsmutatie, een begrotingstekort dus, voorzien van f 21.000,--. Ik moge verwijzen naar voorgaande begrotingen en jaarrekeningen waarin ik herhaald heb aangegeven dat de contributie structureel te laag is voor de financiering van het activiteitenpakket en voor de vervaardiging van de publikaties die de vereniging aan haar leden toezendt. Het is de achterliggende jaren gelukt om voorziene begrotingstekorten op te vangen door verwerving van incidentele extra inkomsten. Zo kon voor 1992 geconstateerd worden dat de overschrijding van de begroting met f 13.000,-- gecompenseerd kon worden door zodanig hogere inkomsten dat de negatieve kapitaalsmutatie op een vrijwel neutraal bedrag uitkwam. Ook voor 1993 kunnen waarschijnlijk een aantal meevallers worden genoteerd. Voor 1994 acht ik het beeld zorgelijker.

Het bestuur heeft, omdat de kapitaalpositie in de achterliggende jaren nauwelijks wijziging heeft ondergaan, besloten het contributieniveau voor het jaar 1994 ongewijzigd te laten.

J.W. Lemaier,
penningmeester

	Jaarrekening 1992	Begroting 1993	Begroting 1994
Baten			
Contributies	82.150,--	80.000,--	80.000,--
Advertenties	14.700,--	14.000,--	10.000,--
Verkopen	2.997,--	3.000,--	3.000,--
Donaties	12.317,--	12.000,--	12.000,--
Finan. Baten	13.508,--	10.000,--	6.000,--
Diverse Baten	7.556,--		
Jubileum-actie	-,--	20.000,--	-,--
	133.228,--	139.000,--	111.000,--
Lasten			
MOU	48.611,--	50.000,--	50.000,--
JOU	41.920,--	40.000,--	40.000,--
Archeologische Kroniek Kosten	12.802,--	10.000,--	13.000,--
70-jarig Jubileum	20.000,--		
Oud-Utrecht prijs	5.000,--	2.500,--	
Activiteiten en werving	8.778,--	4.000,--	8.000,--
Kosten van Beheer	10.863,--	12.000,--	11.000,--
Algemene kosten	6.335,--	6.000,--	6.500,--
Afschrijvingen	3.967,--	3.500,--	
	133.276,--	150.500,--	131.000,--
Kapitaal mutatie	- 48,--	- 11.500,--	- 20.000,--
Kapitaal per jaarultimo	96.102,--		

AGENDA

Van der Monde-lezing
8 februari

De bouwhistoricus D.J. de Vries zal spreken over "De IJssel als grens? Architectonische relaties tussen Neder- en Oversticht in de late Middeleeuwen"
Plaats: Pieterskerk, Utrecht
Aanvang: 20.00 uur
Toegang: gratis

Lezingenavond
23 februari

Lezing "De ontwikkeling van de Hollandse waterlinie" door Chris Will. Na de pauze een lezing van de heer Van der Gaag over het "Fort te Vechten".
Plaats: C.S.B.-gebouw, Kromme Nieuwe gracht 39, Utrecht.
Aanvang: 20.00 uur
(zaal open vanaf 19.30 uur)
Toegang: gratis voor leden Oud-Utrecht, niet-leden f 2,50

Voorjaarsledenvergadering
2 juni

Aanvang 19.30 uur. Na afloop een lezing van Huib de Groot over de opgravingen op het Domplein.

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 24-26
3565 CB Utrecht
tel: 030-623866/626800
fax: 030-623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

Oud Utrecht, een levende vereniging met hart voor Utrecht

Meepraten over de toekomst
Leden van de vereniging Oud-Utrecht weten waarover zij het hebben als zij zich verzetten tegen aantasting van het historisch erfgoed. Zij praten met gezag mee over het verleden en de toekomst van hun stad en hun provincie.

Excursies, lezingen en forums
Oud-Utrecht organiseert excursies naar historische gebouwen, tuinen en dergelijke. Daarbij gaan vaak deuren open die normaal gesloten blijven.
Op lezingen en forums worden belangwekkende historische en actuele onderwerpen behandeld.

Maandblad en Jaarboek
Het Maandblad Oud-Utrecht geeft volop informatie over de geschiedenis en het heden van stad en provincie. Het is met zijn artikelen, boekbesprekingen en 'verenigingsnieuws' onmisbaar.

Het Jaarboek Oud-Utrecht is bekend om zijn boeiende wetenschappelijke bijdragen en om de Kroniek: een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit het voorbije jaar.

Behalve het Jaarboek en het Maandblad ontvangen de 1800 leden van Oud-Utrecht elk jaar de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek, verzorgd door de Stichting Publicaties Oud Utrecht (SPOU). *Zo blijven de leden op de hoogte van de altijd weer belangwekkende vondsten in Utrechts bodem en historische gebouwen*

De Oud-Utrecht-Prijs
Oud-Utrecht bevordert de bestudering van de geschiedenis van de stad en provincie. Daarom is in 1992 de Oud-Utrecht-Prijs ingesteld, groot 3000 gulden. Eens in de twee jaar wordt deze prijs toegekent aan de schrijver(s) van het beste artikel over de geschiedenis van Utrecht.
Zo blijft Oud-Utrecht actief om de kennis van het verleden van stad en provincie te vergroten.

Wie hart heeft voor Utrecht is lid van Oud Utrecht.

kunst
architectuur
literatuur
geschiedenis
filosofie
topografie

in- en verkoop

Boekhandel-antiquariaat
Vismarkt 9 Utrecht
030 - 32 20 69

KERSBERGEN INSTALLATIE-TECHNIEKEN B.V. UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

„Hier had uw advertentie kunnen staan"

Makelaardij in onroerende goederen

- Aan- en verkoop-begeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

Plompetorengracht 18
Utrecht

030 - 34 00 08

ANTIQUARIAAT

DESTOUCHES

Donderdag 11-21 uur
Vrijdag 11-18 uur
Zaterdag 11-17 uur

Lijnmarkt 40 - Utrecht Telefoon 030 - 333776

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE KLEDING EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-31 01 74

ER IS EEN BANK WAAR OUDE WAARDEN NOG IN ERE WORDEN GEHOUDEN.

CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

15 oct 1903

OUD Utrecht

67e jaargang nummer 2

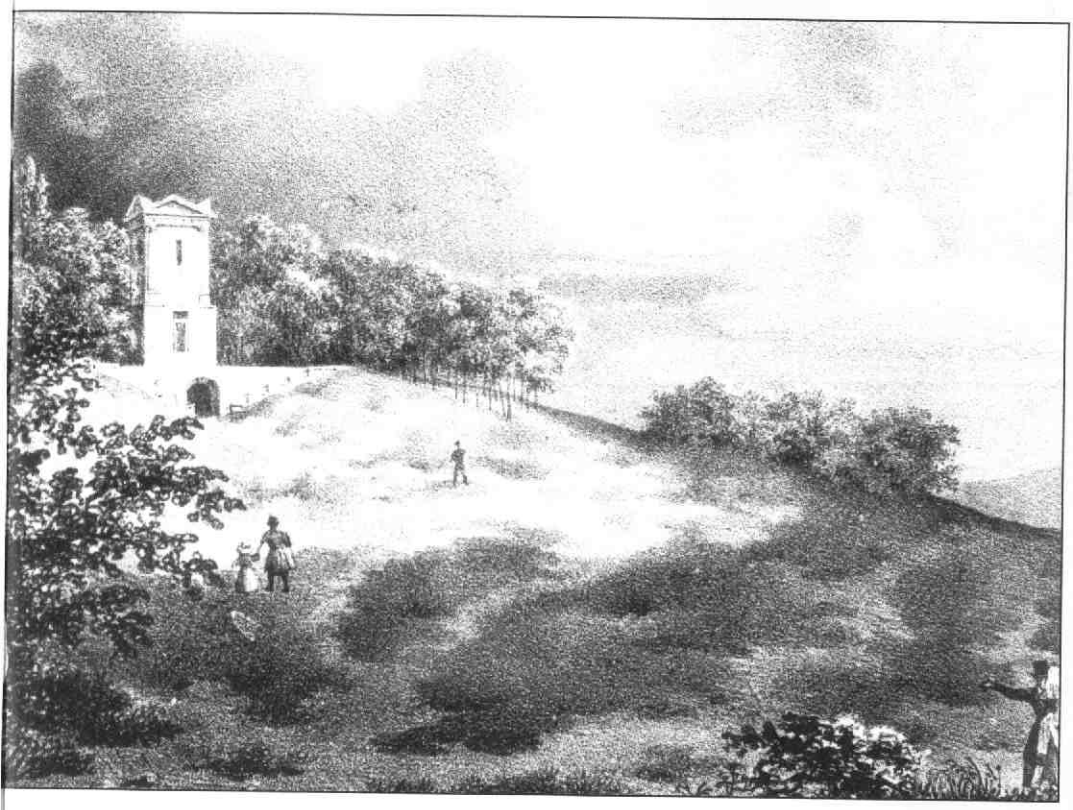

Grafmonument Nellesteyn
Litho van M. Mourot, 1829

De schilderingen in het koorvak en het transept van de Sint-Pieterskerk te Utrecht

Grafmonument: Nellesteyn, grafkelder en uitkijktoren

Het voormalig slachthuis aan de Amsterdamsestraatweg

BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Eendrachtlaan 260
3526 LB Utrecht
Tel. 030-88 21 31

Daatselaar en Godhelp b.v.

Antiquairs

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Korte Jansstraat 17-19

3512 GM Utrecht Tel. 030-31 82 66

JURRIËNS - UTRECHT

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

Aannemersbedrijf
H. J. Jurriëns B.V.
Sophialaan 1
3542 AR Utrecht
Telefoon (030) 41 29 12

drukkerij **de boer cuperus**

- Schitterend drukwerk
- Stipt op tijd

Drukkerij en Uitgeverij
De Boer Cuperus bv
Vrieslantlaan 14, 3526 AA Utrecht
Postbus 7052, 3502 KB Utrecht
Telefoon 030-822 822
Fax 030-88 35 61

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 03404-56644

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
67e jaargang nr. 2 - maart/april 1994

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretariaatsadres: Zebraspoor 63, 6305 GD Maarssenbroek.
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Antwoordnummer 3335,
3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 47,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 41,= per jaar).
Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. Nijhove - de Leeuw,
telefoon: 03465-62930.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, E. Tigelaar, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.
Vormgeving: Han Ernest.
Druk: De Boer Cuperus.

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda volgende nummer:
1 april 1994, verschijningsdatum 1 juni.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).
Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden.
Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn

Van de redactie

Het vernieuwde Oud-Utrecht is inmiddels bij iedereen in de bus gevallen. Als redactie zijn we blij verrast met de grote hoeveelheid positieve reacties. Kritische noten zijn er ook, maar die zijn vooral opbouwend bedoeld en wij zullen zo veel mogelijk proberen hieraan tegemoet te komen. We kunnen in ieder geval meedelen dat het niet de bedoeling is elke keer zo laat te verschijnen. Wij vragen uw begrip hiervoor vanwege het opstart- en kinderziekteproces. De planning is er op gericht dat u rond de eerste van elke even maand een nieuw blad kunt verwachten.

Om aan het bezwaar tegemoet te komen van het verschil in formaat, is besloten om het register over 1993 op het oude formaat te drukken, zodat het met de jaargang kan worden ingebonden. U treft het register hier losbladig ingevoegd.

In verband met de nieuwe frequentie willen wij vooral nog even uw aandacht vragen voor de Agenda. Het is van belang dat u berichten bestemd voor deze rubriek uiterlijk twee maanden voor de verschijningsdatum van de aflevering waarin het geplaatst moet worden bij de redactie inlevert. Op die manier kunnen wij het aanbod in de Agenda zo actueel mogelijk maken.

Inhoud

Van de redactie 27

De schilderingen in het koorvak en het transept van de Sint-Pieterskerk te Utrecht 28
E.L. Hoffman-Klerkx

Grafmonument 34

Boekenschouw 35

De Ketielejach en andere staatnamen in de Utrechtse volkstaal 36
B.J. Martens van Vliet

Van de leestafel 38

Vondsten 39

Het voormalig slachthuis aan de Amsterdamsestraatweg 40
Bettina van Santen

Oproep 43
H.H.W. Kernkamp, voorzitter Oud-Utrecht

Portret 44

Agenda/mededelingen 45

De schilderingen in het koorvak en het transept van de Sint- Pieterskerk te Utrecht

Het transept van de Sint- Pieterskerk te Utrecht werd in het midden van de 13de eeuw in tufsteen overwelfd. [1] Uit deze periode stammen de schilderingen die rond de sluitstenen van de gewelven van de zuidelijke en noordelijke transeptarm en van de kruising of viering zijn aangebracht.

De kruising of viering is de vierkante ruimte tussen het koor en het schip, daar waar de hoofd- en dwarsbeuk van een kruiskerk elkaar kruisen.

Het is vrijwel zeker dat ook de oudste restanten van de schilderingen rondom de sluitsteen van het gewelf van het vierkante koorvak deel van dit program uitmaakten (afb. 1).

Hoewel dit gedeelte van de kerk al in het begin van de 13e eeuw werd overwelfd, werden de vier gewelven mijns inziens in één campagne versierd. [2] Om de sluitsteen van het koorgewelf zijn de beschilderde vakken namelijk rond afgesloten. Deze begrenzing herhaalt zich in de viering (afb.2), terwijl de kleine Franse lelies van het koorgewelf - hoewel nu op de hoeken van de ruitvormige velden - weer voorkomen in de versiering van de transeptarmen (afb. 3 en 4).

Stevenskerk te Nijmegen (Opname E.L. Hoffman-Klerkx.) (Afb. 9.)

E.L. Hoffman-Klerkx

De vier groepen zijn in 1969 en 1970 door de heer J. Jacobs uit Velp met veel geduld van onder een overschildering met grote Franse lelies in olieverf - die er nu nog doorheen schemeren - in het zicht gebracht.

De minst spectaculaire voorstellingen zijn die boven het koorvak. Onder de grote Franse lelies zijn vaag vier cirkels te zien. Om de sluitstenen van de transeptgewelven kwamen echter - onder twee lagen van Franse lelies - interessante voorstellingen tevoorschijn. De zuidelijke stellen vier halffiguren voor met een nimbus om het hoofd en een boek in de hand (afb.3). De noordelijke vier halffiguren zijn gemijterd en houden ieder een boek en een staf vast (afb. 4). De krul van de staf is binnenwaarts gekeerd. Tenslotte zijn in de kruising om de sluitsteen vier rennende engelen weergegeven. Zij hebben een geopend

boek in de hand en een nimbus om het hoofd. Ieder rennen zij in een andere richting: naar het noorden, naar het westen, het zuiden en het oosten (afb. 2).

Mijns inziens stellen de vier zuidelijke figuren de vier evangelisten voor, ieder met hun verhaal van het evangelie in de hand. De schilder heeft getracht er verschillende individuen van te maken, want de gezichten vertonen onderling geen overeenkomst. Ook hun houding verschilt onderling: de één heft het gelaat omhoog, twee anderen wenden elkaar het gezicht toe en de laatste houdt zijn rechterhand in spreekgebaar omhoog. Deze evangelist heeft duidelijk krullend haar. Zijn kleding bestaat uit een witte tuniek met ronde halsuitsnijding; een donker mantelpallium (een rechthoekige lap stof, die op een bepaalde manier om het lichaam wordt gedrapeerd) bedekt zijn schouders. Bij de andere figuren schemeren de Franse lelies er dusdanig doorheen, dat er niets zinnigs over de kleding te vertellen valt. De plaatsing van de vier evangelisten in de zuidelijke transeptarm is niet willekeurig gekozen. De zuidzijde is immers de plaats van het Licht, van de Nieuwe Wet en dus ook van het Evangelie.

Vanwege de symmetrie werden tegenover de vier evangelisten van de zuidelijke transeptarm in het noordelijke deel de vier westerse kerkvaders afgebeeld: de heiligen Ambrosius, Hiëronymus, Augustinus en Gregorius, allen in hun hoedanigheid van bisschop (afb. 5). De veronderstelling dat de vier afgebeelden door de binnenwaarts gedraaide krul van de staven vier abten zouden zijn, berust op een hardnekkig misverstand dat niet door nadere bestudering wordt bevestigd.[3] Het is ook niet zo dat de kardinaalshoed altijd het attribuut van Hiëronymus is geweest. Pas na de bemoeienis van de Bolognese professor in het kanoniek recht Johannes Andreae (+ 1348) - die grote bewondering voor Hiëronymus koesterde - werd Hiëronymus in de Italiaanse kunst

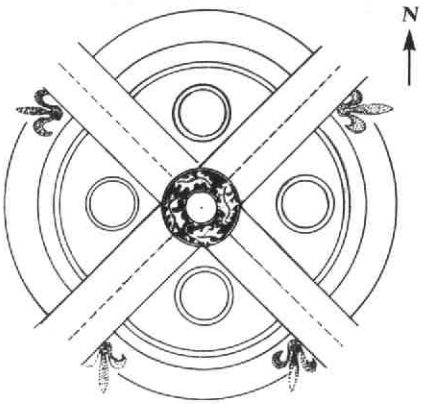

Afb. 1. Gewelfschilderingen boven het vierkante koorvak, zonder de grote Franse lelies.

Afb. 2. Schildering boven de viering (kruising). Engelen die elk een evangelie voorstellen. De letter 'h' is zichtbaar in het boek van de noordelijke engel.

Afb. 3. Schildering boven de zuider-transeptarm. De vier evangelisten.

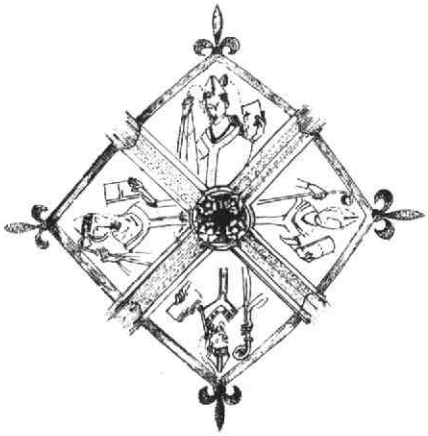

Afb. 4. Schildering boven de noorder-transeptarm. De vier kerkvaders.

De schilderingen in het koorvak en het transept van de Sint- Pieterskerk te Utrecht

Afb. 5. Overzicht van de bisschoppen in het gewelf van de noorder-transeptarm.

als kardinaal voorgesteld: met de kardinaalshoed en een leeuw aan zijn voeten.[4] In 1344 was dat het geval in een glas-in-loodraam in de Martinus-kapel van de kerk van de H.-Franciscus in Assisi. Voor die tijd droeg hij een mijter, en wel de mitra simplex.[5] Deze is - in tegenstelling tot de mitra pretiosa en de mitra auriphrygiata - niet versierd met kostbaarheden.

De bisschop in het zuidelijke kwadrant heeft een met edelstenen versierde mitra pretiosa op. Ook zijn amict (liturgische halsdoek) en de boekband zijn ermee getooid.[6] Van achter de mijter hangt een sierlint met franje (lingua, fimbria of fascia) over de schouder af. Het haar golft op 13de eeuwse wijze om het oor. Vergelijk het kapsel op de detailtekening van de zuidelijke bisschop (afb. 6) met het kapsel van de diaken in de beschilderde grafkelder van de Sint- Pieterskerk, dat eveneens uit de 13de eeuw stamt. Bij alle vier de bisschoppen is de Y-vormige sierband die voor de borst hangt - het pallium - duidelijk te onderscheiden. Dit onderscheidingsteken bestaat uit een witwollen band met zwarte kruisjes, die bij de zuidelijk bisschop nog zichtbaar zijn. In zijn (gehandschoende?) hand houdt deze bisschop zijn kromstaf, waaraan een doek is vastgemaakt, het sudarium. Deze doek komt in de middeleeuwen op afbeeldingen van bisschoppen én abten voor: later bleef hij alleen bij abten in gebruik. De naam suggereert het gebruik als bescherming van de staf tegen transpiratie van de hand. Uiteindelijk zou het sudarium slechts als ornament in gebruik blijven.[7] De kromstaf van de noordelijke bisschop is eveneens voorzien van een sudarium (zie het overzicht op afb. 5).

De noordelijke prelaat lijkt qua uitbeelding nog het meest op de zuidelijke. Ook hij heeft de korte driehoekige 13de eeuwse mijter op, die van opzij is weergegeven. De mijters van de oostelijke en westelijke bisschoppen zijn waarschijnlijk frontaal afgebeeld. Voor het overige zijn het boek, de kromstaf en het pallium nog wel te herkennen.

Het fraaist zijn de engelen na de restauratie tevoorschijn gekomen (afb. 2). Allen zijn zij gekleed in een witte tuniek met een mantelpallium om de schouders die om een arm is gedrapeerd. Het haar golft langs het ovale gelaat; hun blik houden zij op het geopende boek gericht. Waarschijnlijk was op elk boek de naam van een evangelist geschreven. Op een van

de bladen is namelijk duidelijk de letter 'h' (Mattheus?) te lezen. De middeleeuwse engel werd altijd jeugdig afgebeeld, want men geloofde dat zij nooit verouderden.

Al vroeg werden de vier westerse kerkvaders met de vier evangelisten in verband gebracht.[8] In de hoge en late middeleeuwen vertegenwoordigden vier diersymbolen vaak de evangelisten. In de vier medaillons boven het koorvak waren mijns inziens deze vier apocalyptische dieren afgebeeld. De begrenzing van de segmenten die bij de medaillons horen, loopt evenwijdig aan de gerestaureerde band met kleine Franse lelies en schemert er nu nog doorheen. Volgens de Openbaring waren de Wezens - te weten de Leeuw, de Stier, de Mens en de Adelaar in de vlucht - rondom de troon gegroepeerd (Op. 4:2, 6-8).

De eerste grote christelijke theoloog, de kerkvader Irenaeus (circa 202 gestorven), gaf in zijn uitleg van deze bijbelpassage aan, dat op de troon de Logos - het Goddelijke Woord - is gezeten; de vier dieren stellen zijn werktuigen voor (de operatio). Hij beredeneerde dat er vier werelddelen zijn en vier hoofd-windrichtingen; omdat de Kerk over de hele wereld haar gezag moest uitoefenen en het Evangelie de steunpilaar van de Kerk is, behoort de Kerk dus ook vier pijlers te hebben. De Logos heeft die blijde boodschap in vier vormen gegeven: de vier Evangeliën. Deze worden vergeleken met vier boodschappers die naar de vier windstreken worden gedirigeerd; de vier windrichtingen die voor de 'wereld' staan. De vier engelen in de viering die hun blik op het boek gericht houden, symboliseren ieder een evangelie.[9] Wat in de kerk van Sint-Pieter dus staat uitgebeeld, is een uitwerking van Irenaeus' idee.

Hoewel niet in de vorm van een schildering, is het gezicht dat op de sluitsteen van het gewelf van de koorsluiting staat mijns inziens een afbeelding van de Logos zelf. Vier takken ontspruiten aan Zijn voorhoofd en vier aan Zijn mond (afb. 7). De betekenis is mijns inziens duidelijk.[10] Als zodanig heeft de sluitsteen met het theologische program te maken en maakt hij er een onderdeel van uit.

In het kort samengevat luidt het theologische program van de Sint- Pieterskerk als volgt. De vier evangeliën, die over de hele wereld verspreid zullen worden (viering), zijn via de operatio (koorvak) ontsproten aan de Logos (koorafsluiting). De vier evangelisten (zuidertransept) hebben de blijde boodschap opgetekend en de vier kerkvaders hebben deze ten behoeve van de ongelovigen vertaald en becommentariëerd (noordertransept). De noordzijde werd namelijk gezien als de plaats van de duistere machten en van de ongelovigen. Het evangelie werd

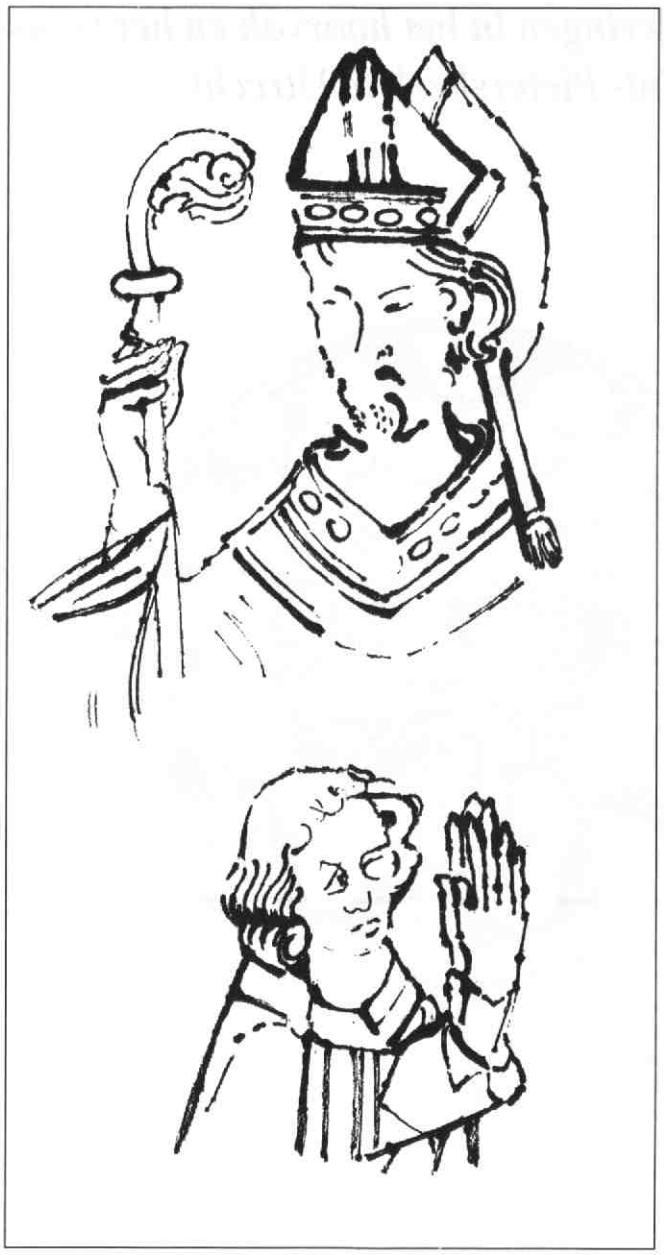

Afb. 6
Detail van de zuidelijke bisschop (boven). Vergelijke het kapsel met dat van de diaken uit de beschilderde grafkelder in de St.Pieterskerk (onder).

De schilderingen in het koorvak en het transept van de Sint- Pieterskerk te Utrecht

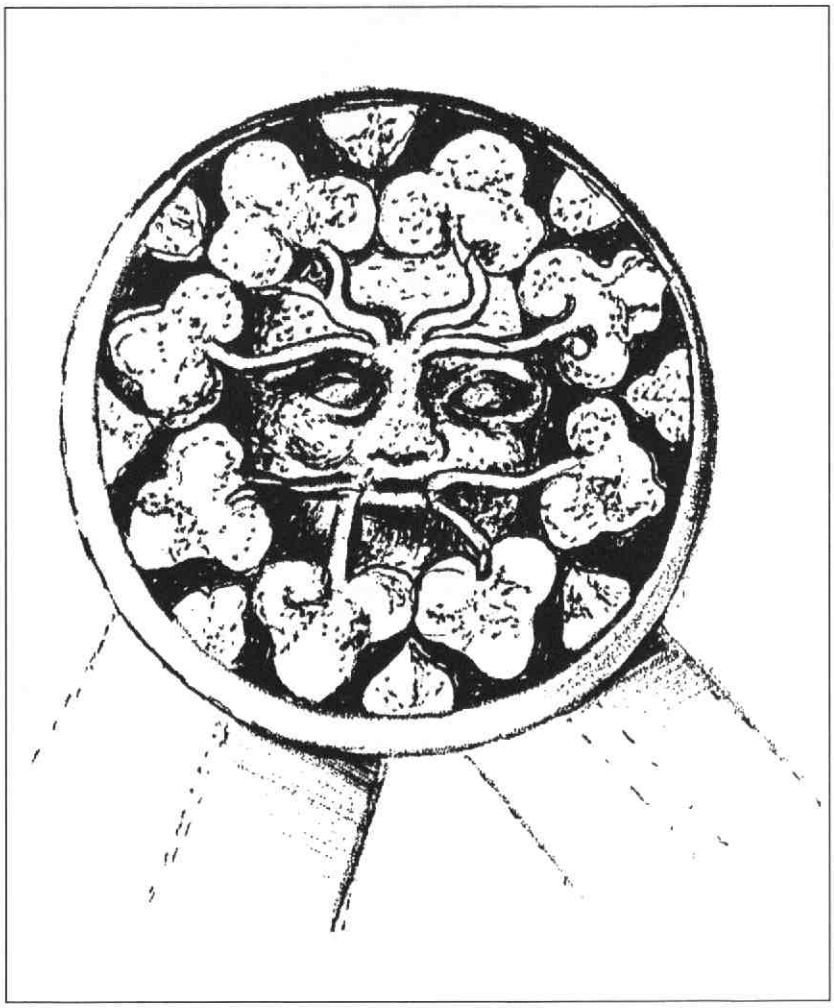

Afb. 7. De Logos. Sluitsteen van het gewelf van de koorsluiting.

daarom aan deze zijde door de diaken gelezen en wel met het gezicht naar het noorden gekeerd.[11]

Een andere interpretatie van de transeptschilderingen heeft wijlen dr. J.H.A. Engelbregt O.F.M. gegeven.[12] Hij zag in de voorstellingen van zuid naar noord de tijd voor Christus, de geboorte en de tijd na Christus. Hij meende in de zuidelijke figuren profeten te zien, maar deze oud-testamentische figuren worden niet met een boek in de hand afgebeeld, maar met een schriftrol.

Welk een waardevol bezit herbergt de Utrechtse Sint- Pieterskerk dus! Tot nu toe werd immers aangenomen dat het naast elkaar plaatsen van kerkvaders en evangelisten pas in de 15de eeuw plaats vond.[13] Bovendien is het in beeld brengen van de gedachte van Irenaeus uniek voor Nederland en misschien wel voor West-Europa.

Het fragment van de schildering achter de noordelijke koorbanken

In de dienstruimte die achter de koorbanken in de noordelijke transeptruimte is gecreëerd, bevindt zich een ondiepe nis. Aan de rechterkant is een klein fragment bewaard gebleven van een muurschildering in secco-techniek. Het stelt een baardige figuur voor met de karakteristieke spitse hoed waarmee de joden in de Middeleeuwen werden afgebeeld. In zijn linkerhand houdt de man een paar 'stokken' vast (afb. 8). Deze voorstelling doet denken aan een soortgelijke schildering op de rechterwand van een nis in de kapel van het Heilige Graf van de Sint-Stevenskerk te Nijmegen. De kapel bevindt zich aan de noordzijde van het koor en de schilderingen vormden de achtergrond van het Heilige Graf. De bewuste afbeelding laat een baardige man zien met een tulband om het hoofd, gestoken in een oosters kostuum. Drie grote spijkers houdt hij in zijn linkerhand vast (afb. 9). In de Renaissance werden de bewoners van het Midden-Oosten, dus ook de joden, met een tulband op weergegeven. Aan de overkant in de nis is een man afgebeeld met de doornenkroon in zijn bedekte handen. Achter de verdwenen kist zijn de silhouetten van een kruisiging bewaard gebleven. Een soortgelijke achtergrondschildering zou zich in de nis achter de noordelijke koorbanken van de Utrechtse Sint-Pieter bevonden kunnen hebben. De zogenaamde 'stokken' in de hand van de baardige Jood zijn mijns inziens de spijkers. Op grond hiervan vermoed ik, dat de plaats van het Heilige Graf van de Sint- Pieterskerk hier moet wor-

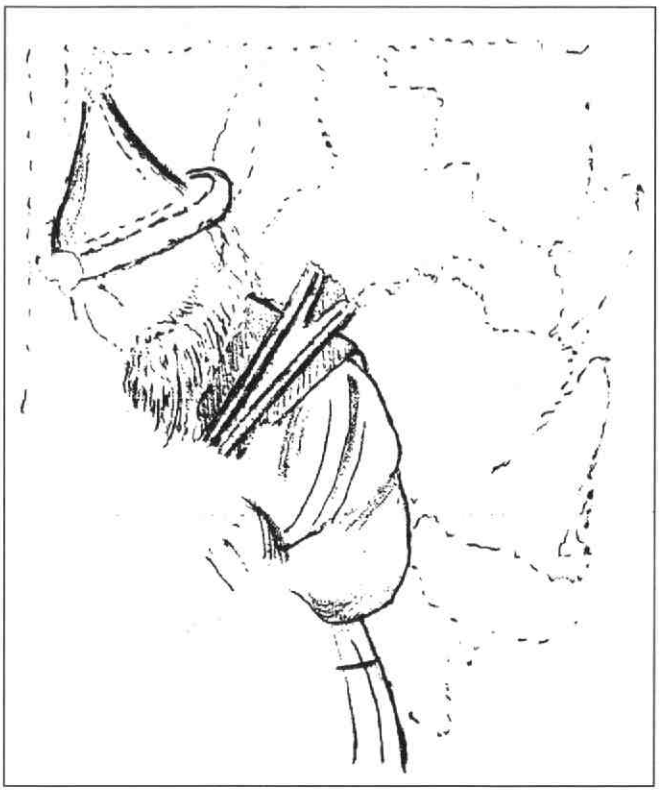

Afb. 8.
Baardige Jood.
Fragment van een schildering achter de noordelijke koorbanken.

den gezocht. In de archiefstukken van de kerk is sprake van een locatie aangeduid als 'latere chori', naast of zelfs in de nabijheid van het koor.[14] Daar er op het hoogkoor geen aanwijzingen in die richting zijn gevonden, kan de aanduiding net zo goed slaan op een plaats terzijde van of in de nabijheid van het laagkoor.

Noten

De tekeningen en de foto bij dit artikel zijn van de hand van de auteur.

1. C.L. Temminck Groll, *'De St.-Pieterskerk te Utrecht'*, Bulletin K.N.O.B. 81 (1982) 101.
2. Voor de overwelving van de kerk in het begin van de 13de eeuw: ibidem, 85.
3. *Catalogue of Pastoral Staves,* Victoria and Albert Museum (Londen 1924) 18.
4. K. Künstle, *Ikonographie der christlichen Kunst,* deel 2 (Freiburg im Breisgau 1926) 302.
5. Ibidem, 299 en 304. Doordat Hiëronymus de status van kardinaal werd toegedacht, was het correct om hem met een mijter af te beelden.
   Zie: J. Braun S.J., *Die pontificalen Gewänder des Abendlandes und ihrer geschichtlichen Entwicklung* (Freiburg im Breisgau 1898) 4: 'Träger der Mitra sind von Rechtswegen die Bischöfe, die Kardinäle und vor allem natürlich der Papst'.
6. Op een foto die voor de restauratie is genomen zijn deze onderdelen nog duidelijk zichtbaar.
7. Catalogue of Pastoral Staves, 18.
8. Künstle, *Ikonographie* vermeldt op pagina 301 dat de vier kerkvaders reeds in de vroeg-christelijke tijd met de evangelisten in verbinding werden gebracht. Dat lijkt mij wel wat vroeg, omdat Gregorius (circa 540-604) pas tegen het eind van die periode heeft geleefd. Volgens Emile Mâle gebeurt het pas in de 15e eeuw dat de vier evangelisten naast de vier kerkvaders worden afgebeeld (L'art religieux du XIIIe siècle en France. Etude sur l'iconographie du Moyen Age et sur ses sources d'inspiration. 9e druk (Paris 1958) 223-224).
9. F. van der Meer, *Maiestas Domini, Théophanies de l'Apocalypse dans l'art Chrétien, Etude sur les origines d'une iconographie spéciale du Christ* (Vatikaanstad-Parijs 1938) 223-224.
10. Het voorbeeld van de sluitsteen heeft de beeldhouwer aan het schetsboek van Villard de Honnecourt ontleend, maar anders dan bij zijn tekening ontspruiten de ranken in de Sint-Pieter aan de mond van het gezicht.
    Zie Temminck Groll, *'St.-Pieterskerk'*, 82 noot 21 en 84 afb. 9.
11. Zie mijn artikel in *Tussen Vecht en Eem* 11 (1981), afl. 2, mei, 139 en volgende.
12. Temminck Groll, *'St.-Pieterskerk'*, 101 noot 48.
13. Mâle, *L'art religieux,* 223-224.
14. Het archiefonderzoek werd verricht door mevr. dr. J. Hollestelle. Zie Temminck Groll, *'St.-Pieterskerk'*, 75 noot 2 en 106-107 noot 60: 'sepulchrum domini latere chori'. Drs. R.F.C. van der Lof heeft door middel van uitvoerige steekproeven, verricht in het Rijksarchief te Utrecht, geen andere vermeldingen van de plaats van het Heilige Graf kunnen vinden.

GRAFMONUMENT

Even ten noorden van Leersum, ergens halverwege aan de oude straatweg tussen Utrecht en Arnhem op de zogenaamde Donderberg, staat een monumentale uitkijktoren met daaronder de grafkelder van de familie Van Nellesteyn. De witgepleisterde toren is aan de bovenzijde gedecoreerd met Dorische pilasters. Deze dragen een triglyphen fries met daarboven aan vier zijden een spits toelopende boogvormige versiering, een zogenaamd fronton. Boven de sluitsteen van de grafkelder is een opwekkende tekst aangebracht: "Blijmoedig aan het graf te denken is ook een vrucht die het kruis ons gaf."

Achterzijde van de toren, met daaraan vastgebouwd het doodgravershuisje dat in 1950 werd afgebroken

Herinneringsteken

Het monument is ontworpen door de bekende tuinarchitect J.D. Zocher (1791-1870), die later ook de Eerste Algemene Begraafplaats Soestbergen in Utrecht zou ontwerpen en tevens verantwoordelijk is voor de aanleg van de Utrechtse singels. Het is één van Zochers vroegst bekende bouwwerken. De familie van Nellesteyn woonde op het nabijgelegen kasteel Broekhuizen. Haar rijkdom en belangrijkheid wilde ze ook tot uitdrukking brengen in een prachtig grafmonument. In 1818 liet de toenmalige Heer Van Nellesteyn een privé grafkelder ontwerpen die dienst zou doen als familiegraf. Zocher bouwde de toren naar een Frans voorbeeld. De naaldbomen die in de omgeving geplant werden, droegen bij aan een romantisch-melancholisch decor. Het schijnt dat de toren te zien was vanuit kasteel Broekhuizen, als herinneringsteken aan de sterfelijkheid van de mens.

Hoogmoed

De in die tijd zeer populaire dichter Hendrik Tollens (1780-1856) ergerde zich aan de tegenstelling tussen het rijke monument voor de doden en de arme huisjes voor de levenden waar het op neerkeek. Het monument was voor hem "een spotprent op haarzelf", een teken van hoogmoed, zo lezen wij in zijn gedicht 'De gevels van de huizen':

't Is waar, 't gevoel komt pijnlijk op,
Als wij daar ginds dien heuveltop -
Die schittrend witte wanden naken:
('t Is Nellesteins gepleisterd graf)
En als we, langs de glooijing af,
Aan de andre zij die biezen daken,
Die hutten zien van stroo en klei,
Daar neergezet in zand en hei:
Dan, ja! dan wordt ons bij 't aanschouwen
Het heerlijk landschap droef en naar;
Dan zien we vragende op elkaar,
En de uitroep laat zich niet weerhouên:
Voor dooden gindsche praalgebouwen,
Voor levenden die kluizen daar!

Doch 't is een spotprent op haarzelf,
Dat hoog en schittrend grafgewelf,
Dat zich de trotschheid op deed rijzen:
Daar staat het, op dien top gebouwd,
Als om van ver reeds aan te wijzen,
Wat eens de hoogmoed overhoudt.

Kopje thee

Toen de gemeente Darthuizen (later samengevoegd met Leersum) behoefte kreeg aan een nieuwe begraafplaats stelde Van Nellesteyn in 1828 een lapje grond beschikbaar van het terrein vóór het grafmonument. Het doodgravershuisje werd tegen het grafmonument aangebouwd. Vanwege hygienische redenen werd de begraafplaats in 1906 gesloten. Nadien woonde lange tijd de weduwe Verhagen in het doodgravershuisje: omdat ze het grafmonument onderhield, hoefde ze geen huur te betalen. Mensen die de toren wilden bezichtigen konden bij haar voor vijf cent een kopje thee krijgen. Het doodgravershuisje is alleen nog op oude foto's te zien, omstreeks 1950 werd het door de gemeente afgebroken.

Bronnen:

- E.J. Demoed, *In een lieflijk landschap*, Zaltbommel 1974.
- C.D.H. Moes, *Architectuur als sieraad van de natuur*, De architectuurtekeningen uit het archief van J.D. Zocher jr. (1791-1870) en L.P. Zocher (1820-1915). Rotterdam 1991.
- H. Tollens, *Laatste gedichten*, Leeuwarden 1856.
- A. Versteegh, *Leersum in de loop der tijden*, Veenendaal 1964.

Albert van der Zeijden

Kozakkendag

In dit vlotgeschreven, uiterst leesbare boekje schrijft de Utrechtse historicus Mark van Hattem over de nu vrijwel vergeten kozakkendag. Toen op 28 november 1813 een drietal kozakken voor de Wittevrouwenpoort verscheen, kwam een einde aan de Franse bezetting. Tussen 1813 en 1913 werd deze dag, elk jaar opnieuw, herdacht als het begin van onze nationale onafhankelijkheid, onder een tot het koningsschap verheven lid van het Oranjehuis.

P.G. van Os, Intocht der Kozakken binnen Utrecht in 1813, 1816.

Deze roemruchte 'bevrijding' dient overigens danig gerelativeerd te worden. De genoemde drie kozakken hadden weinig last van Franse tegenstand. De Franse generaal Molitor heeft nooit de intentie gehad Utrecht te verdedigen en was reeds even daarvoor met stille trom vertrokken. De Utrechters waren vooral blij dat ze niet het slachtoffer geworden waren van een roof- en plundertocht door één van de strijdende legers, zoals niet lang daarna Arnhem zou overkomen. Voor Utrecht zouden de echte ongemakken pas komen toen een troepenmacht van het bevrijdende leger in de stad werd ingekwartierd.

De term 'bevrijding' suggereert ook dat de Nederlanders de Fransen vooral als vreemde bezettingsmacht zagen, terwijl veel mensen de Bataafse Republiek juist waardeerden omdat zij een einde had gemaakt aan het oude vermolmde particularistische stelsel waar de Republiek naar afgegleden was. Tijdens het Koninkrijk Holland (1806-1810), onder Napoleons broer Lodewijk, werd Utrecht zelfs opgestoten in de vaart der volkeren toen het de residentiestad van de koning werd. Na inlijving in Napoleons keizerrijk werd Utrecht overigens weer gedegradeerd tot provinciestadje in het nieuw gecreëerde departement Zuiderzee. Utrecht was zelfs niet eens meer provinciehoofdstad, dat werd Amsterdam.

Deze merkwaardige episode uit de Utrechtse geschiedenis wordt helder beschreven in het boekje. Het is mede uitgegeven door de Stichting Oost-Europa Kring Utrecht, die met deze publikatie de contacten tussen Oost en West wil intensiveren om zo de vrede te bevorderen. De negatieve connotatie die de term kozakken juist in 1813 kreeg (Van Dale: "in Nederland m.n. bekend geworden door de komst van afdelingen ervan in 1813; - (niet dag.) scheldw. voor ruw en aanmatigend optreden (bereden) militair.") wordt daarbij voor lief genomen.

Mark van Hattem, *Kozakkendag. De bevrijding van Utrecht in 1813.* Utrecht, Broese Kemink - Kwadraat, 1993. *f* 19,50.

Israëlitische gemeente

De geschiedenis van de joden in Utrecht begint in 1789, wanneer hen eindelijk wordt toegestaan zich binnen de stadsgrenzen te vestigen. In de oorlogsjaren is het grootste gedeelte van het archief van de joodse gemeente in beslag genomen door de Duitsers, hierdoor zijn veel belangrijke stukken verloren gegaan. Toch is gelukkig ook veel bewaard gebleven. De omvang van het archief bedraagt 25 meter. Behalve de notulen van de kerkeraad bevat het ook materiaal van gelieerde colleges en instellingen als het armbestuur, de godsdienstschool en het begraafcollege 'Gemieloeth Gasadiem' (= het betonen van naastenliefde).

A.B.R. du Croo de Vries, *Inventaris van de archieven van de Nederlands Israëlitische gemeente te Utrecht.* Utrecht, Gemeentelijke archiefdienst, 1993. ISBN 90 73190 08 8.

Albert van der Zeijden

De Ketielejach en andere straatnamen in de Utrechtse volkstaal

Volkstaalnamen van Utrechtse straten hebben me altijd geïnteresseerd. Op de kleuterschool op de Mariaplaats zei een meisje destijds dat ze in 't Daniëllechie woonde. Pas jaren later drong het tot me door dat ze de Nathanaëlspoort op 't Springweg had bedoeld.

Een aanleiding om eens wat meer van die namen te verzamelen, deed zich onlangs voor toen ik een werkje over de Nieuwegracht van Dirkje Kuik las.[1] Daarin trof ik, voor het eerst op schrift, de (oude?) volkstaalaanduiding voor de Keukenstraat aan, **Keukenjach**. Kuik schrijft (blz.32): "De school lag in de Keukenstraat, een echte volksstraat, de mensen die er woonden gingen door voor banaal en vechtlustig, Keukenjatters werden ze in Utrecht genoemd, de straat kreeg de bijnaam van Keukenjacht". En even verder, op blz.35: "De Keukenjacht, de Keukenstraat, een klein beetje ben ik dáár op touw gezet: zonder die straat zou ik nooit bestaan hebben".

Keukenjach.[2] Dat woord lijkt op een naam die ik van vroeger kende en steeds raadselachtig heb gevonden: de Ketielejach - zoals de Grote Eligensteeg tussen de Oudegracht en de Lange Nieuwstraat door vele gewone Utrechtenaren werd genoemd en welke steeg bij de voormalige buurtbewoners, in de verhalen over vroeger, nog steeds onder die naam voortleeft.[3] In mijn omgeving had nooit iemand de bestanddelen 'Ketiele' en 'jach' kunnen duiden. Ik vroeg om raad bij de oud-leraar W.van Beusekom, schrijver van 'De Stichtenaren leer ze mij kennen'[4], een boek waarin veel aardigs over de **Uterechse** tongval en het dialect staat. Van Beusekom kende alleen de aanduiding Ketielejat voor de Grote Eligensteeg, zonder te weten wat Ketiele en jat te betekenen hadden. De antiquaar Lapoutre kende het woord Ketielesteeg, dat hij in de herinneringen van de vrouwenarts Muller had gevonden.[5]

Restte mij het Utrechts Nieuwsblad te vragen een oproep te doen tot de lezers, waarin ik vroeg naar bijzonderheden over Ketiele, jat en jach. Er ontstond een reeks van vier stukjes over de Ketielejachkwestie die uitmondde in een lijst van volkstaalsynoniemen van Utrechtse straten, die ik aan het einde van deze tekst doorgeef.[6]

Tussen de stukjes in werd ik opgebeld door ongeveer dertig lezers, wat opnieuw bewees dat voor een klein, zeer lokaal onderwerp veel belangstelling bestaat.

Hieronder volgen beknopt die mededelingen van de U.N.-lezers die mij het zinnigste lijken.

A. Ketielejat. De informanten Den Breejen en Gorter verwezen naar de Kijk-in-'t-Jatstraat in Groningen en de Kromme Jat in Leeuwarden. Jat is hier 'straat' of 'water' en verwant aan het Duitse 'Gasse', vgl. de Utrechtse straat Massegast.

Andere informanten meenden dat de Ketielejach door mensen van buiten de straat wel eens Ketielejat werd genoemd omdat dit woord beter uitdrukking kon geven aan voorstellingen van emotionele aard. Gedoeld werd op het uit stelen gaan, jatten. Enkele lezers merkten op, dat Ketiele eenvoudigweg een vervorming van Eligen is. De heer Adelaar kende nog een jat-naam: de **Groenejat**, voor de Groenestraat.

B. Ketielejach. Mevrouw Esseling uit de Vaartsebuurt kende de staande uitdrukking 'dat is jach voor hem', een gezegde dat ik niet in woordenboeken heb kunnen vinden. Het zou om een vrijwel niet meer gebruikte woordverbinding gaan die 'typisch voor het Abstede-Utrechts' werd genoemd en die zoveel wil zeggen als 'dat is fijn voor hem', 'een kolfje naar zijn hand', iets dat als stimulerend wordt ervaren. De informant Timmermans legde een verband tussen het destijds ook in Utrecht wel gebezigde woord kietelsteen (=kiezelsteen), waarmee je vonkjes kreeg als je ze tegen mekaar sloeg, en de grote kei ('gesloten steen') op de hoek Grote Eligensteeg en Oudegracht.[7] De Vrouwjuttenstraat, in dezelfde buurt, blijkt ook een jach geweest te zijn, de **Juttejach**. Voorts staat de molen van Kuilenburg aan een straat die **Het Jach** heet.

Het leven in een smalle straat zoals de Ketielejach was gezellig en vrolijk, maar vaak moeilijk. De bewoners, die onderling nogal eens aan het knokken raakten - en die ruzies vervolgens ook weer bijlegden - maakten op anderen soms een ruwe indruk. De informant Bronius, afkomstig uit de Gasthuissteeg, was in z'n jeugd maar wat blij dat hij niet in een jach woonde. Want, zo zei hij, daar woonden asociale figuren. Hij doelde vooral op de **Krijtjach** (Krijtstraat) in Wittevrouwen. Bronius' commentaar lokte natuurlijk protesten uit van andere lezers.

Ik neem aan dat mensen die uit de Ketielejach en omgeving

B.J. Martens van Vliet

verhuisden naar andere wijken van de stad hun jach 'meenamen'. Vandaar de Krijtjach en ook de **Bloemjach** en de Schelpjach in Oudwijk, een opgave van mevrouw Jeurissen. Ook de naam Kerkjach is wel eens gehoord, zij het gekscherend gebruikt.

Indien de mededeling juist is dat jach, en dus ook Ketielejach, op iets aangenaams duidt, dan moeten vele Utrechtenaren, onder wie de heer Bronius, de uitdrukking 'dat is jach voor hem' niet of niet meer hebben gekend. Anders zouden zij geen moeite met een jach hebben gehad.

Merkwaardig is nog, dat de oude jach-straten alle in hetzelfde deel van het Boveneinde liggen, in de Oudelle dus, tussen de beide grachten. Ik heb de indruk dat andere smalle en vrij onaanzienlijke straten in buurten als Wijk C en de Zeven steegjes geen jachnamen hebben gedragen. Een verklaring heb ik er niet voor.

Ten slotte de overige door de U.N.-lezers opgegeven volkstaalnamen van Utrechtse straten: Ballemakerstraat (Loeff Berchmakerstraat), Beuke(noten)bos, Markiezenbos en Vogelenbos (op Amelisweerd), Botterstraat (Boterstraat), Brandoliesteeg en Bramdolesteeg (Abraham Dolesteeg), Bregittenstraat, Delikas (Eerste Delistraat; 'kas' hier ook uit 'Gasse'?), Hoojesjees (Hooipoort bij de Nieuwlichtstraat), 't Keelgat (de verbinding, achter het koor van de Geertekerk, tussen het 'grote' en het Kleine Geertekerkhof), Liesebetstraat (Lange Elisabethstraat), Merriehoek (Mariahoek), Merrieplas of -plats (Mariaplaats), Minnebroederstraat, de Neu, Nieuw-Engeland (de 'nieuwe' schrijversbuurt ten noorden van de Vleutenseweg, oostelijk van het Majellapark), Notekees en Notesjees (Notebomenlaan), de Petroliebuurt (ABC-straat), 't Ploojtsjie (Zilverbergspoort), de Polder (noemden buitenstaanders Wijk C), Prekerskerkhof en -straat, de Priksteeg (ook de Predikherenstraat), de Rikketik (het laatste stuk van de J.S.de Rijkstraat), de Schans (de Notebomenlaan van het spoor in oostelijke richting; de bewoners werden Schanzenaren genoemd, naar het Groningse dorp Nieuweschans waar ze in kampen waren tewerkgesteld), het Vreeburg en de Zwaanpolder (Zwaansteeg).

Ook reacties en aanvullingen van leden van Oud-Utrecht op de bovenstaande tekst zijn zeer welkom.

Noten

1. De Nieuwegracht en omstreken. *Een nachtwandeling door D.Kuik*, een uitgave van Den Daas, Utrecht, 1990 (niet in de handel gebracht).
2. In dit stukje wordt jach zonder t geschreven, omdat in de Utrechtse tongval de t aan het einde van een woord of lettergreep na een spirant (o.a. ch en g) wegvalt.
3. Van Sint-Eligius (=Sint-Elooi, Sint-Eloy), beschermheilige van de smeden; de rijtuigbezitters van de grachten hadden dergelijke ambachtslui nodig. Van de Grote Eligensteeg (Ketielejach) resteert nog het westelijke stuk bij de Oudegracht, dat nu een deel is van de Eligenhof. De Kleine Eligensteeg - volgens sommigen een enkele keer met 'Kleine Ketielejach' aangeduid - die tussen de Lange Nieuwstraat en de Nieuwegracht loopt, is omgedoopt tot Eligenstraat. (Het accent in de uitspraak ligt in al deze woorden op de i.)
4. Uitgeverij A.W.Sijthoff, Leiden, 1967 (antiquarisch nog verkrijgbaar).
5. M.L.Muller, *Aan de poort van het leven*, Uitgeverij Bruna, Utrecht/ Antwerpen, 1948.
6. Utrechts Nieuwsblad van 19, 21 en 23 april en 10 mei 1993.
7. Het is zeer speculatief de herkomst van Ketielejach te construeren door enkele informaties met elkaar te verbinden; dan zou Ketielejach kunnen betekenen 'steeg bij de grote kiezelsteen waarin het prettig wonen is'.

VERENIGINGSNIEUWS

Algemene voorjaarsledenvergadering 1994

Donderdag 2 juni a.s. 's avonds om 19.30 uur in de Muziekschool, Domplein 4.

Agenda:

1. Opening
2. Notulen van de vorige bijeenkomst (ter inzage)
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Jaarrekening 1993 (ter inzage)
5. Mededelingen over Jaarboek, Tijdschrift, propaganda, activiteiten en SPOU
6. Samenstelling van het bestuur
   Het bestuur stelt voor Jo Baars te benoemen in de functie van penningmeester en Saskia A.L. de Graaff in de functie van secretaris. De overige bestuurskandidaten die door het bestuur worden voorgesteld om de resterende vacatures op te vullen zijn Renger E. de Bruin en Saskia G. van Dockum.
   Tegenkandidaten kunnen worden gesteld door tenminste tien leden, die hiervan tot drie dagen voor deze vergadering schriftelijk mededeling doen aan de waarnemend secretaris.
7. Rondvraag
8. Sluiting

Aansluitend (rond 21.00 uur) lezing van drs. Huib de Groot, stadsarcheoloog Utrecht, getiteld: "Recent archeologisch onderzoek in Utrecht".

1994 belooft een druk jaar te worden voor de archeologie in Utrecht. Dit jaar zullen er waarschijnlijk vijf grote opgravingen plaatsvinden. Zeer bekend is uiteraard de jongste opgraving op het Domplein, waar gezocht is naar bewijsmateriaal voor de identificatie van de kerk van Willibrord, maar ook de Joodse mikwe in Payenborch en de opgraving in de Vrouwjuttenstraat beloven interessante resultaten. In de Vrouwjuttenstraat zijn misschien wel de oudste resten van menselijke bewoning in Utrecht gevonden, bewoning die teruggaat naar het begin van de Romeinen of zelfs daarvoor! Er staan nog meer opgravingen op het programma. Op de lezing wordt u op de hoogte gebracht van de recentste ontwikkelingen in Utrechts verleden!

Afsluiting met een drankje.

Het gedeelte na de pauze is ook voor niet-leden toegankelijk (toegangsprijs fl. 2,50)

Oudewater

Oude Waarden nr. 14, het orgaan van de Geschiedkundige Vereniging Oudewater, is gewijd aan het leven van Jannetje Hootsen (1860-1919), die ook wel bekend stond als 'Zwart Jannetje, de bruid van Christus'. Jannetje werd geboren als dochter van een wolkammer, vader van nog negen kinderen. Jannetje raakte onder de invloed van Tijmen van Dijk, een metselaar die een volgeling was van dominee Ledeboer. Zij leefde volgens strenge religieuze regels en kreeg visioenen, wat leidde tot botsingen met haar omgeving. In Veenendaal, de geboorteplaats van Jannetje, sloeg haar geloof niet aan, maar mensen uit Polsbroek vroegen haar te komen. Daar ontstond een kleine gemeente rondom haar. Haar levenswandel gaf aanleiding tot roddel, zij was van een kind bevallen, terwijl zij ongetrouwd was. Jannetje zelf echter deed de geruchten af met de mededeling, dat zij enige tijd bevangen was geweest van een borstkwaal. Onverwacht stierf zij in 1919, terwijl haar volgelingen wachtten op haar hemelvaart.

Maartensdijk

Godsdienstige perikelen beperkten zich niet tot Oudewater. In 1836 maakte de vrederechter Muyskens, die te Maartensdijk woonde, zich bezorgd over onrust in het dorp die werd veroorzaakt door enkele afgescheidenen. Zij organiseerden ten huize van sommige boeren drukbezochte religieuze bijeenkomsten. Allerlei op relletjes belust volk stroomde daar op af, omdat het officieel verboden was met meer dan 20 mensen zulke godsdienstoefeningen te houden. De afgescheidenen maakten deel uit van een landelijke beweging van mensen, die ontevreden met de Nederlands Hervormde Kerk, hun eigen weg zochten. Twee jaar later wisten de afgescheidenen in Utrecht zich als een van de weinige groeperingen in Nederland, door de Koning erkend. De afgescheidenen in Westbroek en omgeving kregen die erkenning pas in 1857. De rust was daarmee niet weergekeerd, regelmatig verlieten mensen dit kerkgenootschap om zich bij andere aan te sluiten of keerden zij er weer terug. Fenna Brouwer beschreef hun geschiedenis in St. Maerten, Tijdschrift van de historische vereniging Maartensdijk nummer 11.

Zeist

In het decembernummer van Seijst, het orgaan van de Van de Poll-stichting, is er aandacht voor het ontstaan van de Zeister IJsvereniging, die in 1890 werd opgericht, ingegeven waarschijnlijk door de zeer koude winter van dat jaar. Er werd een ijsbaan gevonden en de pret kon beginnen, al gooide de op 23 januari intredende dooi roet in het eten. In de jaren daarna bleek de vervuiling van het water de kwaliteit van het ijs danig aan te tasten. De club groeide gestaag en was betrokken bij belangrijke schaatswedstrijden. Vandalisme maakte in de jaren 80 van deze eeuw een einde aan het bestaan van de vereniging.

Rhenen

Willem H. Strous volgt in Oud-Rhenen, het tijdschrift van de Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen en omstreken de lotgevallen van het naar die stad genoemde VOC-schip, dat in 1672 werd gebouwd in opdracht van de kamer Amsterdam. De eerste reis gaat naar Ceylon. Op doorreis naar Batavia vergaat het schip echter voor St. Thomé. Het schip heeft daar deelgenomen in diverse zeeslagen tegen Franse en Engelse eskaders, maar het is een storm die een einde maakte aan haar bestaan, waarbij 141 opvarenden het leven verloren.

Houten

Leen de Keijzer beschrijft in Tussen Rijn en Lek nr. 4, jaargang 27 het leven van de onderwijzer Hendrik Jan van Lummel. Van Lummel werd in 1815 in Amersfoort geboren als zoon van een onderwijzer. Dat het vak hem in het bloed zat, bewees wel zijn bereidheid om op zestienjarige leeftijd, bij het overlijden van zijn vader, diens school voort te zetten. Zijn moeder vond hem daarvoor te jong en zo werd hij ondermeester op een andere school te Amersfoort. In 1840 werd hij hoofdonderwijzer te Houten. Ondanks financiële problemen wist hij een reputatie van een zeer bijzonder en vooruitstrevend onderwijzer op te bouwen. Hij maakte zelf schoolplaten, die nog tot rond 1930 op scholen werden gebruikt. Houten was hem al snel te klein, hij stapte over naar een hervormde school te Utrecht, die hij tot grote bloei bracht. Ook begon hij een onderwijzersopleiding, die uit zou monden in de Marnixstichting. Na benoeming tot lid van de Maatschappij van Letterkunde stierf hij in 1877 aan een ongeneeslijke ziekte.

Fred Vogelzang

Loosdrecht

De eerste tochten op de fiets in Nederland vonden misschien wel in Loosdrecht plaats, zo leert ons het artikel van J. Daams Czn in Historische Kring Loosdrecht, nr. 96. Hij beschrijft daarin het leven van een smidsfamilie Daams. De oudste vermelding is van een smid Daams uit Stroe, die in 1733 trouwde. Een kleinzoon trok naar Loosdrecht en kwam in de leer bij de hoefsmid. De ongetrouwde zoon Hendrik Daams, was naar zeggen de maker van enkele rijwielen, die in 1849 te Loosdrecht werden gebruikt. Diverse familieleden van deze Hendrik vestigden zich als smid te Hilversum, Utrecht en Kockengen. De auteur traceert de verdere geschiedenis van de familie tot zichzelf.

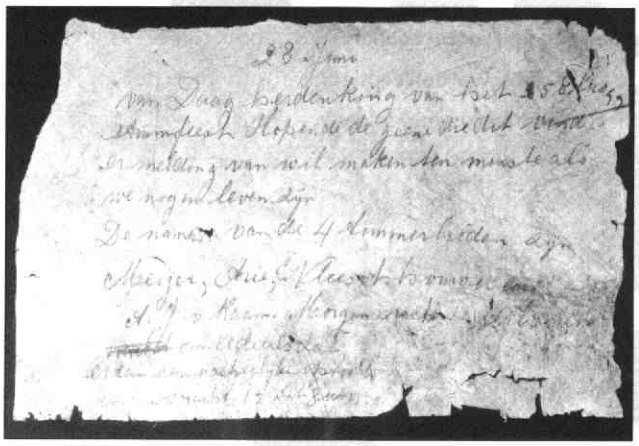

"Wij waren hier..... en dat willen we best even laten weten."

Dat zou achter de woorden kunnen zitten, die eens op twee stukken papier werden geschreven en achtergelaten. Ze werden bij restauratiewerkzaamheden aan de Muziekschool aan het Domplein gevonden tussen de hanebalken van de kap, gekreukeld en stoffig. Ze werden van een blauwe bestektekening afgescheurd en aan de achterkant met potlood beschreven; de teksten luiden aldus:

"28 juni van Daag herdenking van het 58 lustrumfeest. Hopende de geene die dit vindt er melding van wil maken ten minste als we nog in leven zijn. De namen van de 4 timmerlieden zijn Meyer, Arie C. Vleeshouwer en A.J. van Raam. Morgen nacht om rede als dat er dan een nachtelijke optocht is van 12 tot 3 uur".

Het tweede exemplaar

"Utrecht Juni 1926 A.J. van Raam 58 lustrumfeest met C. Vleeshouwer en Meyer en Arie in deze kap aan het werk hoopende de geene die deze sloopen moeten het nog lezen zullen. Wij zijn met zijn 4 timmerlieden en de laatste 2 hadden een borreltje gedronken op het feest.
C. Vleeshouwer"

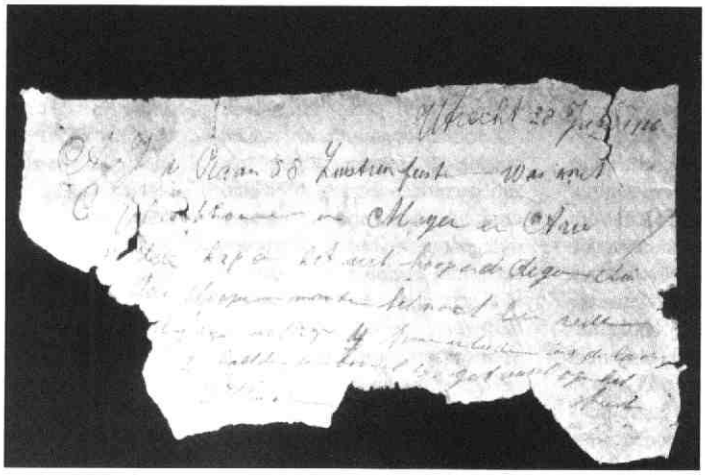

Aardig zo'n teken van leven uit 1926. Op die plaats - op de eerste rang - aan het Domplein konden de 4 mannen als weinig anderen het lustrum meebeleven. Wilden ze het daarbij ondervonden plezier tot uitdrukking brengen? Gedeelde vreugd is dubbele vreugd, ook op termijn! Het woordje "sloop" bewijst dat ze zich ook van de vergankelijkheid van hun werk bewust waren. En ja, Meyer en Arie waren blijkbaar wat onder invloed, wat misschien de stemming bevorderde en mede tot het schrijven van deze briefjes leidde.

Bettina van Santen

Het voormalig slachthuis aan de Amsterdamsestraatweg

Abbatoirs zijn in Nederland een betrekkelijk recent gebouwtype. Pas in de tweede helft van de 19de eeuw worden ze hier geïntroduceerd, terwijl bijvoorbeeld in Duitsland al sinds de middeleeuwen collectieve slachthuizen worden opgericht.

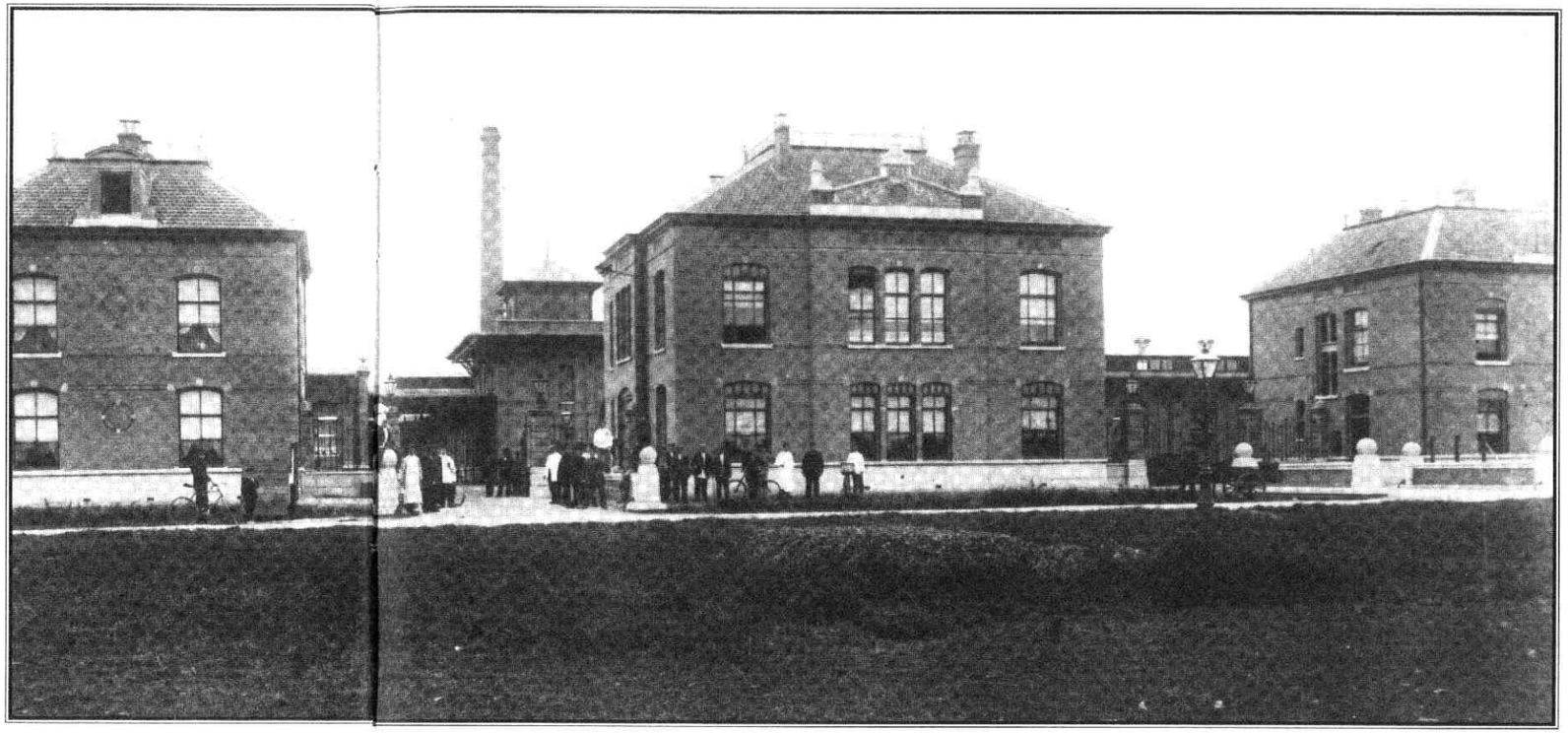

Amsterdamsestraatweg rond 1910, met de drie karakteristieke gebouwen. Daartussen op het middenterrein het koelhuis met de klokketoren Foto GAU, E.A. van Blitz en Zn.

Dat wil niet zeggen dat er voor de 19de eeuw geen toezicht werd gehouden op het slachten. Ook in Utrecht hield het gemeentebestuur in de middeleeuwen streng toezicht op de verkoop van vlees. Slagers mochten hun goedgekeurd slachtvlees verkopen in het Vleeshuis. Natuurlijk werd er ook niet gekeurd slachtvlees verkocht. Dat was meestal voor de minder draagkrachtigen bestemd, aangezien vlees voor velen een luxe bleef. Zij konden daarnaast ook eventueel beschikken over slachtafval of, wat veel beter was: ze fokten hun eigen slachtvarken.

Vanaf 1433 konden de Utrechtse burgers voor goedgekeurd vlees terecht in het Grote Vleeshuis aan de Voorstraat of in het Kleine Vleeshuis aan de Lange Nieuwstraat.

De geschiedenis van de splitsing in een grote en een kleine tak van het vleeshouwersgilde, zal wellicht bij velen bekend zijn. In het kort komt het er op neer dat de Vleeshouwers met hun vervaarlijke werktuigen een bloedige bijdrage hadden geleverd aan politieke onlusten in 1425. Voor straf werd het gilde in eerste instantie ontbonden en werd hun oude vleeshuis in de Annastraat - dus vlak achter het Schepenhuis aan de Stadhuisbrug - ingericht als gevangenis. In 1433 mocht een nieuw slachthuis gebouwd worden, maar nu voor een gesplitst gilde: een grote aan de Voorstraat en een kleine aan de Lange Nieuwstraat.

In beide vleeshuizen stonden totaal 17 toonbanken, welke gehuurd moesten worden door de vleeshouwer om zijn waren te kunnen verkopen. Het vleeshuis aan de Voorstraat kreeg in 1637/38 zijn opvallende gevel, die in 1989 is gerestaureerd. Het Kleine Vleeshuis aan de Lange Nieuwstraat heeft zijn 15de eeuws karakter grotendeels behouden.

De straatnamen in de buurt van het Grote Vleeshuis houden de herinnering aan het slachten levendig, zo zijn er twee Slachtstraten en in de Kalverstraat werd het grote vee gestald. Aan het Jansveld waren veel slagersbedrijven gevestigd, met de winkel aan de straatzijde en de slachtplaats in het achterhuis. Zo heten de panden Jansveld 7 en Jansveld 13 niet voor niets "Het Bonte Lam" en "Het Zwarte Varken".

Een collectief slachthuis

In de loop van de 19de eeuw maakte de toenemende kennis van bacterieën en infectieziekten duidelijk dat bepaalde ziekten overgedragen konden worden door middel van vleesconsumptie. Daarom werd er in de tweede helft van de 19de eeuw bij voortduring gepleit voor het inrichten van collectieve slachthuizen, waar men onder het wakend oog van de (stedelijke) overheid kon slachten. Het duurde nog tot 1875 voordat gemeenten de mogelijkheid kregen een slachtplicht op te leggen in een collectief slachthuis. In dat jaar werd de Hinderwet van kracht, die stelde dat de door de stad verspreide slachterijen te veel hinder voor de omgeving konden opleverden (denk aan de aan- en afvoer van vee, het bloed, de stank e.d.).

In Utrecht werd in 1878 besloten een gemeentelijk slachthuis in te richten. Voor de bouw zocht men een terrein uit buiten de bebouwde kom, te weten aan de Amsterdamsestraatweg. Met de bouw kon echter pas in 1899 begonnen worden, vanwege allerlei administratief-rechterlijke problemen. Op 1 augustus 1901 konden de belangrijkste gebouwen in gebruik genomen worden. Dat betekent dat er niet alleen een koelhuis aanwezig was, maar ook stallen en slachthuizen voor de verschillende soorten slacht (rundvee, varkens, paarden en ziek vee), diverse dienstwoningen, waaronder een directeurswoning, administratiegebouwen, een darmwasserij, een mestlokaal, wagenremises en een ijsfabriekje dat de slagers in de stad voorzag van ijs voor hun ijskasten.

De opzet waarin deze gebouwen gerangschikt waren op het terrein, was zeer helder. Aan de Amsterdamsestraatweg stonden drie villa-achtige gebouwen. In het linker gebouw waren de wagenmeester en machinist gehuisvest. Het middelste gebouw functioneerde als administratiegebouw en rechts stond de directeurswoning. De woningen waren verbonden door hekken, zoals ook het gehele terrein afgesloten was, aangezien het natuurlijk niet toegankelijk was voor het publiek. Wie slachtafval wilde kopen direct van het slachthuis, kon hiervoor jarenlang terecht aan de westzijde, waar aan het Ondiep een speciaal verkooppunt in de omheining was ingericht. Voor het terrein aan de Amsterdamsestraatweg lag een sloot, hierover waren enkele bruggen gelegen. Na demping van de sloot was de bushalte hier gesitueerd.

Achter de voorbouw lag een binnenplaats, waar de belangrijkste gebouwen symmetrisch omheen geplaatst waren. De symmetrie-as van het terrein werd gevormd door de functionele spil: de koelhuizen, de watertoren, het machinegebouw en de schoorsteen. De overige gebouwen waren op een logische wijze over het terrein verdeeld. Zij waren alle bereikbaar via de binnenplaats.

De gebouwen die tot 1928 zijn gebouwd, vertoonden onderling een grote mate van verwantschap. Met name het metselwerk, de dakoverstekken gesteund door klossen en schoren en de detaillering zorgden voor een grote eenheid. De uniciteitswaarde van het oudere deel aan de Amsterdamsestraatweg was zeker vergelijkbaar met een complex als het Veeartsenijterrein aan de Biltstraat, zij het dat de architectonische kwaliteit van de gebouwen op het laatst genoemde terrein hoger lag (en ligt).

Sloop

In dit gemeentelijke slachthuis werkte een aantal particuliere slachters. De gemeente droeg zorg voor de huisvesting, een belangrijk deel van de outillage en natuurlijk de kwaliteitscontrole. In feite kan men spreken van een gemeente-overkoepeling van particuliere bedrijven.

In 1922 werden met de invoering van de vleeskeuringenswet de regelingen ten aanzien van de vleeskeuring landelijk erkend en ingevoerd. Een aantal verplichte hygiënische maatregelen werden doorgevoerd. Zo werden op vele plaatsen in het interieur waar vlees werd verwerkt, geglazuurde tegels aangebracht. Ook de uitstekende delen van gebouwen, waar de hangbanen met het vlees langsliepen, werden met geglazuurde tegels bekleed.

In de daaropvolgende jaren is er een groot aantal gebouwen en gebouwtjes bijgekomen. Toch is de opzet in wezen nooit ingrijpend veranderd. Dit had te maken met de strakke, functionele

Bettina van Santen

Het voormalig slachthuis aan de Amsterdamsestraatweg

opzet van het geheel en het feit dat de hoofdingang op een gegeven moment verlegd werd naar de Royaards van der Hamkade. Natuurlijk zijn er wel allerlei aanpassingen gepleegd, maar dat heeft veelal het karakter van de gebouwen niet wezenlijk aangetast. Zo werd bijvoorbeeld de wagenremise uit 1900 in 1950 verbouwd tot garage, de paardenstal met knechtskamer werd in de jaren '60 verbouwd tot kantoor en de hondenstal tot fietsenstalling. De administratiegebouwen aan de Amsterdamsestraatweg hadden tot aan de verhuizing van het slachthuis grotendeels hun oorspronkelijke indeling bewaard, inclusief veel van het oorspronkelijke interieur.

Het slachthuis is in 1988 overgegaan naar een nieuw terrein in Nieuwegein. In 1989 zijn vervolgens alle gebouwen, met uitzondering van de drie gebouwen aan de Amsterdamsestraatweg gesloopt. Men heeft nog een - tevergeefse - poging gedaan om het koelhuisgedeelte met de karakteristieke klokketoren en watertoren te bewaren. Momenteel wordt het terrein geschikt gemaakt voor woningbouw.

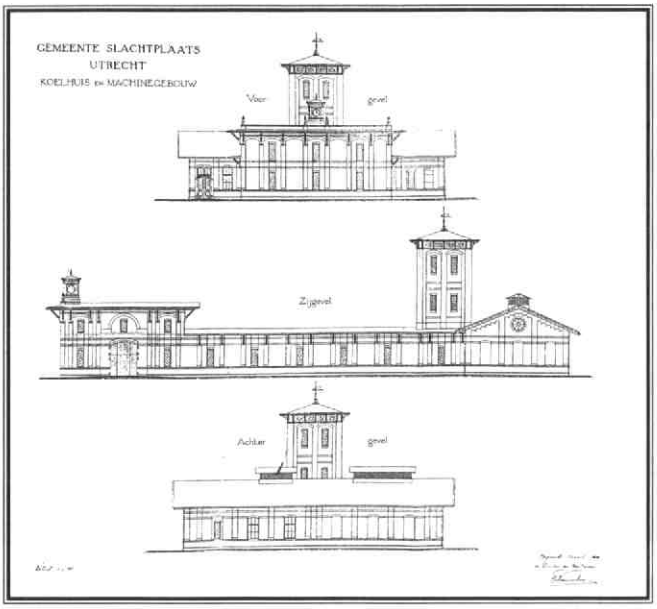

Tekening koelhuis, voorkoelhuis en machinegebouw. Het gebouw dateert van 1899 en onder de tekening staat de handtekening van de toenmalige directeur gemeentewerken F.J. Nieuwenhuis. Het gebouw was opgetrokken in baksteen met zwarte en oranje baksteenbanden. In de machinehal waren polonceauspanten gebruikt. Dit is een draagconstructie die rond 1840 was ontwikkeld door de Franse ingenieur Polonceau, welke met name geschikt was voor de overspanning van grotere ruimten. Bouwtekening GAU

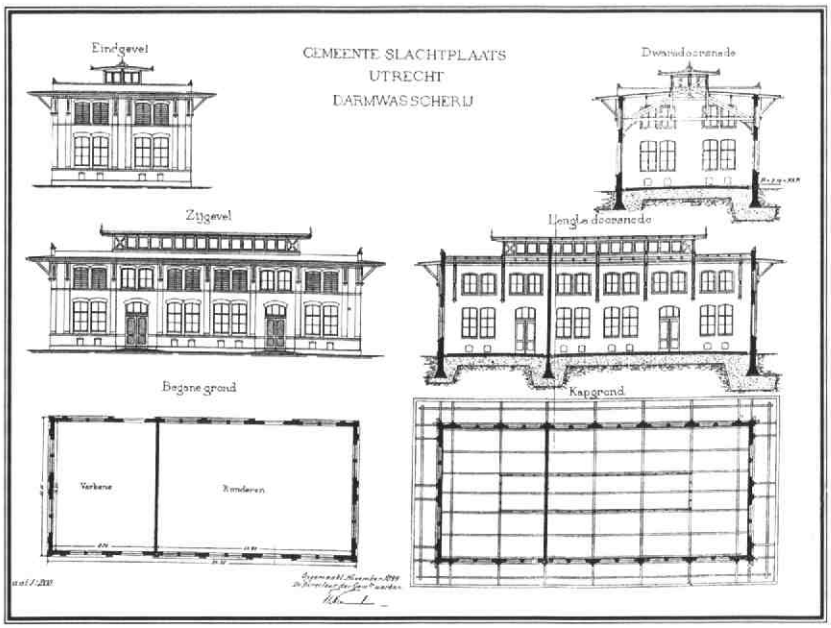

Tekening darmwasserij. Zoals uit de plattegrond blijkt, was tweederde in gebruik als runderdarmwasserij en eenderde voor varkensdarmen. Boven op het gebouwtje was een ventilatie-opbouw. In 1954 is het gebouw opgenomen in de grote slachthal voor varkens. Bouwtekening GAU

Oproep aan de leden van Oud-Utrecht

Tijdens de najaarsledenvergadering van onze vereniging heeft het bestuur een voorstel gedaan, dat door de leden heel positief werd ontvangen. Het betrof de vorming van een leden-commissie, die voor Oud-Utrecht de actuele ontwikkelingen in stad en regio volgt en reacties voorbereidt.

Spontaan hebben zich al enige leden aangemeld. Deze oproep in ons totaal vernieuwde tijdschrift is bedoeld om liefhebbers en kenners van Oud-Utrecht en omstreken de kans te bieden zich aan te melden.

Waar gaat het precies om?

Als vereniging vergaderen we maar twee keer per jaar. Tussentijds doen zich vaak ontwikkelingen voor, die de doelstelling van Oud-Utrecht direkt raken; de praktijk is, dat het bestuur dit hoort of via brieven van leden verneemt en al naar gelang de betekenis van het gebeurde reageert met een brief, een artikel in ons blad of nog weer anders. Heel vaak reageren we niet, door gebrek aan tijd of omdat het niet past binnen de doelstelling van onze vereniging, althans zo ervaart het bestuur dat. Iedereen zal begrijpen, dat we niet overal op moeten en kunnen reageren. Bovendien; de informatie is vaak gebrekkig en gekleurd door de - toevallige - belangstelling van een lid van de vereniging of het bestuur.

Toch is het vaak heel belangrijk, dat we de plannen van de gemeentes in de regio en de provincie goed volgen. Een reactie van onze vereniging speelt vaak een rol in de discussie en de besluitvorming. Het beroemdste voorbeeld hiervan is het standpunt van Oud-Utrecht over de singeldemping eind jaren vijftig.

Maar ook in het jongste verleden heeft Oud-Utrecht zich laten horen, over het behoud van de Zeven Steegjes, over de sneltram en - meer indirekt - de nieuwbouw van de rechtbank en het Duitse Huis.

Systematische aanpak

Dit nu willen we graag wat systematischer aanpakken, ook al omdat er veel gebeurt in stad en regio. Ik noem in willekeurige volgorde: de stadsbuitengracht met groenstructuur, ondergrondse garages, het museum-kwartier, het historisch bezoekerscentrum, de toepassing van de CHER (cultuurhistorische effectrapportage), de uitbreiding van de stad, het centrumplan en de bedreigingen van het (cultuur)-landschap. Maar ook kleinschaliger zijn er zaken van belang: de openbare verlichting, straatmeubilair, een bouwplan, een neogothische kerk. Nu we in ons verenigingsblad meer ruimte hebben voor het kritisch volgen van deze plannen en ideeën, is het moment daar voor een passende reactie van onze kant. Wij denken, dat het goed is, als het bestuur zich wat meer terughoudend opstelt en de commissie enige ruimte biedt zelfstandig te reageren. Soms zal de vereniging (het bestuur) worden gevraagd iets te doen of te laten, maar heel vaak kan een advies gaan richting verenigingsblad of deskundigen, om er een mening over te geven. De commissie actualiteit moet de vrijheid hebben over vorm en inhoud van een advies of reactie te beslissen.

Statuut

We denken hier niet te gemakkelijk over. Het kan niet zo zijn, dat namens de vereniging standpunten worden vertolkt over zaken die spelen, zonder dat we dat weten of willen.

Daarom zal het bestuur komen met een soort statuut voor de commissie actualiteit, dat een en ander netjes regelt. Maar te bang hoeven we ook weer niet te zijn. Het is altijd beter wel betrokken te zijn bij de plannen, dan ons achter schijn-objektiviteit te verschuilen.

Oud-Utrecht is springlevend en wil graag actief meedenken en niet achteraf ontwikkelingen betreuren, die we hebben laten gebeuren. Vandaar deze oproep.

Meld U aan bij onze secretaris en wij zorgen ervoor dat U aan de slag kunt. Het zou mooi zijn, als ook kenners en liefhebbers van buiten de stad zich opgeven, zodat we de gehele provincie in beeld houden, maar het belangrijkste is Uw interesse en Uw betrokkenheid bij de geschiedenis en cultuur van Utrecht.

H.H.W. Kernkamp, voorzitter Oud-Utrecht

PORTRET

Renger de Bruin, conservator historische afdeling Centraal Museum

Sinds 1 januari van dit jaar heeft de historische afdeling van het Centraal Museum in Utrecht weer een eigen conservator, de historicus Renger de Bruin (38). De Bruin is een geboren en getogen Utrechter en in het "oudheidkundige wereldje" van de stad geen onbekende. Toch is het voor hem terug van weggeweest, na een aantal jaren onder andere aan de universiteiten van Leiden en Greifswald (vml. DDR) werkzaam te zijn geweest.

Populariseren

Ik vraag De Bruin waarom hij een toch bepaald niet oninteressante werkkring verruild heeft voor zijn nieuwe functie. Uit zijn antwoord blijkt een bewuste keus, ingegeven door een oprechte gedrevenheid.

In de eerste plaats is er de liefde voor Utrecht en voor het vak geschiedenis. Een belangrijke andere drijfveer leerde hij kennen tijdens een korte periode van freelance werk. In die tijd heeft hij o.a. de tentoonstelling Revolutie in Utrecht: studenten, burgers en regenten in de patriottentijd (1780-1787) gemaakt. Wat hem toen zo enorm aangesprak, was het overbrengen van soms ingewikkelde historische processen of concepten naar het "grote" publiek. "Het 'populariseren' als je het zo wilt noemen, zonder dat ik daar ook maar iets negatiefs mee bedoel, integendeel zelfs". Het bedenken en uitvoeren van tentoonstellingen is dan ook de vierde belangrijke poot van zijn functie.

Draaipunten

Op een aantal punten heeft De Bruin zich een duidelijke mening gevormd. Bijvoorbeeld op de vernieuwde presentatie van de collectie zoals die sinds een jaar te zien is. Tot op zekere hoogte deelt hij de veelgehoorde kritiek: "te esthetisch en te weinig historisch. "Maar wat mijn voorganger Ludger Smit als kunsthistoricus heeft weten te bedenken, daar was ik echt nooit opgekomen, die zichtassen bijvoorbeeld, die vind ik prachtig. Of de vondst om de 'rode draad' van de geschiedenis aan de hand van de muntencollectie duidelijk te maken, echt heel goed".

Toch vindt hij het noodzakelijk dat de historische component wordt versterkt. Dat betekent niet dat de hele presentatie op zijn kop zou moeten. Met enige welgekozen aanvullingen en wat meer 'tekst en uitleg' zou de gewenste accentverlegging bereikt kunnen worden. Zo wil De Bruin de Van Baaren-zolder gebruiken om een aantal wat hij noemt 'draaipunten' in de Utrechtse geschiedenis duidelijk te maken.

Natuurlijk komen wij ook te spreken over de nog altijd gehoorde ideeën over een zelfstandig historisch museum in Utrecht. "Daar ben ik dus niet voor" luidt zijn stellige antwoord. "De oorsprong van de collectie van het Centraal Museum is de historische afdeling. Deze bevat stukken van zowel historische als van grote kunsthistorische betekenis. Natuurlijk is daar in de jaren daarna op voortgebouwd. Als het je al zou lukken om dit materiaal op een zinvolle manier te delen, houdt je volgens mij twee keer niets over. Het een kan niet zonder het andere. Het Centraal Museum is een geïntegreerd museum en daarin ligt ook zijn kracht. Stukken zijn nu eens voor het een dan eens voor het ander inzetbaar".

Een ander voor De Bruin belangrijk punt is de samenwerking met andere cultuurhistorische diensten in de stad. Hij doelt dan vooral op het gemeentelijk archeologisch en bouwhistorisch centrum en de gemeentelijke archiefdienst. "Dit is een gevoelige sector waar makkelijk (financiële) klappen vallen. Door er met elkaar voor te zorgen dat je staat voor een gedegen en samenhangend beleid en actieplan sta je sterker".

Plannen

De eerste tekenen van deze samenwerking laten zich al aanzien wanneer we spreken over plannen voor de toekomst. "Er moet in ieder geval een grote tentoonstelling komen over de resultaten van het archeologische werk van de afgelopen jaren", aldus de Bruin, "daarover zijn we nu in gesprek".

Een aantal andere tentoonstellingsplannen zijn al concreter. In 1995 moeten er in ieder geval twee tentoonstellingen komen. Natuurlijk rond mei de herdenking van vijftig jaar Bevrijding. Dit wordt een samenwerkingsproject met de gemeentelijke archiefdienst. Het ligt in de bedoeling om hierbij vooral het dagelijks leven te belichten en wat minder op 'goed of fout' in te gaan. Hoe redde de Utrechtse bevolking zich in deze situatie, school- en kerkelijk leven, de voedselsituatie, het culturele leven, hoe zat het daarmee?

Voor het najaar van '95 staat een tentoonstelling over de Bataafse tijd op het programma. "Voor veel mensen is dit of een totaal onbekende tijd of een tijd gekenmerkt door vooroordelen omtrent Franse overheersing en Nederlandse collaboratie. Ik wil juist laten zien dat er op grote schaal een aantal unieke dingen zijn gebeurd, noem ze maar 'democratische experimenten'".

Voor 1996 tenslotte zijn er plannen voor en tentoonstelling over de geschiedenis van de bejaardenzorg, aansluitend op de herdenking van 40-jaar AOW.

Voorlopig denkt De Bruin aan deze zaken zijn handen vol te hebben. In ieder geval ziet hij werk en ideeën genoeg op zijn pad om de komende jaren niet alleen zijn functie inhoud en reikwijdte te geven maar vooral de historische collectie.

Marceline Dolfin

AGENDA

16 april
Opening van de Apothekerstuin
Opening van de Apothekerstuin van de Oude Hortus aan de Nieuwegracht door burgemeester Opstelten.
Plaats: Oude Hortus,
Nieuwegracht 185, Utrecht
Tijd: 16.00 uur

16 april
Studiedag: 1945, van bezetting naar bevrijding
In 1995 wordt 50 jaar bevrijding herdacht. De consulenten geschiedbeoefening van Utrecht, Zuid- en Noord-Holland organiseren deze studiedag. In vier lezingen wordt ingegaan op de vraag: wat veranderde er in de lokale samenleving in de laatste maanden van de oorlog en de eerste na de bevrijding? Een 'must' voor historische verenigingen en amateurhistorici die denken aan dit onderwerp aandacht te willen besteden in de komende tijd.
Plaats: Het Arsenaal,
Groenendaal te Woerden
Tijd: 10.00 - 16.00 uur,
Kosten: f30,- p.p.
Inlichtingen en opgave: S.R.G.N.H.,
Postbus 5212, 2000 GC Haarlem.
Tel: 023 - 31 84 36

21 april
Oud-Utrecht lezing
"Goed voorbeeld doet goed volgen. Poortgebouwen in Utrecht" door Ronald Stenvert. Na de pauze zal Saskia van Dokkum spreken over bewoning in het Kromme Rijngebied in de Romeinse tijd.
Plaats: C.S.B.-gebouw, Kromme Nieuwe gracht 39, Utrecht.
Aanvang: 20.00 uur
(zaal open vanaf 19.30 uur)
Toegang: gratis voor leden
Oud-Utrecht, niet-leden f 2,50

7 mei
Oud-Utrecht rondleiding
door de Oude Hortus.
Telefonisch opgeven bij de hr. Martens van Vliet: 030 - 31 94 37 op vrijdag 22 april tussen 17.00 en 20.00 uur en zaterdag 23 april tussen 14.00 en 17.00 uur.
Geen toegang zonder telefonische aanmelding en uitsluitend voor Oud-Utrecht-leden.
Max. aantal deelnemers : 40 pers.
Plaats: Oude Hortus,
Nieuwegracht 185, Utrecht
Aanvang: 11.00 uur
Toegang: gratis

2 juni
Voorjaarsledenvergadering
Vereniging Oud-Utrecht met aansluitend een lezing; zie de aankondiging elders in dit blad

4 en 5 juni
Openbare rondleiding door de Oude Hortus.
Aanmelding vooraf niet noodzakelijk.
Plaats: Oude Hortus,
Nieuwegracht 185, Utrecht
Aanvang: 11.00 uur en 14.00 uur

19 juni
In het kader van ***"Juni Tuinenmaand"*** zal de Oude Hortus een open dag houden, met theeschenkerij.
Plaats: Oude Hortus,
Nieuwegracht 185, Utrecht
Open: 10.00 tot 17.00 uur

24 mei, 7 juni, 14 juni
Cursus 'Bronnen in het Rijksarchief'
Deze cursus is bedoeld voor diegenen die bezig willen gaan met historisch onderzoek en daarbij gebruik willen maken van de archiefbronnen in het Rijksarchief te Utrecht. Dit archief beschikt over een grote verzameling bronnen, die in de cursus worden toegelicht. Er wordt informatie verstrekt over de inventarissen, de inhoud van de bronnen, de aanwezige toegangen en de inleiding. Per bron wordt bekeken voor welk soort onderzoek hij geschikt is. Deelnemers kunnen mee bepalen welke bronnen wat meer diepgaand worden besproken.
Plaats: Rijksarchief Utrecht,
A. Numankade 201
Tijd: dinsdagavonden
19.30-21.30,
Kosten: f55,- p.p.
Informatie en opgave:
S.S.G., Mariaplaats 23,
2311 LK Utrecht. Tel 030 - 34 38 80.

MEDEDELINGEN

Secretariaat SPOU
Met ingang van 1 januari 1994 is het secretariaat van de SPOU overgenomen door:
A. (Bram) van der Wees
Poortstraat 83
3572 HE Utrecht
tel 030 - 73 23 00

Verbouwing Rijksarchief Utrecht
Vanaf april 1994 zullen er ingrijpende verbouwingen worden verricht in het Rijksarchief Utrecht. De verbouwingen zijn nodig om ook in de toekomst de archieven optimaal te blijven bewaren. De verbouwingen zullen een jaar duren. De archieven worden overgebracht naar het Algemeen Rijksarchief (ARA) in Den Haag. Vrijwel alle archieven blijven daar raadpleegbaar. Tijdens de periode van de verhuizing (april-mei 1994) zijn de archieven niet raadpleegbaar. Bezoekers die genealogisch onderzoek willen doen, kunnen veelal nog in Utrecht terecht. Van vele genealogische bronnen zijn namelijk foto's en microfilms aanwezig. Deze zullen tijdens de verbouwing in Utrecht blijven. Informatie over de verbouwing en de raadpleging van de archieven kunt u verkrijgen bij mevrouw S.A.L. de Graaff, telefoon 030 - 71 00 44.

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 24-26
3565 CB Utrecht
tel: 030-623866/626800
fax: 030-623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

Oud Utrecht, een levende vereniging met hart voor Utrecht

Meepraten over de toekomst
Leden van de vereniging Oud-Utrecht weten waarover zij het hebben als zij zich verzetten tegen aantasting van het historisch erfgoed. Zij praten met gezag mee over het verleden en de toekomst van hun stad en hun provincie.

Excursies, lezingen en forums
Oud-Utrecht organiseert excursies naar historische gebouwen, tuinen en dergelijke. Daarbij gaan vaak deuren open die normaal gesloten blijven.
Op lezingen en forums worden belangwekkende historische en actuele onderwerpen behandeld.

Tijdschrift en Jaarboek
Het blad Oud-Utrecht, twee-maandelijks tijdschrift, geeft volop informatie over de geschiedenis en het heden van stad en provincie. Het is met zijn artikelen, boekbesprekingen en 'verenigingsnieuws' onmisbaar.

Het Jaarboek Oud-Utrecht is bekend om zijn boeiende wetenschappelijke bijdragen en om de Kroniek: een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit het voorbije jaar.

Behalve het Jaarboek en het tijdschrift ontvangen de 1800 leden van Oud-Utrecht elk jaar de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek, verzorgd door de Stichting Publicaties Oud Utrecht (SPOU). *Zo blijven de leden op de hoogte van de altijd weer belangwekkende vondsten in Utrechts bodem en historische gebouwen*

De Oud-Utrecht-Prijs
Oud-Utrecht bevordert de bestudering van de geschiedenis van de stad en provincie. Daarom is in 1992 de Oud-Utrecht-Prijs ingesteld, groot 3000 gulden. Eens in de twee jaar wordt deze prijs toegekend aan de schrijver(s) van het beste artikel over de geschiedenis van Utrecht.
Zo blijft Oud-Utrecht actief om de kennis van het verleden van stad en provincie te vergroten.

Wie hart heeft voor Utrecht is lid van Oud Utrecht.

kunst
architectuur
literatuur
geschiedenis
filosofie
topografie

in- en verkoop

Boekhandel-antiquariaat
Vismarkt 9 Utrecht
030 - 32 20 69

KERSBERGEN INSTALLATIE-TECHNIEKEN B.V. UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

„Hier had uw advertentie kunnen staan"

Makelaardij in onroerende goederen

- Aan- en verkoop-begeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

Plompetorengracht 18
Utrecht

030 - 34 00 08

ANTIQUARIAAT

DESTOUCHES

Donderdag 11-21 uur
Vrijdag 11-18 uur
Zaterdag 11-17 uur

Lijnmarkt 40 - Utrecht Telefoon 030 - 333776

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-31 01 74

ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.

CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

16 oct 1903

OUD Utrecht

67e jaargang nummer 3

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Salomon van Lier (1737 - c. 1811), parnassijn in Maarssen en Utrecht.

Bange dagen op de dijken

Portret: Gerard van Rooy

De familie van Lier als parnassijns

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Eendrachtlaan 260
3526 LB Utrecht
Tel. 030-88 21 31

Daatselaar en Godhelp b.v.

Antiquairs

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Korte Jansstraat 17-19

3512 G.M. Utrecht Tel. 030-31 82 66

JURRIËNS - UTRECHT

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

Aannemersbedrijf
H. J. Jurriëns B.V.
Sophialaan 1
3542 AR Utrecht
Telefoon (030) 41 29 12

drukkerij **de boer cuperus**

- Schitterend drukwerk
- Stipt op tijd

Drukkerij en Uitgeverij
De Boer Cuperus bv
Vrieslantlaan 14, 3526 AA Utrecht
Postbus 7052, 3502 KB Utrecht
Telefoon 030-822 822
Fax 030-88 35 61

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 03404-56644

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
67e jaargang nr. 3 - mei/juni 1994
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretariaat: Mw. S.A.L. de Graaff
p/a Alexander Numankade 201,
3572 KW Utrecht
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Antwoordnummer 3335,
3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 47,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 41,= per jaar).
Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw,
telefoon: 03465-62930.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, E. Tigelaar, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.
Vormgeving: Han Ernest.
Druk: De Boer Cuperus.

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda volgende nummer:
1 juli 1994, verschijningsdatum 1 augustus.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).
Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden.
Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Het zal de oplettende lezers niet onopgevallen gebleven zijn, dat de grijs-kleur zoals die in de vormgeving wordt gebruikt, in het vorige nummer wat bleek was uitgevallen. We hopen de grijs-tint zoals die in dit nummer wordt gebruikt, voortaan altijd te gebruiken.

In deze Oud-Utrecht treft u een groot aantal oproepen en verzoeken aan in verband met de meest uiteenlopende activiteiten op historisch of kunsthistorisch gebied in stad en provincie. Een teken dat de interesse naar het "oude" Utrecht springlevend is. Dat moge ook blijken uit het toenemende aantal artikelen dat de redactie heeft mogen ontvangen.

Inhoud

Van de redactie 51

Bange dagen op de dijken 52
J.A. Storm van Leeuwen

Boekenschouw 59

Grafmonument 60

Van de leestafel 61

De familie van Lier als parnassijns 62
A.B.R. du Croo de Vries

Vondsten/Oud-Utrecht prijs 1995 67

Portret 68

Agenda/mededelingen/opsporing verzocht 69

Bange dagen op de dijken

'soe het water aen alle kanten zeer groot ende hooch was'. Het grootwaterschap Bijleveld en de Meerndijk in 1570.

Het voormalige grootwaterschap Bijleveld en de Meerndijk, dat tussen De Meern en Harmelen was gelegen, heeft eeuwenlang te kampen gehad met waterstaatkundige problemen.[1] Deze hadden niet alleen betrekking op de afwatering van de landbouwgronden, maar ook op de kering van het van buiten komende water. In enkele gevallen moest men het gebied verdedigen tegen overstromingswater uit de Lek. Een dergelijke gebeurtenis deed zich voor in 1570, toen de Lekdijk Benedendams bij Jaarsveld doorbrak.

In deze bijdrage wordt in de bewoordingen van de toenmalige kameraar van het grootwaterschap beschreven welke maatregelen werden genomen om het Lekwater buiten de deur te houden.

Het grootwaterschap Bijleveld en de Meerndijk

Bij handvest van 1413 gaven Willem van Beieren, graaf van Holland, en Jan van Beieren, heer van Woerden, tegen betaling van een zekere som gelds vergunning aan de gerechten Bijleveld, Reijerscop, Mastwijk en Achthoven, alsmede aan de Harmelerwaard om het overtollige water uit hun gebied af te voeren naar de Amstel. Door die rivier konden zij, tesamen met andere reeds daarop afwaterende landen, uitwateren op het IJ en de Zuiderzee.[2] De stad Amsterdam en de bij dit plan betrokken grondeigenaren in Amstelland gaven hiervoor hun toestemming. Er werden echter wel bepaalde voorwaarden gesteld ten aanzien van het keren van gebiedsvreemd water en het onderhouden van de uitwateringssluizen. De nieuwe watergang, de erlangs gelegen kaden (toen opstallen genoemd) en andere waterkeringen, benevens de bruggen, sluizen en later ook de windwatermolens kwamen in beheer van een college, dat bestond uit een water- of dijkgraaf en vijf heemraden. Een jaar later, in 1414, verleende Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht, een schouwbrief aan de jonge organisatie, waaruit het latere overkoepelende grootwaterschap Bijleveld en de Meerndijk zou voortkomen. Dit laatste heeft gedurende vijf-en-een-halve eeuw bestaan; in 1966 werd het opgeheven.

Onder een gerecht (in Holland ambacht geheten) wordt hier verstaan: het rechtsgebied of district van een college van schout en schepenen (eertijds buren) dat de lage rechtspraak uitoefende. Dit college was tevens belast met een bestuurlijke en een verordenende taak in het gebied. Voor de lokale waterstaatkundige zaken binnen het gerecht berustten deze functies bij een college, dat uit dezelfde schout met vier heemraden bestond. Deze laatste werden later meestal kroosheemraden of lage heemraden genoemd ter onderscheiding van de heemraden of hoge heemraden van het grootwaterschap.

Oorspronkelijk hadden de gerechten Bijleveld en Reijerscop, die verschillende middeleeuwse ontginningen omvatten, afgewaterd op de tegenwoordige Leidsche Rijn, toen gewoon Rijn geheten. De gerechten Mastwijk en Achthoven daarentegen loosden hun waterbezwaar op de Hollandse IJssel, die in dit artikel verder als IJssel wordt aangeduid. In de periode tussen 1297 en 1413 brachten alle vier gerechten hun overtollige water naar de inmiddels aan het boveneinde afgedamde IJssel. De benoorden de Rijn gelegen Harmelerwaard, die alleen om waterstaattechnische redenen aan de vier bovengenoemde gerechten werd toegevoegd, heeft altijd op deze waterloop afgewaterd.

In of kort na 1413 legden de gezamenlijke grondeigenaren een watergang aan vanuit de Rijn bij Harmelen, die langs Kockengen en door de Ronde Venen naar de Amstel liep. Deze afvoerleiding noemde men na enige tijd de Bijleveldse wetering of kortweg de Bijleveld naar het gerecht van die naam, waar het beginpunt lag. Van deze Bijleveld zijn nog grote delen in het terrein terug te vinden.

De lozing van het waterbezwaar uit de gerechten ten zuiden van de Rijn had aanvankelijk op natuurlijke wijze plaats, dat wil zeggen zonder bemaling. De in de 11e en 12e eeuw ontgonnen klei-op-veengronden lagen toen nog hoog genoeg boven de normale stand van het buitenwater. Door

J. A. Storm van Leeuwen

de voortdurende ontwatering van de grond klonken het veen onder de kleilaag en - in veel geringere mate - de klei in, waardoor het maaiveld steeds verder daalde. Het gevolg was, dat de afwatering van de polders op de Rijn stagneerde. Om het neerslagoverschot tijdens het groeiseizoen eerder kwijt te raken, ging men over tot bemaling van de polders. In 1486 stichtte het Grootwaterschap daarom gelijktijdig drie onafhankelijk van elkaar werkende windwatermolens, te weten (vanuit Utrecht gerekend) de Eerste of Helmolen, de Tweede of Middelmolen en de Derde of Haanwijkerdammolen, ook wel Dammolen genoemd.[3] Voor de hoger gelegen en uit stroomruggrond bestaande Harmelerwaard was geen bemaling nodig.

De molens werden aan de zuidelijke oever van de Rijn gebouwd en niet, zoals men in het algemeen aanneemt, op grotere afstand daarvan in de polders. De Middelmolen en de Haanwijkerdammolen moesten respectievelijk in 1609 en 1612 'veldwaarts' worden verplaatst, omdat het maaiveld daar ten gevolge van de doorgaande inklinking aanmerkelijk lager was komen te liggen dan dat op de kleistrook langs de Rijn.[4] De in 1755 afgebroken Helmolen heeft men nooit verplaatst.[5]

De drie molens sloegen uit op de Rijn, die het water naar de Bijleveld leidde. Ik vermoed dat ten tijde van de stichting van de molens de Zandwetering tussen de Rijn en de Bijleveld door de Harmelerwaard is gegraven; deze watergang heeft namelijk ook behoord tot het stelsel van hoofdwatergangen van Bijleveld en de Meerndijk. Duidelijkheidshalve zij opgemerkt dat deze hoofdwatergangen zelf niet werden bemalen; zij deden dienst als boezemwateren.

Behalve de zorg voor de gemeenschappelijke afvoer van het overtollige water uit de inliggende lokale waterschappen had het hoofdwaterschap, zoals hierboven is gezegd, onder andere het beheer over de waterkeringen, zowel die welke het gebied omringden als de zogenaamde opstallen (kaden) langs de hoofdwatergangen. Dat was niet alleen nodig uit veiligheidsoverwegingen (overstroming door rivier- of zeewater), maar ook om gebiedsvreemd uit aangrenzende waterschappen tegen te houden. Dit laatste was trouwens één van de voorwaarden, die waren gesteld in het handvest uit 1413 waarbij aan de Bijleveldse landen werd vergund om hun overtollige water door Hollands gebied te leiden.

Tot het onderhouden van de hoofdwatergangen en van de hoofdwaterkeringen waren in het algemeen de belanghebbende gerechten verplicht. Daartoe waren deze werken verdeeld in zogeheten slagen. De belangrijkste hoofdwaterkeringen waren de Meerndijk en de noordelijke IJsseldijk. De Meerndijk, die naar ik vermoed in het begin van de 13e eeuw werd aangelegd als een dwarsdijk tussen de hoge gronden bij De Meern en een oeverwal van de IJssel, diende tot 1363

Het dichten van de dijkdoorbraak van de Lek ten oosten van Tull en 't Waal in 1624. Rechts op de afbeelding het huis waar de heemraden tijdens het herstel verbleven; twee hunner staan toezicht te houden. Ets door Elias van den Velde circa 1624, Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden.

Bange dagen op de dijken

'soe het water aen alle kanten zeer groot ende hooch was'. Het grootwaterschap Bijleveld en de Meerndijk in 1570.

om het daarachter gelegen Land van Woerden te beschermen tegen mogelijke overstromingen vanuit de Lek.[6] De noordelijke IJsseldijk keerde het water van de IJssel. Deze rivier leverde echter na de afdamming van het bovenéinde bij de Lek in of kort na 1285 geen direct gevaar meer op.[7] Bovendien was de IJsseldijk aangelegd op een oeverwal die van nature reeds hoger lag dan de omgeving. De Meerndijk daarentegen was op minder stevige bodem gebouwd; een groot gedeelte had men indertijd opgeworpen op klei-op-veengrond. Als gevolg van samenpersing van de veenachtige ondergrond traden in de loop van de tijd plaatselijk verzakkingen op.

Zoals gezegd werd het grootwaterschap Bijleveld en de Meerndijk bestuurd door een college van dijkgraaf - tevens watergraaf - en vijf heemraden. Na 1595 werden voor de Meerndijk twee extra heemraden benoemd. De meesten van hen woonden in de stad Utrecht; ook een groot aantal grondeigenaren (kapittels en andere geestelijke instellingen) was daar gevestigd. Als secretaris fungeerde de secretaris van het Domkapittel te Utrecht.

Voor de technische en financiële zaken was een kameraar aangesteld, die eveneens in Utrecht woonde. Het behoorde onder andere tot zijn taak nieuwe werken voor te bereiden en te doen uitvoeren, alsmede bestaande werken in goede staat te houden. Eventuele gebreken rapporteerde hij aan de watergraaf (van Bijleveld) of de dijkgraaf (van de Meerndijk). Beide functies waren overigens in handen van een en dezelfde persoon. Tevens beheerde hij de geldelijke middelen. Aan het einde van het jaar maakte hij de rekening van de inkomsten en uitgaven op, en legde deze ter goedkeuring voor aan de vergadering van de grondeigenaren, hier geërfden genoemd. De inkomsten werden hoofdzakelijk verkregen door een omslag per morgen (0,85 hectare) te heffen, die elk jaar na het horen en goedkeuren van de rekening door de vergadering van geërfden werd 'uytgeseth'. Dit gebeurde aan de hand van de eindbedragen van de rekening. Het verschil tussen het totale bedrag aan te innen omslagen en het (meestal negatieve) saldo van de rekening was beschikbaar voor de kameraar om het volgende jaar de gebruikelijke betalingen te doen. Of zoals het steevast luidde: 'sulcx dat de cameraer overhoudt om toecomende jaer mede te beginnen'. Voor de onvoorziene zeer grote uitgaven, zoals kostbare reparaties aan molens, kon de kameraar leningen met een korte looptijd sluiten. Er werden dus geen jaarlijkse begrotingen opgemaakt, zoals men later ging doen. De omslagen werden achteraf vastgesteld.

De vergaderingen van de geërfden vonden plaats in het kapittelhuis van de Dom te Utrecht, waar ook het archief oorspronkelijk was ondergebracht. Daardoor is onder andere een groot aantal kameraarsrekeningen bewaard gebleven. De posten daarvan zijn, zoals gebruikelijk was in die tijd, steeds uitvoerig toegelicht, hoe gering het geldsbedrag ook is geweest. Zij geven daarom een vrij goede indruk van het reilen en zeilen van het grootwaterschap. Het hierna volgende verslag is samengesteld uit de omschrijvingen van verschillende posten uit de rekening van 1570, die werd opgesteld door de kameraar Jasper van Teilingen.[8]

Het is een sober verhaal. Desondanks voelt men de spanning bij de mensen, die de kracht van het water kenden en alles deden wat in hun vermogen lag om de ellende van een overstroming te voorkomen. Marsman heeft het in zijn gedicht 'Herinnering aan Holland' zo treffend gezegd:

> 'en in alle gewesten
> wordt de stem van het water
> gevreesd en gehoord.'

Malende molens en bewaakte dijken

Onder normale omstandigheden vervulde de Meerndijk geen bijzondere taak. Zoals gezegd vormde hij de oostelijke grens van het grootwaterschap Bijleveld en de Meerndijk, en was als zodanig niet belangrijker dan een polderkade. Maar zodra er gevaar dreigde van een overstroming als gevolg van een dijkdoorbraak van de Lekdijk trad de Meerndijk als onmisbare slaperdijk in werking. Zo'n situatie deed zich voor in het jaar 1570.

In januari van dat jaar brak de Lekdijk Benedendams bij Jaarsveld door ten gevolge van het kruien van het ijs en de vorming van een ijsdam in de rivier (ijskaring). Daardoor kwamen de tussen de Lek en de IJssel gelegen Lopikerwaard en Krimpenerwaard onder water te staan, terwijl in enige polders van het grootwaterschap Heycop, genaamd de Lange Vliet, beoosten de Meerndijk ernstige wateroverlast ontstond.[9] Zowel de Meerndijk als de noordelijke IJsseldijk zouden het zwaar te verduren krijgen. Het was evenwel niet alleen het hoge water dat een rechtstreeks gevaar opleverde

voor de bewoners van de polders binnen het grootwaterschap Bijleveld en de Meerndijk, maar ook de kans dat de buren in de reeds ondergelopen polders de Meerndijk en de noordelijke IJsseldijk zouden doorsteken om hun eigen schade te beperken. Dit gebeurde niet zelden, ook in andere provincies.

Op welk tijdstip de Lekdijk Benedendams is doorgebroken staat niet geheel vast. Van Hengst (1898) noemde als meest waarschijnlijke datum 21 januari 1570.[10] Dijkgraaf en heemraden van de Meerndijk verwachtten echter al eerder moeilijkheden, getuige de voorzorgsmaatregelen die getroffen werden om het water buiten de deur te houden. Wij kunnen deze handelingen in de rekening van 1570 op de voet volgen, met datum en al.[11]

Op 10 januari laat de kameraar de poldermolens bedrijfsklaar maken. Gewoonlijk staan deze in de wintermaanden stil, maar nu wil hij het peil in de sloten zekerheidshalve verlagen om meer waterberging te scheppen: 'In den eersten gegeven opten 10en januarij Willem Huybertszn. ende Wernair Peterszn., muelenaers, van dat zijluyden twaelff zeylen met haeren sleede over het ijs van Utrecht gehaelt ende voorts tot Hermelen aen de muelens gebrocht hebben opdat men weder beghinnen zoude te maelen, 6 stuvers'. De stuiver was een grote zilveren munt, die de grondslag vormde van ons toenmalige geldstelsel. Evenals tegenwoordig gingen er 20 stuivers in een gulden, die toen (zoals de naam al zegt) van goud was. Bovenstaande tekst zal duidelijker worden als men weet, dat het west-Utrechtse platteland vanwege de 'troebelen' tijdens het Spaanse bewind onveilig was. Daarom bewaarde men de kostbare zeilen van de windwatermolens gedurende de wintermaanden, als er toch niet werd gemalen, binnen de stad Utrecht.

Op 15 januari koopt de kameraar in Utrecht negen pond reuzel (in de regel was dit varkensreuzel) als smeermiddel voor de molens voor twee-en-een-kwart stuiver het pond: 'Item gegeven Claessgen, vetvercoopster, wonende aen de Nuede bij t gasthuys, opten 15en januarij voer neghen pont ruesels, het pont twee stuvers een oirtgen, facit 1 gulden 4 penninck'. Een oirtgen was een kwartje, in dit geval van een stuiver en eveneens van zilver; een penning had hier de waarde van 1/16 stuiver.

De volgende dag laat de kameraar de molens door de molenaars in werking stellen. Vervolgens worden de hoofdwaterkeringen gecontroleerd: 'Item heeft die camerair geweest opten 16en januarij tot Hermelen om die muelens te doen inslaen ende oick die ruesel aen die muelens gebrocht; ende voorts opte 17en januarij met Herbert Thoniszn. na de IJseldijck gevaren om te zien off onzer Mastwijckerkaa ende voorts die huell in de IJseldijck oeck dicht waren, ende voorts gegaen op den Meerndijck om te sien off die gheen gebreck lijden en mochte van overloopen als t ijs begost te gaen ofte als t uuytgedoeyt was, van vracht ende verteerde costen in twee daghen 12 stuvers'. Met 'onser Mastwijckerkaa' is waarschijnlijk een reeds aanwezige kade op de kruin van de noordelijke IJsseldijk bezuiden de polder Mastwijk bedoeld. Dit gedeelte heet nu Mastwijkerdijk. Door de heul (duiker) liet men gedurende droge perioden water uit de IJssel in.

Op de 21e januari, elf dagen nadat alle mogelijke voorzorgsmaatregelen zijn genomen, breekt de Lekdijk bij Jaarsveld door. De polders van Bijleveld en de Meerndijk blijven echter droog. Zekerheidshalve koopt de kameraar op 30 januari wederom negen pond reuzel in Utrecht: 'Item noch gegeven Claessgen voirschreven opten 30 januarij voer neghen pont ruesels, het pont twee stuvers een oirtgen, facit 1 gulden 4 penninck'.

Na twee weken malen moeten de kammen van een kamrad van de 'leste muelen', dit is de derde of Haanwijkerdammolen bij Harmelen, worden vervangen. Omdat de wind is gedraaid naar het zuidwesten wordt het water in de Zuiderzee niet meer opgewaaid en kan het uitgemalen polderwater weer door de Bijleveld wegstromen. Van deze gelegenheid maakt de kameraar gebruik om de kaden bij de Heldam en die langs de voorboezems van de Helmolen en van de 'veerste muelen' (dit is dezelfde als de 'leste muelen' of Haanwijkerdammolen) met bagger weer op hoogte te brengen en de betuiningen (oeververdedigingen bestaande uit vlechtwerk van wilgetwijgen en paaltjes langs de waterkant) te herstellen: 'Item heeft die camerair opten 3en februarij met de timmerman ende zijn knechte tot Hermelen aen die muelens geweest zoe dair aen die leste muelen een gang kammen onstucken waren ende die camerair de opstallen bij de Helschedam, Hellmuelen ende oeck bij de veerste muelen weder bestaden most om te betuynen ende weder op te baggeren, alsoe die van den water mit de zuytwesten wijnt weder ewech gecoompt waren; van vracht ende verteerde costen 6 stuvers'. De Helschedam of Heldam, oudtijds Basterdam geheten, lag in de Rijn tussen De Meern en Harmelen. Hij maakte deel uit van de ring van waterkeringen rondom Bijleveld en de Meerndijk. De hierboven bedoelde herstelwerkzaamheden aan de opstallen (kaden) konden overigens van beperkte omvang blijven, aangezien de molens toen nog op korte afstand van de Rijn stonden.

Drie dagen later gaat de kameraar naar de IJsseldijk en de Meerndijk om de toestand daar op te nemen. Het water blijkt zeer hoog te staan en de Bijleveldse landen van twee kanten te bedreigen: 'Item noch gegeven Herbert Thoniszn., dat hij de camerair opten 6en februarij gevoert heeft

Bange dagen op de dijken

'soe het water aen alle kanten zeer groot ende hooch was'. Het grootwaterschap Bijleveld en de Meerndijk in 1570.

t Achthoven aen den IJseldijck ende voort aen den Meerndijck om te sien off die dijcken nergens over en liepen, soe het water aen alle kanten zeer groot ende hooch was, voor vracht ende verteerde costen 12 stuvers'.

Na twee dagen waait er een harde wind uit het oosten en het noordoosten. Door opwaaiing van het op het land staande water van het aangrenzende grootwaterschap is het gevaar voor het overlopen en daardoor beschadigen van de Meerndijk toegenomen: 'Item noch heeft die camerair wederomme geweest opten 8en februarij opten Meerndijck om te besien off wij gheen overloop en hadden van Heycopper water, alsoe die wijnt zeer sterck waeyden uuyt de oosten ende noortoosten, van verteerde costen 5 stuvers'.

De toestand wordt kritiek. De kameraar waarschuwt de dijkgraaf die, evenals de kameraar, in de stad Utrecht woont. De dijkgraaf draagt hem op zich terstond naar de Meerndijk te begeven en daar dijkwachten aan te stellen. Door de al of niet bevroren modder en karresporen is de kleiweg tussen Utrecht en De Meern (die toen via de Everard Meysterlaan in Oog en Al en de Groenedijk in De Meern liep) in het donker onbegaanbaar, zodat de kameraar in De Meern moet overnachten: 'Item noch is de camerair den voirs. dach teghens de avont thuys gecomen, den graeff adverterende dat den Meerndijck zeer ramperlicken stondt mit den water, soe is terstont den camerair van de graeff belast geworden stracx wederomme te reysen om opsicht te hebben ende wacht te stellen op de Meerndijck, dat hij nyet en overliep off duergesteecken en wordt; van vracht ende verteerde costen aen den Meern verteert dien nacht ende des anderen daechs soe die wech zeer diep was 15 stuvers'.

De volgende post van de rekening illustreert wel hoe men vroeger bij grote wateroverlast er niet voor terugdeinsde de waterkeringen van de buren door te graven om zelf bevrijd te worden van het hoge water. Om dat te voorkomen moet er 's nachts wacht worden gelopen op de Meerndijk: 'Item noch gegeven Cornelis Aertszn. Moen aen den Meerndijck dat hij opten 8, 9 ende 10en februaij des nachts opten Meerndijck toesicht ende wacht gehouden heeft opdat die Meerndijck nyet duergesteecken en soude worden ende dat hij s daechs daer op gearbeyt heeft, des daechs vier stuvers ende des nachts drye stuvers, facit samen 1 gulden 2 stuvers'.

De onderstaande post heeft weer betrekking op het met bagger ophogen en betuinen van de kaden langs de voorboezems van twee molens. Dit werk had de kameraar, zoals hierboven bleek, op 3 februari aanbesteed: 'Item noch heeft die camerair geweest opten 13en februarij tot Hermelen om te besien off Crijn Peterszn. ende Henrick Ghijsbertszn. die d' opstallen aengenoemn hadden ompt water te schutten gelijck als de camerair se haerluyden aenbestaet had, omdat die muelens weder maelen mochte soe t noet was, van verteerde costen 5 stuvers'.

Ook de IJsseldijk loopt gevaar

Niet alleen de Meerndijk vereiste de nodige aandacht, ook de noordelijke IJsseldijk dreigde over te lopen, omdat de waterstand in de IJssel buitengewoon hoog was door het via de ondergelopen Lopiker- en Krimpenerwaard instromende Lekwater. Op 15 februari is het zo ver: dijkwachter Moen van de Meerndijk deelt de kameraar mee dat de IJsseldijk overloopt: 'Item gegeven Cornelis Aertszn. Moen aen de Meerndijck van dat hij opten 15en februarij den camerair die bootschap brocht ende uuythaelden dat de IJseldijck overliep ende hij voort opten dijck innen arbeyden, 5 stuvers'.

De kameraar treft onmiddellijk de nodige maatregelen. Samen met de gemenelandsdienaar (het gemeneland = het Grootwaterschap) waarschuwt hij de bewoners in de polders om op de IJsseldijk te komen en daar kaden en dammen te maken: 'Item noch is de camerair mit Blaell, onzen meelantse diender, terstont opten 15en als boven uuytgereyst na den IJseldijck om all daer mitte huysluyden terstont de dijck op te kaeyen ende te dammen voer t Leckwater, daer die IJsell mede beswaert was ende overliep op Achthoven, Reyerscop ende Bijlevelt, ende all daer twee daghen gevaceert; van vracht ende verteerde costen voer beyde daghen 18 stuvers'.

De huislieden die geen vergoeding in geld krijgen, werken aan één stuk door. Zij moeten zelfs het bier, dat volgens gewoonte enige malen voor hen is gehaald uit de herberg 'Int Zwertgen', staande op de dijk opdrinken: 'Item noch gegeven opten 15en februarij tot Barbers t Achthoven Int Zwertgen dat die huysluyden soe van Achthoven ende oeck uuyt Reyerscop soe nu ende dan all staende droncken doe sij in t werck waeren om het Leckwater dat uuyt d IJsel overliep te schutten ofte keren 15 vann, facit 1 gulden 2 stuvers 8 penninghen'.

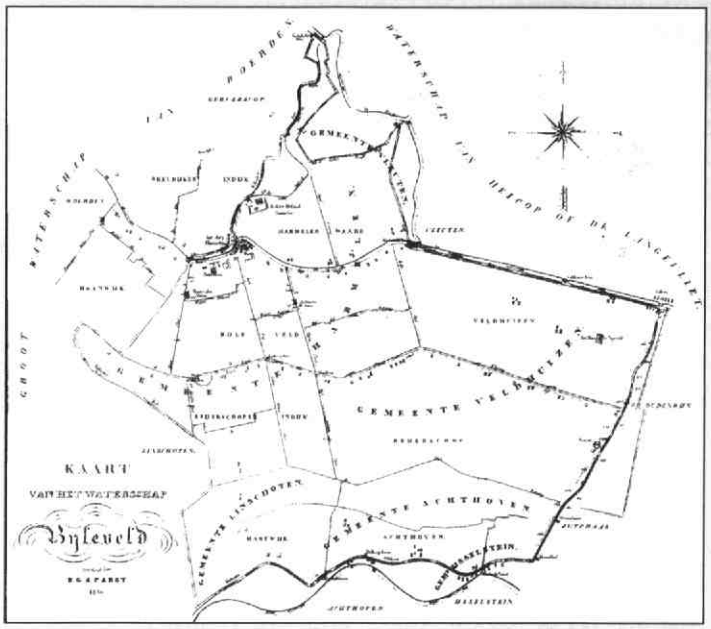

Figuur 1

Figuur 2

Figuur 1

Kaart van het door de Bijleveld afwaterende gebied van het voormalige grootwaterschap Bijleveld en de Meerndijk, in 1836 getekend door B.G.A. Pabst (RAU, TA nr.159). Het noorden is boven. Het gedeelte van de Bijleveld, dat vroeger bij de Kortjaksebrug aan het einde van de Breudijk begon en noordwestwaarts stroomde, is buiten deze kaart gelaten.

De oostelijke grens werd gevormd door de binnen het territoir van het grootwaterschap gelegen Meerndijk tussen De Meern en de noordelijke IJsseldijk. De zuidelijke hoofdwaterkering bestond uit de noordelijke IJsseldijk. In het westen werd het gebied begrensd door de nog steeds tot het grootwaterschap van Woerden behorende Hollandse kade, die tussen de noordelijke IJsseldijk en het noordelijke einde van de Breudijk zigzaggend via de Haanwijkerdam (met sluis) langs Harmelen loopt. Van daar af volgde de grens de buitenzijde van de Dorveldijk of Dorpeldijk met al zijn kronkelingen om de Harmelerwaard heen naar de Leidsche Rijn bij de Heldam (met sluis) en van dit punt af de Rijksstraatweg (hier Rijndijk geheten) tot aan de Meerndijk bij De Meern. De oorspronkelijke polder Bijleveld is hier gesplitst in Bijleveld en Veldhuizen; Reijerscop is verdeeld in Reijerescooper Indijk en Reijerscoop.

De Middelmolen heet hier Achtkantemolen, de Haanwijkerdammolen wordt Haanwijkermolen genoemd. Dit laatste is onjuist: de aangrenzende polder Haanwijk lag westelijk van de Hollandse kade en bezat een eigen windwatermolen (ook op de kaart aangegeven). Het op de kaart getekende gedeelte van de Bijleveld langs de oostzijde van de Harmelerwaard is van oorsprong een stukje restwater van de vroeger door Vleuten stromende Rijn geweest.

Figuur 2

Fragment van de topografische kaart, schaal 1 : 50.000, uitgave 1949. Het afwaterende gebied van het voormalige grootwaterschap Bijleveld en de Meerndijk is hierop omgrensd door een zwarte stippellijn. De watergang Bijleveld begon in Harmelen en liep ten westen van de Harmelerwaard naar het einde van de Breudijk en van daar af in de richting van Kockengen noordwestwaarts. Van het gedeelte vanaf de Breudijk is alleen het eerste stukje op de kaart te zien.

Bange dagen op de dijken

'soe het water aen alle kanten zeer groot ende hooch was'. Het grootwaterschap Bijleveld en de Meerndijk in 1570.

Een van of vaan is een oude inhoudsmaat van circa 3,4 liter, speciaal gebruikt voor bier.
's Avonds is het gevaar geweken en krijgen de huislieden, dertig in getal, naar ouder gewoonte bier voor de gedane arbeid: 'Item noch ter selver tijt gegeven Aert Jan Cauwenszn. t savonts toen t water gekeert was dat hij haelden een tonnen biers dien sij tot Henrick Budden droncken daer sij wel met huer 30 toe waren, soe van Achthoven als uuyt Reyerscop, 2 gulden 4 stuvers'.
Maar ook bij de IJsseldijk moet ernstig rekening worden gehouden met kwaadwilligheid van de bewoners van naburige polders. Bij geruchte is vernomen dat de inwoners van Heeswijk (ten oosten van Montfoort) of die van Achtersloot (ten noorden van IJsselstein), beide aan de overzijde van de IJssel gelegen, gepoogd hebben de IJsseldijk aan de noordzijde, dus tegenover de ondergelopen Lopikerwaard, door te graven: 'Item noch gegeven Jacob Aertszn. t Achthoven, Hendrick Jacobszn., Keyserssoen in Reyerscop van dat sij tusschen den 15en ende 16en februarij des nachts tusschen de IJseldijck wacht hielden, om dat d selffde dijck nyet duergesteecken en wordt, want daer geseyt worde dat die van Heeswijck ofte die Aftersloters haer verpoecht hadden te doen, elcx derhalve stuver, facit 7 stuvers 8 penninghen'.
De dag daarop neemt men geen halve maatregel: er wordt aan vier mannen bij aanbesteding opgedragen des nachts op de IJsseldijk wacht te lopen: 'Item noch heeft de camerair opten 16en februarij aenbestaet, in presentie van de schout van Achthoven als heemraet, Peter Henricxszn. ende Aert Bauwenszn. dat zijluyden elcx mit noch een man des nachts opten IJseldijck wacht souden hauden, d een parthije bij Dirck Geerloven, d ander parthije opten dijck in t Auvlant van IJselsteyn geleegen, t welck zijluyden gedaen hebben zess nachten lanck, elcke man s nachts een stooter, facit 3 gulden'. De schout van Achthoven was heemraad van Bijleveld en de Meerndijk; Dirck Geerloven woonde aan het westelijke deel van de IJsseldijk. Het hier bedoelde Ouweland of Oudeland van IJsselstein lag naar mijn mening benoorden de IJssel; het maakte waterstaatkundig geen deel uit van het aan de zuidzijde gelegen Oudeland. Een stoter was een zilveren munt ter waarde van twee-en-een-halve stuiver.
Op 23 februari, een maand na de doorbraak van de Lekdijk, daalt de waterstand in de IJssel en kan men de dijkbewaking opheffen: 'Item heeft die camerair geweest opten 23en februarij t Achthoven om te besien oft oirbaer was dat men het volck die opten IJseldijck wacht hielden om off te dancken, want het water gevallen was dat men nyet meer behouffden te waecken, etc.'.

Besluit

Inderdaad bleef het water zakken. Er moesten nog verschillende herstelwerkzaamheden worden verricht aan dijken, kaden, betuiningen, bruggen en sluizen die van het hoge water en de wind te lijden hadden gehad, maar de inspanningen die men zich had getroost om het overstromingswater buiten de dijken te houden waren niet vergeefs geweest. Helaas stond de bewoners van deze streek nog vóór het einde van hetzelfde jaar een nieuwe beproeving te wachten, ditmaal niet afkomstig uit het oosten en het zuiden, maar uit het noorden en het westen. Op 1 november 1570 had de Allerheiligenvloed plaats (niet te verwarren met de Allerheiligenvloed precies een eeuw tevoren). Als gevolg van deze beruchte stormvloed braken onder andere de Zuiderzeedijken op verschillende plaatsen door, zodat het brakke zeewater grote delen van Holland en Utrecht overstroomde.
De strijd tegen het water duurde voort.

Noten

1 De naam Bijleveld en de Meerndijk stamt uit 1867, maar is hier gemakshalve steeds gebruikt voor de waterstaatkundige organisatie die in 1413 werd ingesteld. In 1912 kreeg dit overkoepelende hoofdwaterschap de titel grootwaterschap, zulks ter onderscheiding van de lokale inliggende waterschappen. Ook het woord 'waterschap' in de betekenis van een publiekrechtelijk lichaam is van jongere datum, ofschoon men er oudtijds wel het gebied (onder andere van de Bijleveld) mee bedoelde; ook werd er een uitwatering of een hoofdwatergang mee aangeduid.
2 B.G.A. Pabst, *De hydrarchia Bijleveld* (Utrecht 1836). Zie voor de voorgeschiedenis: J.A. Storm van Leeuwen, *Van Oude Rijn tot Leidse Rijn* (Vleuten-De Meern 1985).
3 RAU, Archief van het Domkapittel nr.3556.
4 Ibidem nr. 3554.
5 RAU, Archief van het waterschap Bijleveld 1624-1979, Inventaris archieven Leidse Rijn nr.74.
6 Archief van het grootwaterschap van Woerden, loquet 40 nr.6.
7 *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* dl.IV (Den Haag 1954) nr. 2230.
8 RAU, Archief van het Domkapittel nr.3544.
9 Het overkoepelende hoofdwaterschap Heycop, genaamd de Lange Vliet, opgericht in 1385, lag tussen de stad Utrecht en de Meerndijk. Het kreeg in 1908 om dezelfde reden als Bijleveld en de Meerndijk de titel grootwaterschap. De naam bestond echter eerder.
10 J.A. van Hengst, *De Lekdijk Benedendams en de IJsseldam* dl.I (z.p. 1898), 54 noot 3.
11 RAU, Archief van het Domkapittel nr. 3544.

Heer en heelmeesters

Vanaf het einde van de vorige eeuw stichtten gereformeerde voormannen in Nederland een groot aantal christelijke psychiatrische instellingen, die echter niet speciaal geschikt waren voor de verpleging van de 'moderne zenuwlijder' van rond de eeuwwisseling. In tegenstelling tot krankzinnigen, die als gevaarlijk voor zichzelf of hun omgeving werden beschouwd en daarom gedwongen werden opgenomen in gestichten, gedroegen zenuwlijders zich minder storend en hoefden daarom niet verplicht te worden opgesloten en behandeld. Er bestond echter wel behoefte aan een vorm van vrijwillige verpleging voor mensen die in meerdere of mindere mate in de war waren. Voor hen richtte de 'Vereeniging tot Christelijke Verzorging van Zenuwlijders in Nederland' in 1903 het Christelijk Sanatorium op in het lommerrijke Zeist.

In 1993 bestond het Sanatorium, inmiddels een Algemeen Psychiatrisch Ziekenhuis, 90 jaar. De bundel die ter gelegenheid van dit jubileum is samengesteld, beoogt meer te zijn dan het standaardgedenkboek. Dertien auteurs uit verschillende disciplines werden in de gelegenheid gesteld het rijke archiefmateriaal te gebruiken voor een onderzoek naar een onderwerp naar eigen keuze. Door deze minder gebruikelijke aanpak levert het boek ook interessante informatie op voor wie de geschiedenis van de psychiatrie in Nederland bestudeert. De artikelen zijn goed leesbaar voor de leek, alleen worden specialistische termen soms niet uitgelegd.

Hoewel het Christelijk Sanatorium de naam had een bij uitstek christelijk en elitair instituut te zijn dat zich lange tijd met name richtte op de behandeling van depressies met behulp van de elektroshock-methode, nam deze inrichting geen unieke positie in binnen de Nederlandse gezondheidszorg. Twee belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen, de ontkerkelijking van de samenleving en de professionalisering van de psychiatrie, misten hun invloed niet in het Christelijk Sanatorium. De samenstellers nemen aan dat als gevolg hiervan de centrale positie van de Heer in de inrichting meer en meer werd ingenomen door de geneesheer. De persoonlijke invloed van de geneesheer-directeur blijkt al van meet af aan opvallend groot te zijn geweest. Zo groot dat de ontwikkelingen binnen de inrichting vrijwel geheel afhankelijk waren van degene die de medische leiding had. Anders dan men op grond van de gereformeerde signatuur zou verwachten, is de directe invloed van de godsdienst bij de behandeling altijd klein geweest. Het grootste deel van de tijd dat het Sanatorium bestaat, had het zelfs geen eigen zielsherder, maar werd gebruik gemaakt van de diensten van de Zeister dominees. Het was ook niet de bedoeling dat het personeel met de patiënten gesprekken aanging over religie, hoewel dit duidelijk een onderwerp was waarover veel sanatoriumbewoners zich het hoofd braken. Zo ontstond de paradoxale situatie dat er concreet tamelijk weinig aandacht aan godsdienst werd besteed, terwijl het leven in het Sanatorium op alledaags niveau een zeer gereformeerde atmosfeer ademde. Zeker tot in de jaren '80 is de organisatiecultuur te omschrijven als een harmoniemodel, waarbij volgzaamheid, behoudendheid, indirectheid en keurigheid kernbegrippen vormen en veranderingen altijd zeer geleidelijk plaatsvonden.

G. Hutschemaekers en C. Hrachovec (redactie), Heer en heelmeesters, Negentig jaar zorg voor zenuwlijders in het Christelijk Sanatorium te Zeist. Nijmegen, SUN, 1993. ISBN 90 6168 404 8. *f* 59,50

Anja Roubos

De Stichtse Rijnlanden.

Op 1 januari van dit jaar zijn een aantal waterschappen gefuseerd tot het nieuwe hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden, dat sindsdien de halve provincie omvat en net als in de 13e eeuw het geval was de hele Lekdijk van Amerongen tot aan Schoonhoven onder zijn toezicht heeft. Ter gelegenheid hiervan is een fraai en lezenswaardig gedenkboek uitgegeven, dat tal van onbekende en mooie illustraties bevat. In een eerste hoofstuk wordt het ontstaan van het landschap behandeld. Daarop volgen twee grote hoofdstukken waarin op heldere hoewel wat verbrokkelde wijze de geschiedenis van de waterschappen in het het zuiden van de provincie wordt geschetst. Zo blijkt de oudste nog lopende rentebrief - aan de beurs van New York als kleinood bewaard - te zijn uitgegeven in 1624 om de bij Tull doorgebroken Lekdijk te kunnen dichten. Tenslotte staan in drie kleinere hoofdstukken de waterstaatswerken, de zorg om de Lekdijk en de toekomst centraal.

Geschiedenis van de zuidelijke Utrechtse waterschappen. Uitgeverij Matrijs. Utrecht 1993, 176 pp, ill., prijs: f 49,50.

Bram v. d. Hoven van Genderen

GRAFMONUMENT

Vanaf de 17e/18e eeuw werden joden meestal ter aarde besteld op speciaal daarvoor ingerichte joodse begraafplaatsen. Toch kwam het ook wel voor dat joodse mensen begraven werden op algemene begraafplaatsen. De bekende Utrechtse familie Hamburger, begraven op de Utrechtse tweede algemene begraafplaats 'Kovelswade', is een voorbeeld.

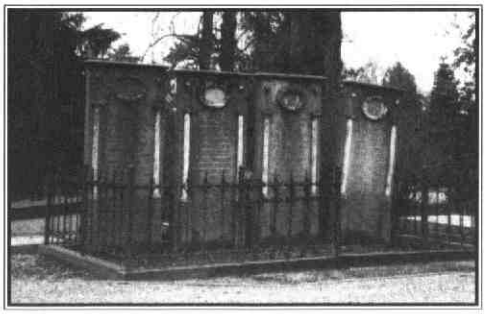

Sober

Het zijn vier opvallende, rechtopstaande grafstenen, elk twee meter hoog. De meest rechtse steen is een beetje naar rechts verzakt. De stenen zijn sober en eenvoudig vormgegeven met twee pilasters, twee knoppen en een krans. De tekst is in het hebreeuws, met daaronder in het Nederlands de naam van de overledene, de overlijdensdatum en de formule H.R.I.V. (Hij Ruste In Vrede), Z.R.I.V. bij de vrouwen. De Nederlandse tekst op de meest linkse en oudste steen luidt:

"HIER RUST IR. EZECHIËL ABRAHAM HAMBURGER OVERL. 30 JAN. 5685 H.R.I.V."

De Hamburgers waren een invloedrijk joods geslacht, minstens zo belangrijk als de Van Liers, en Ezechiël was, als oprichter van de Utrechtse jaarbeurs, één van de meer prominenten. Hij overleed in 1925.

Liefdedienst

De sobere vormgeving en de eenvoudige tekst sluit aan bij wat bij joden gewoonte is. Gebruikelijk is dat na ongeveer elf maanden een grafsteen op het graf wordt geplaatst. De zorg voor zieken en overledenen is een godsdienstige plicht. In Utrecht was hiervoor, net als in andere joodse gemeenten, een speciaal college ingesteld, het begraafcollege 'Gemieloeth Gasadiem'. Gemieloeth Gasadiem betekent letterlijk 'het betonen van naastenliefde', voor de overledene in dit geval.

Beth gajiem

Joden noemen de begraafplaats een Beth gajiem, dat wil zeggen een woning voor de levenden. De rust van de doden mag niet verstoord worden: joodse begraafplaatsen mogen daarom niet worden geruimd. De beroemdste joodse begraafplaats in Nederland is het 17e-eeuwse Beth haim van Ouderkerk aan de Amstel, waar de Amsterdamse Portugese joden werden begraven. Maar ook in de provincie Utrecht zijn enkele oude joodse begraafplaatsen. Uit de 18e eeuw in Maarssen (Tienhoven) bijvoorbeeld en ook in Amersfoort. De stad Utrecht volgde pas in het begin van de 19e eeuw; in 1808 werd aan het Zandpad een begraafplaats aangelegd die nog steeds dienst doet. Utrecht was er zo laat bij omdat tot 1789 joden zich niet in de stad mochten vestigen.

Symboliek

De meeste graftekens op de begraafplaats aan het Zandpad zijn, net zoals die van de familie Hamburger, rechtopstaande stenen. Dit is niet omdat dit voorgeschreven zou zijn, er zijn ook joodse begraafplaatsen met alleen liggende stenen. Ook de materiaalsoort ligt niet vast, op de oude Amersfoortse begraafplaats aan de Bloemendaalsestraat zijn bijvoorbeeld enkele graftekens van hout. De symboliek is meestal eenvoudig. Geknotte rozenknoppen geven de jonggestorvenen aan. Twee rechtopstaande, zegende handen verwijzen naar de laatste rustplaats van een koheen (=priester). De tekst op de steen moet aan bepaalde voorschriften voldoen en ter goedkeuring aan het kerkbestuur worden voorgelegd. Meestal wordt gekozen voor een bijbelcitaat dat het leven van de overledene karakteriseert.

Bronnen

- J. Michman e.a., Pinkas. *Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland* (Ede/Antwerpen/Amsterdam 1992).
- Nechamah Mayer-Hirsch, *Het huis van de levenden Beth Hachajiem. Joodse gebruiken bij de dood* (Baarn 1989).

Albert van der Zeijden

Bunschoten

Bun Historiael, het blad van de Historische Vereniging Bunscote, is in haar 1ste nummer van jaargang 1994 begonnen met een serie over de hondekar. Door de Wet op de Dierenbescherming van 1961 is dit vervoermiddel verdwenen, maar voor die tijd werd er enthousiast gebruik van gemaakt. Die hondenkarren bleken een gevaar op de weg en het gedrag van hun baasjes leidde tot diverse protesten en zelfs tot een 'anti-trekhondenbond', die ijverden voor een keuring van de wagens en de honden, schoon drinkwater voor de beesten en geen overmatige belasting. De honden zelf waren ook niet van die lieverdjes, in Bunschoten was het verboden voor trekhonden om zich op de openbare weg te bevinden, behalve als zij waren vastgebonden aan een stevig touw of een ketting. Dit naar aanleiding van klachten over bijtgrage honden. De hond van visventer Arend van Veen kreeg in 1875 zelfs een muilkorf, omdat het beest niet te houden was. Gevaar voor hondsdolheid speelde ook een rol, bovendien leidde de slechte verzorging van de honden tot schurft. Als deze honden in aanraking kwamen met de vis die op hun kar werd vervoerd, dan kon dat overslaan naar de mensen. Aan het begin van deze eeuw bevonden zich zo'n 80.000 trekhonden in Nederland.

Baarn

In het tijdschrift van de Historische Kring Baarn, Baerne nr. 1 van 1994 wordt door H. Bronkhorst aandacht besteed aan de tekenaar Jan de Beyer. Deze werd in 1703 in Zwitserland geboren, omdat zijn vader daar juist soldaten aan het ronselen was. Hij ging in Emmerik naar school en kwam in de leer bij Cornelis Pronk, met wie hij later samenwerkte aan topografische atlassen. De Beyer heeft op diverse plaatsen in Nederland gewoond en gebruikte deze als uitvalsbasis voor zijn trektochten. Onderweg tekende hij dorpsgezichten, huizen en kastelen. Vaak kreeg hij opdrachten van rijke particulieren of uitgevers. Zo tekende hij Rhenen en Utrecht voor J.C. Ploos van Amstel en maakte hij gezichten van de buitenplaats Zijdebalen bij Utrecht voor eigenaar David van Mollem. In opdracht van uitgever Isaak Tirion maakte hij tekeningen van Baarn, Eemnes en Soestdijk. De tekeningen van De Beyer zijn een belangrijke historische bron, omdat hij zeer getrouw en uitvoerig werkte. Veel van De Beyers werk is terecht gekomen in prentenverzamelingen als Verheerlykt Nederland en Hedendaagsche Historie of Tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden.
De Beyer stierf na 1775. Zijn laatste prent had Wijk bij Duurstede tot onderwerp.

Veenendaal

Het maart 1994-nummer van Oud Veenendaal, het blad van de gelijknamige vereniging, is gevuld met een drietal bijdragen over De Vendel, een boerderij met een lange historie. In 1502 stond er reeds een hofstede op de plek van de huidige boerderij. Deze hofstede kwam in 1535 in het bezit van het Karthuizer klooster Nieuw Licht, dat voor de boeren en verveners van de Emmikhuizerberg een kapel stichtte. De naam Vendel is afgeleid van Vendelo, de moerasbossen van Emmikhuizen. Deze oude boerderij De Vendel brandde in 1888 geheel af. De bouw van de huidige boerderij begon in het jaar daarna. Een tweede bijdrage verhaalt van de pogingen om bij de boerderij een kerk te laten bouwen. Die kerk is er nooit gekomen, was dat wel het geval geweest dan had het centrum van Veenendaal nu op een heel andere plek gelegen.

Wijk bij Duurstede

De gemeentearchivaris van Wijk bij Duurstede, Ria van der Eerden, heeft in haar archieven meer informatie gevonden over de beroemde molen van Ruisdael. Tot nog toe was de datering van de afbraak van dit tot in Tokyo geliefde bouwwerk wat vaag. Van der Eerden geeft in een kort artikel in Tussen Rijn en Lek nummer 1 van 1994 aan, dat de afbraak vlak na juni 1817 moet hebben plaatsgevonden. Op dat moment geeft namelijk het gemeentebestuur toestemming om de 'windolijmmolen staande in de stadsmuur' af te breken. Eigenaar is Gerrit van Wijk, tevens gmeenteraadslid. In 1821 is de molen verdwenen, maar Gerrit heeft het puin gewoon laten liggen. De gemeenteraad dringt op verwijdering van de rommel aan, maar Gerrit neemt zijn tijd en pas aan het einde van 1823 laat hij het puin verwijderen. Van der Eerden kan niet precies de reden van de sloop aangeven, maar vermoedt dat de molen de slag met concurrerende molens heeft verloren.

Fred Vogelzang

De familie Van Lier als parnassijns

Leden van de familie Van Lier als kerkbestuurders van de Israëlietische Gemeenten van Maarssen en Utrecht.

Zoals de achternaam Van Lier al zegt was de familie afkomstig uit het plaatsje Lier of Leer, dat vlak over de grens van Groningen in Noord-Duitsland ligt. Het bevindt zich vlakbij het stadje Emden, dat in de 16e eeuw een toevluchtsoord was voor personen, die wegens hun geloof werden vervolgd, zowel christenen als joden.

Salomon van Lier (1737-c.1811), parnassijn in Maarssen 1765-1790, sinds 1794 in Utrecht schilderij in particulier bezit

A.B.R. du Croo de Vries

Een zekere Jacob, die vóór 1767 waarschijnlijk in Leer is overleden, had drie zonen: Eleazar, Markus en Joseph, die omstreeks 1741 Leer verlieten om hun geluk in Nederland te zoeken. Eleazar ging in Amsterdam wonen. Markus en Joseph vestigden zich in Maarssen.

Maarssen kende al vanaf 1650 een Portugees-joodse gemeenschap, bestaande uit rijke joden. Nu was er sinds kort ook een Hoogduits-joodse gemeente bijgekomen, waarvan ettelijke leden familiebetrekkingen in Leer en Emden hadden. In 1741 hadden Markus en Joseph van Lier al zó'n vooraanstaande positie in deze Hoogduitse gemeente, dat zij de medeondertekenaars waren van een rekest aan de Staten van Utrecht voor een eigen begraafplaats in Maarssen of omgeving. De enige andere mogelijkheid, de begraafplaats in Muiderberg, was duur. Bovendien lag deze te ver weg. Het rekest werd door de Staten afgewezen. In 1749 verleenden de Staten uiteindelijk toestemming voor de aanleg van een begraafplaats in Tienhoven.

Inmiddels waren in 1747 in Maarssen twaalf en in Maarsseveen vier Hoogduitse joodse gezinnen gevestigd. Pas in 1758 werd - met toestemming van de Staten van Utrecht - een synagoge gebouwd in Maarssen. Vermoedelijk werden vóór die tijd in het huis van één van de broers Van Lier de synagogediensten gehouden. De Van Liers waren toen al parnassijns (kerkbestuurders) en zullen zich waarschijnlijk beijverd hebben voor de bouw van de synagoge. Dat zij al in 1741 als woordvoerders optraden en snel parnassijns werden, wijst erop dat de gebroeders Van Lier welgesteld waren.

De parnassijns hadden veel macht. Zij konden leden van de joodse gemeenschap op het matje roepen, terechtwijzen en met boeten en uitsluiting van de kerkelijke ceremoniën dreigen. De parnassijns hielden goed in de gaten of men wel op tijd zijn zitplaatsengeld en bijdrage voor de armenkas betaalde. Was men nalatig in de betaling, dan kon men moeilijkheden verwachten.

Zo weigerden in 1765 enkele welgestelde leden van de joodse gemeente in Maarssen hun zitplaatsengeld te betalen. De parnassijns dreigden eerst met een boete van *f* 25, die vervolgens opliep tot *f* 200,-. De leden bleven desondanks halsstarrig in hun onwil het zitplaatsengeld te betalen. Vermakelijk is soms het woordelijk verslag van deze onenigheid. Na een godsdienstoefening ontstond op straat een felle woordenwisseling tussen de parnassijns en de - in hun ogen - boosdoeners. Letterlijk staat er dat zij "zodanig een geweld met schreeuwen en razen hadden verwekt, dat er een gansche menigte van menschen was te zamen gelopen of er doodslagen gebeurden."[1]

De parnassijns besloten de hulp in te roepen van Gedeputeerde Staten van Utrecht. Ook de twee onwillige betalers hadden zich intussen schriftelijk tot Gedeputeerde Staten gewend. Gedeputeerde Staten, die in dit conflict bemiddelden, waren van oordeel dat het zitplaatsengeld wél en de boete niet betaald moest worden. Het recht van de parnassijns om aan hun leden boeten op te leggen werd in deze kwestie niet goedgekeurd.

In hetzelfde jaar 1765 ontstond er een conflict tussen de parnassijns en een zekere Hyman David Swaab, die het huwelijk van zijn dochter door de rabbijn Samuel Keyser wilde laten inzegenen. Rabbijn Keyser was echter in ongenade gevallen bij de parnas-

sijns. Via een door een notaris opgestelde akte dreigden de parnassijns de bruidegom en a.s. schoonzoon van Swaab "op de eerstkomende Sabbath niet de gewone seremonie off kerkgerechtigheden toe te dienen."[2] Hyman David Swaab schrok van dit dreigement en zegde toe het huwelijk van zijn dochter in te laten zegenen door een rabbijn uit Amsterdam, die wél de goedkeuring van de parnassijns wegdroeg.
Een zekere mate van autocratie in hun optreden kon de parnassijns niet ontzegd worden.

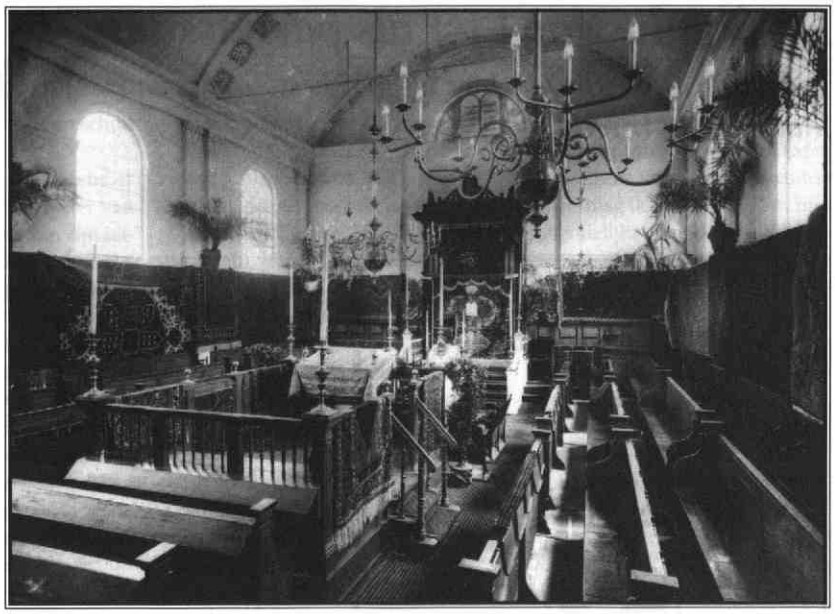

Interieur van de synagoge, omstreeks 1910 archief van de Ned. Israëlitische Gemeente

Isaac Eleazar van Lier

Isaac Eleazar van Lier is als parnassijn in Maarssen en vooral in Utrecht van grote betekenis geweest. Hij was in 1741 in Amsterdam geboren als zoon van Eleazar en van Schoontje Elias. In 1759 - op achttienjarige leeftijd dus - vestigde Isaac zich in Maarssen. Daar trouwde hij in 1763 zijn nichtje Lea, de dochter van zijn oom Marcus van Lier. Uit de in een notariële akte opgestelde huwelijkse voorwaarden blijkt dat vader Eleazar inmiddels overleden was.
In 1765 werd Isaac Eleazar van Lier parnassijn in Maarssen. Die functie bleef hij bekleden tot 1785. Over zijn kordaat en nogal bruut optreden - men sprak van "geweldenarijen" - werd min of meer met recht voortdurend geklaagd.
In 1775 werd een voorschrift van de parnassijn Isaac Eleazar van Lier en de penningmeester Mozes Levie door Gedeputeerde Staten gesanctioneerd, waarbij vlees en gevogelte alleen bij een door de parnassijns van Maarssen aangestelde rituele slachter kon worden betrokken. Nu was deze rituele slachter - Joseph Nathan Fonteyn - tevens penningmeester van de zitplaatsen van de joodse gemeente Maarssen. Maarssen kende drie parnassijns, die beurtelings als voorzitter optraden en anders penningmeester van de zitplaatsen of penningmeester van de armenkas waren.
Toen Fonteyn tijdens een synagogedienst op de plaats van de penningmeester wilde gaan zitten, versperde Isaac Eleazar van Lier hem de weg en sprak dreigende taal tegen hem: "Indien gij in die bank gaat sitten, soo sal ik u daar uitgooien off doen uitgooien en zal u voor *f* 25,- daarboven beboeten."[3] De rituele slachter verliet hals over kop de synagoge en deed zijn beklag over machtsmisbruik en "geweldenarijen" van Van Lier in een door een notaris opgestelde insinuatie (gerechtelijke aanzegging), die woordelijk aan Van Lier werd voorgelezen. Isaac Eleazar van Lier ontkende niet dat hij inderdaad Fonteyn belet had om te gaan zitten en gedreigd had met een boete van *f* 25,-. Maar geweld had hij beslist niet gebruikt. Op zijn beurt beschuldigde Isaac Eleazar van Lier in de door de notaris opgestelde insinuatie Fonteyn, dat hij in strijd met de afspraak ook voor de Portugees-joodse gemeente slachtte.[4]
De komst van de patriotten maakte een einde aan de macht van de parnassijns, die net zo autocratisch als de prinsgezinde regenten optraden. De nieuwe geest, door de komst van patriotten, maakte in 1789 ook een einde aan de eeuwenlange verbanning van de joden uit Utrecht. Overigens was dat te danken aan de steun van de prinsgezinde joden aan stadhouder Willem V in zijn strijd tegen de patriotten. Utrecht gold tot dan toe als het laatste anti-joodse bolwerk in Nederland. Isaac Eleazar was de eerste jood, die in 1789 toestemming van het stadsbestuur kreeg om zich in Utrecht te vestigen. Al eerder, namelijk in 1781, had hij een vergeefse poging ondernomen. Vele gemeenteleden van Maarssen volgden hem. Dit luidde de uiteindelijke ondergang van de joodse gemeente van Maarssen in. In 1793 volgden Isaacs neef en zwager Salomon, de zoon van Marcus van Lier, en zijn drie zonen Jacob, Alexander en Eleazar. Van laatstgenoemde (Eleazar) stammen de voor Utrecht belangrijke Van Liers af. In 1799 kwam de broer van Isaac - Nathan Eleazar Van Lier, die ook in Amsterdam geboren was, maar zijn leven vervolgens in Groningen doorgebracht had - in Utrecht wonen.
Isaac Eleazar van Lier was in Utrecht de belangrijkste vertegenwoordiger van de joodse gemeente. Spoedig werd hij parnassijn. Hij stelde zijn huis Korte

De familie Van Lier als parnassijns

Leden van de familie Van Lier als kerkbestuurders van de Israëlietische Gemeenten van Maarssen en Utrecht.

ARTIKELEN

Waar op aan de

J O O D E N,

By Requeste zulks verzoekende, het

RECHT VAN INWONING

Binnen de Stad Utrecht zal worden vergunt.

By Burgemeesteren en Vroedschap geärresteerd den 19 January en 16 February 1789.

Te Utrecht by G. VAN DEN BRINK, JANSZ., Stadsdrukker over 't Stadhuis, 1789. *Met Privilegie.*

Recht van inwoning in de stad Utrecht, 1789
Foto GAU

Nieuwstraat 12 ter beschikking om daar de synagogediensten te houden. Zijn belangrijkste wapenfeiten zijn dat de joodse gemeente een synagoge kreeg, dat de joden het burgerrecht kregen en dat de joodse gemeente na lange tegenwerking van het stadsbestuur ontslagen werd van de verplichting onrechtvaardige belastingen bij begrafenissen te betalen.

Omdat de ruimte in zijn huis aan de Korte Nieuwstraat te klein werd voor de synagogediensten, zocht Isaac Eleazar naar een grotere ruimte. Die vond hij uiteindelijk aan de Springweg. Daar stond een kerkgebouw, dat van 1619-1772 in gebruik was geweest bij de Doopsgezinde Gemeente. De eigenaar Hendrik Hagen, die het kerkgebouw compleet met banken en galerijen van de Doopsgezinde Gemeente gekocht had, verhuurde het vanaf 1792 aan de joodse gemeente, die in 1796 het kerkgebouw van Hagen kocht. Tot 1848 zou dit gebouw, dat ergens verscholen aan de Springweg lag, als synagoge dienst doen. In 1848 werd het afgebroken om plaats te maken voor een nieuwe synagoge.

De neven Isaac en Salomon van Lier, die respectievelijk sinds 1789 en 1793 in Utrecht woonden, kregen pas na een paar afwijzingen in 1796 het burgerrecht van Utrecht. Door een decreet van de Nationale Vergadering, waarbij de emancipatie van de joden in september 1796 een feit werd, kon de joden het burgerrecht niet langer worden geweigerd.

Sinds 1794 had de joodse gemeente een reglement. De parnassijn en de penningmeester vormden het machtige kerkbestuur, dat niet alleen de zorg en verantwoordelijkheid had voor de tot armoede vervallen gemeenteleden, maar ook de zorg en verantwoordelijkheid voor de ernstig zieken, de stervenden en de overledenen. Het maakte niet uit of de joden arm of rijk waren: zij werden belangeloos door het kerkbestuur bijgestaan en geholpen bij sterven en begraven. De begrafenissen werden door de joden zelf geregeld. Zij ervoeren het als onrechtvaardig dat zij desondanks moesten betalen voor groefbidders - van wie zij geen gebruik maakten - en andere kerkelijke rechten.

In 1791 vroegen de parnassijns in een rekest aan het stadsbestuur ontheven te mogen worden van deze bezwarende lasten.

Het stadsbestuur besloot de joodse gemeente te ontslaan van de verplichting voor groefbidders te betalen. Het stadsbestuur dacht er echter niet over de joodse gemeente te ontslaan van het betalen van de kerkelijke rechten, die een belangrijke bron van inkomsten waren voor de Stads Aalmoezenierskamer en het Stadsambachtskinderhuis. In 1792 en 1796 ontving het stadsbestuur andermaal rekesten van de parnassijns met het verzoek voortaan geen kerkelijke belastingen voor begrafenissen te hoeven betalen. Op de rekesten werd afwijzend beschikt. Pas in 1799, na een rekest met hetzelfde verzoek, waarin nogmaals duidelijk werd gewezen op het feit dat de joodse gemeente haar begrafenissen zelf verzorgde, besloot het stadsbestuur de Utrechtse joden toe te staan "om hunne lijken ongehinderd naar buiten ter begraving te vervoeren, zonder gehouden te zijn enige kosten aan uitkoop van buurten, kerkgerechtigheden, doodgravers, lijkbidders of andersints te betalen."[5] In heel Nederland hoefden de joden deze begrafenisrechten al lang niet meer te betalen. Alleen in Utrecht bleef deze onrechtvaardige toestand tot 1799 gehandhaafd.

De joden werden nog steeds in Tienhoven of Muiderberg begraven. Van de parnassijn Salomon van Lier - van wie een schitterend schilderij bewaard is gebleven waarop hij gekleed in een zwart lakens pak en met een grijze pruik op het hoofd is afgebeeld - is het de grote verdienste geweest om na eerst ettelijke keren bot te hebben gevangen, in 1797 een octrooi voor een begraafplaats in Bilthoven voor de joodse gemeente van Utrecht te verwerven. Pas in 1807 kocht de joodse gemeente de begraafplaats die we nu nog kennen: gelegen aan de Vecht, tussen de Marnixbrug en de Rodebrug.

Isaac Eleazar van Lier werd na zijn dood op 1 mei 1804 in Mui-

derberg begraven. Zijn lijk werd eerst van het sterfhuis naar de Oudegracht gedragen en vandaar met een speciaal gehuurde schuit verder vervoerd.
Vier jaar later, op 13 december 1808, werd bij notaris Pieter van der Star de inventaris van zijn nalatenschap opgesteld. In deze notariële akte staat het een en ander dat de moeite van het weten waard is. De inboedel van zijn huis in de Korte Nieuwstraat werd getaxeerd op *f* 1455,-, waarvan - heel opvallend - alleen al *f* 933,- aan zilveren voorwerpen. De begrafenis had *f* 279,- gekost, waarbij zijn inbegrepen de *f* 45,- voor de armen en ongeveer *f* 40,- voor de twee rabbijnen om een jaar lang voor zijn zielerust te bidden. Van zijn naaste verwanten waren echtgenote, zoon en twee kleinkinderen overleden. Alleen een kleinzoon, Nathan, amper acht jaar oud, leefde nog. De enige zoon van Isaac Eleazar van Lier, Elias, was in oktober 1793 getrouwd met zijn nichtje Schoontje, de dochter van Isaacs broer Nathan. Een jaar tevoren, in juli 1792, waren de huwelijkse voorwaarden reeds notarieel vastgelegd. Daarin werd o.a. bepaald dat het echtpaar bij Isaac Eleazar in de Korte Nieuwstraat 12 zou inwonen. Elias overleed echter reeds jong op 24-jarige leeftijd, op 14 mei 1799. Hij was universeel erfgenaam van zijn in 1796 overleden moeder Lea. Bij Schoontje had Elias drie kinderen, van wie alleen de in 1796 geboren Nathan nog in leven was, toen zijn grootvader Isaac Eliazar overleed. Zijn gewezen schoondochter Schoontje was intussen hertrouwd met Alexander van Lier, die de huur van de Korte Nieuwstraat 12 overnam.
In 1792 schonk Isaac Eleazar van Lier twee koperen kandelaars aan de synagoge, die tot 1926 op de voorlezerslessenaar dienst hebben gedaan, eerst als kaarsverlichting en vervolgens voor gas en elektrisch licht.

Marcus van Lier junior

Marcus van Lier junior, die tot 1832 parnassijn was, heeft zowel de audiëntie bij koning Lodewijk Napoleon in 1807 als die bij keizer Napoleon in 1811 meegemaakt. Samen met de parnassijns Jacob van Lier en Hartog Manus bezocht Marcus van Lier koning Lodewijk Napoleon in zijn paleis aan de Wittevrouwenstraat, waar nu de Universiteitsbibliotheek gevestigd is. Gedrieën traden de parnassijns op als vertegenwoordigers van het hele Nederlandse jodendom. De koning was zeer aimabel en besloot de joden terwille te zijn door o.a. te verordonneren de weekmarkten in Utrecht, Rotterdam en Alkmaar niet meer op zaterdag, maar op een doordeweekse dag te laten houden.
Minder vriendelijk was keizer Napoleon, die allesbehalve gesteld was op de weinig meegaande Nederlanders. Op zijn reis door Nederland ontving hij de delegaties van o.a. de verschillende kerkgenootschappen in het paleis aan de Wittevrouwenstraat. In de audiëntiekamer stond de keizer, met gouden gespen aan de schoenen en een gouden snuifdoos in de hand, midden op een fraai kleed met een kolossale adelaar erop afgebeeld. Om hem heen natuurlijk hoge officieren in oogverblindende uniformen. Het maakte de nodige indruk op de verschillende delegaties. Af en toe graaiend in zijn gouden snuifdoos had de keizer voor ieder kerkgenootschap een onaangename opmerking. De waalse predikant gaf hij het advies voortaan met de katholieke pastoors samen te werken. "Gijlieden zijt allen dienaars van één Heer!" De vertegenwoordiger van de Oud-katholieke Kerk kreeg te horen dat zijn sekte geen recht van bestaan had. Toen de oud-katholiek protesteerde, snauwde Napoleon hem toe dat hij de keizer niet ongevraagd in de rede mocht vallen. Bij de joodse vertegenwoordigers gekomen vroeg Napoleon aan Marcus van Lier: "Van welke joden zijt gij? Van de Portugese of Hoogduitse?"
"Van de Hoogduitse, Majesteit."
Napoleon ging vervolgens tegen hem tekeer met: "De Hoogduitse joden mag ik niet lijden! Om hun schandelijke woeker en loterijhandel, waardoor zij vele huisgezinnen ongelukkig maken. Ik heb de minister van politie strenge orders gegeven om een scherp wakend oog op ulieden te houden!"
Marcus van Lier was zo uit het veld geslagen, dat hij geen weerwoord kon uitbrengen.
Overigens was "solliciteur in loterijbriefjes" één van de hoofdberoepen van de leden van de familie Van Lier. Isaac Eleazar van Lier bijvoorbeeld gaf in 1793 bij de honderdste penning "collecteur" als beroep op.
Twee dagen later in Amsterdam maakte keizer Napoleon het nog bonter door de parnassijns toe te snauwen: "Toutes les religions sont bonnes, pourvuqu'on n'est pas Juif!"
Toch heeft keizer Napoleon, die zich dus als een "ours mal mêlé" oftewel ongelikte beer gedroeg, als eerste de joodse gemeenschappen in Europa een landelijke organisatie opgelegd, zoals wij die nu nog kennen.
In 1813 was Napoleon uit de politieke arena verdwenen. De Utrechtse Hogeschool werd een Universiteit, waaraan in de jaren 1813-1886 zeventien vertegenwoordigers van de familie Van Lier hebben gestudeerd.

Salomon van Lier

In 1804, het jaar waarin Isaac Eleazar overleed, werd Salomon, in de wandeling Pam genaamd, geboren. Hij, de achterkleinzoon van Marcus van Lier die zich in 1741 in Maarssen had gevestigd, was de laatste Van Lier, die een belangrijk stempel op de joodse gemeenschap heeft gedrukt. Maar liefst bijna veertig jaar, van 1835-1874, maakte hij in het kerkbestuur de dienst uit. De eerste tien

De familie Van Lier als parnassijns

Leden van de familie Van Lier als kerkbestuurders van de Israëlietische Gemeenten van Maarssen en Utrecht.

jaar al als voorzitter. Zijn voornaamste wapenfeiten zijn: het invoeren van het gebruik van de Nederlandse taal voor de preek in de synagoge en de bouw van de nieuwe synagoge in 1848.

Salomon ging met zijn tijd mee en had een veel wijdere horizon dan de overige leden van de joodse gemeenschap. Zijn kinderen studeerden aan de Utrechtse Universiteit. Hij was van oordeel dat je, wilde je maatschappelijk iets bereiken, je moest assimileren.

Allereerst wilde hij het Jiddisch uit de synagoge bannen. Dat plan was weinig origineel. In deze tijd begon niet alleen in Nederland, maar in heel West-Europa het Jiddisch in onbruik te geraken.

Voor Salomon deed zich een mooie gelegenheid voor bij het 200-jarig bestaan van de Universiteit om het gebruik van de Nederlandse taal bij de preek in te voeren. In alle kerken werd het tweede eeuwfeest van de Universiteit met een toepasselijke preek in het Nederlands herdacht. Dus waarom niet in de synagoge, dacht Salomon. En dan natuurlijk ook in aanwezigheid van vele geestelijke en wereldlijke autoriteiten, zoals in de andere kerken. Binnen de joodse gemeente stuitte dit plan op verzet. Maar Salomon dreef zijn zin door. Op 12 juni 1836 - een zondag - vond de herdenkingsdienst in de synagoge plaats. Wethouders, enkele burgemeesters van buiten Utrecht, vertegenwoordigers van de Universiteit en predikanten woonden de dienst bij. De Utrechtse Courant van een week later was één en al lof: "Onder de godsdienstige plechtigheden van de 12de dezer, telt men ook die welke in de synagoge der Israëlieten plaats had. Alles was bijzonder treffend en ordelijk. De uitmuntende door de heer A.C. Carillon voor deze gelegenheid vervaardigde Nederduitsche leerrede werd [-] nog indrukwekkender door de buitengewone schitterende wijze, waarop de heer Carillon, de zoon, dezelve voordroeg."[6] Rabbijn Carillon kon niet de moed opbrengen zelf de preek uit te spreken en liet dit over aan zijn zoon. Joodse gemeenteleden spraken van naaperij en een zalvende preek.

Maar hoe het ook zij: voor de buitenwereld had Salomon van Lier een uitstekende beurt gemaakt en voortaan zou de preek in het Nederlands worden uitgesproken.

In 1849 had Salomon van Lier de nieuwe Utrechtse synagoge ingewijd. De bouw ervan was voornamelijk aan hem te danken. Heel wat geld had hij hiervoor losgekregen bij leden van de koninklijke familie en christelijke stadgenoten. Deze hadden heel wat meer geld ingebracht dan de leden van de joodse gemeente zelf.

Toen hij zeventig jaar was geworden, nam Salomon van Lier het besluit af te treden. In 1874 waren in de joodse gemeenschap intussen families gekomen, die zich met de Van Liers konden meten, zoals de familie Hamburger. Zij namen nu het roer over. Net als Isaac Eleazar heeft Salomon in de loop der jaren de synagoge met belangrijke geschenken bedacht. In 1841 schonk hij een Thorarol en in 1854 vier grote kandelaars, die voor de Heilige Arke werden geplaatst; het waren vergrotingen van de in 1792 door Isaac Eleazar van Lier geschonken kandelaars. In 1858 ten slotte schonk Salomon van Lier twee zilveren siertorens.

Hij stierf in 1888. Op zijn grafsteen staat: "Beter is de dag des doods dan de dag der geboorte, een goede naam na te laten is beter dan goede olie."

Na 1874 namen de leden van de familie Van Lier binnen de joodse gemeenschap geen dominante plaats meer in. Wel begonnen ze in het openbare leven in de stad een belangrijke rol te spelen. Lambertus van Lier, de zoon van Salomon, werd wethouder en loco-burgemeester. Twee van zijn kleindochters hebben, onafhankelijk van elkaar, in de Tweede Wereldoorlog een heldenrol gespeeld: Geertruida van Lier door de levens van vele joodse kinderen te redden en Truus van Lier door in het verzet te gaan en een gehate en gevaarlijke Duitser neer te schieten. Dit heeft zij met de dood moeten bekopen.

Noten

Dit artikel is een bewerking van de lezing, gehouden op 21 december 1993 bij de overhandiging van de in druk verschenen inventaris van het archief van de Nederlandsche Israëlietische Gemeente Utrecht (NIGU) aan de voorzitter van het kerkbestuur. Voornaamste bronnen vormen de artikelen van Jac. Zwarts "De uitkoop van christelijke groefbidders, kerken en corporaties bij joodse begrafenissen te Utrecht" (Jaarboekje van Oud Utrecht 1953) en "Een Joodsche Regentenfamilie uit de 18e eeuw" (De Joodse Middenstander, 27 november 1936 - 23 juli 1937).

1. RAU, Archief Staten van Utrecht, inv.nr. 265-115, dd 10 mei 1765
2. GAU, Notarieel Archief, inv.nr. U 248 a 005, folio 123 verso
3. GAU, Notarieel Archief, inv.nr. U 248 a 012, folio 219 verso
4. RAU, Notariële Archieven, inv.nr. 1840, folio 119-121
5. GAU, SA III, inv.nr. 1, dd 28 januari 1799, folio 535
6. GAU, bib.sign. L 63 I i, Utrechtsche Courant dd 20 juni 1836

VONDSTEN

Het zoveelste christuskindje

Enige tijd geleden werd in een afvalkuil bij een opgraving in de Bergstraat een klein beeldje van wit aardewerk gevonden. Gezien het attribuut met een kruis in de linker hand van het blote manneke, zal het hier om een christuskindje gaan.
Het was niet de eerste keer dat een dergelijk beeldje in Utrecht gevonden werd. Het begin van hun productie ligt halverwege de 15de eeuw en men spreekt bij deze vondsten doorgaans van pijpaarden beeldjes. Die benaming is eigenlijk niet terecht omdat die ontleend is aan de vervaardiging van tabakspijpjes uit deze kaolienrijke/ijzerarme klei. En die kwam pas geruime tijd later - op allengs groter schaal - tot ontwikkeling.
Er zijn en worden in Utrecht veel van deze beeldjes of fragmenten ervan gevonden, in afvalputten en zomaar als losse vondsten op allerlei plaatsen. Dat wijst er op dat er veel vraag naar was; vermoedelijk hadden ze wel een votieffunctie. Omdat ze overal in het land, maar ook daarbuiten, worden gevonden, zal er een levendige handel in hebben bestaan en zullen er ook wel verschillende plaatsen van fabricage zijn geweest. Maar ook in Utrecht zelf werden ze gemaakt, getuige de vondsten bij de opgraving Strosteeg/Putsteeg in 1974. Hier werden zowel veel beeldjes gevonden, alsook de aardewerkmallen waarin zij gevormd werden. Het ging daarbij wel om kunstzinniger producten dan bij dit christuskind het geval is. Bekend zijn onder andere de staande beeldjes van de heilige Barbara, Ursula, Catharina en Maria met kind. Maar ook werd hier een lieflijk christuskindje gevonden, een miniatuur babyfiguurtje in drie dimensies, met een lengte van 58 mm. Dat kan niet anders gevormd zijn dan met behulp van twee 'halve' mallen, die na het aanbrengen van de klei samengedrukt werden.
Het hier afgebeelde exemplaar van slechts 46 mm lang en 6 mm hoog bestaat uit maar nauwelijks een half-reliëf op een plat vlakje en is dus aanzienlijk primitiever. Voor het vormen was maar één malletje nodig, dat na het vullen met klei werd afgestreken.
Of dit uiterst simpele beeldje daarmee als een vroeg product in de vervaardiging van de pijpaarden beeldjes beschouwd kan worden, was niet uit de vondstomstandigheden af te leiden. Wellicht bleef er altijd wel een markt voor wat devotie in amuletvorm. Of was het speelgoed voor kinderen ... met een stichtelijk tintje?

OUD-UTRECHT PRIJS 1995

In 1995 wordt voor de tweede maal de Oud-Utrechtprijs uitgereikt voor het beste artikel over de geschiedenis van Utrecht in de ruimste zin van het woord. We spreken dan uiteraard over stad en provincie Utrecht. De prijs, *f* 3000,=, wordt beschikbaar gesteld door de Vereniging Oud-Utrecht.
De rijke Stichtse historie is een onuitputtelijke bron van interessant onderzoek. De vereniging wil door deze prijs mensen stimuleren dit onderzoek uit te voeren. Maar niet alleen dat: zij wil zorgen dat dit onderzoek onder de aandacht komt van een breed publiek. Pas dan krijgt de geschiedenis de aandacht die zij verdient.
De prijs is daarom ook niet beperkt tot professionele historici: ook mensen die in hun vrije tijd een onderzoek hebben gedaan, amateur-historici, journalisten, publicisten en studenten die bezig zijn met onderzoek worden van harte uitgenodigd mee te dingen naar het prijzengeld van *f* 3000,=.
Het onderzoek mag een breed terrein bestrijken: historisch-geografische studies, rechtshistorische studies en sociale geschiedenis zijn even welkom als politieke of kunsthistorische onderwerpen. Vanzelfsprekend zolang het over stad of provincie Utrecht gaat. Het artikel mag reeds eerder gepubliceerd zijn.
De jury van de Oud-Utrecht prijs 1995 is als volgt samengesteld: voorzitter Prof.dr. G.H. Jansen (hoogleraar sociologie), secretaris Mw. drs. M.A. van der Eerden-Vonk (archivaris van o.a. Wijk bij Duurstede) en lid dr. H.P. Deys (amateur-historicus).
Er zijn enkele voorwaarden: de inzending (in drievoud) moet minimaal een lengte hebben van 3000 woorden en maximaal 20.000 woorden, het moet voor 1 januari 1995 worden ingeleverd bij de jury en moet -uiteraard- eigen werk zijn van de inzender. De artikelen die in aanmerking kunnen komen voor de prijs, moeten geschreven zijn tussen 1 januari 1993 en 1 januari 1995.

Inzendingen moeten worden gestuurd aan:

Mw. M.A. van der Eerden-Vonk, p/a Gemeentearchief Wijk bij Duurstede, Karel de Grotestraat 30, 3962 CL Wijk bij Duurstede.
Bij de secretaris van de jury kunt u een uitgebreid reglement aanvragen. De feestelijke uitreiking van de Oud-Utrecht-prijs 1995 vindt plaats in mei 1995.

PORTRET

"De kunstmarkt is van de Utrechtse bevolking"
Gerard van Rooy, lid tentoonstellingscommissie Kunstmarkt

Foto: Ans Bendermacher

Gerard van Rooy, zelf graficus en keramist, heeft sinds 1988 zitting in de tentoonstellingscommissie van de Utrechtse kunstmarkt. In de afgelopen jaren heeft hij zich sterk gemaakt om de kunstmarkt te maken tot wat deze nu is: een kwalitatief hoogstaand evenement waar het publiek kennis maakt met het werk van hedendaagse Utrechtse kunstenaars. Zelf spreekt hij liever van een kunstmanifestatie dan een kunstmarkt. "Die tijden zijn voorgoed voorbij, dat je als kunstenaar met een lap stof en een paar punaises je werk kon tonen. Niet alleen het publiek pikt dat niet meer, ook kunstenaars die hun werk serieus nemen, lenen zich niet meer voor een dergelijke aanpak. De presentatie is een onderdeel van het kunstwerk zelf geworden".

Braderie

De Utrechtse kunstmarkt is een paar jaar na de Tweede Wereldoorlog in het leven geroepen door de Stichting Stadsontspanning. Van Rooy heeft zelf als kunstenaar veel van die tijd meegemaakt: "Onze kunstmarkt heeft altijd een goede naam gehad. De jaren eind '60 begin '70 waren beslist het hoogtepunt. Maar niet lang daarna is er snel verandering in gekomen. Zowel in de sfeer tussen de kunstenaars onderling als in het geheel van de presentatie. Zeg maar gerust dat het een soort braderie was."

Ook het bestuur van de Stichting Stadsontspanning zag in dat er iets moest veranderen en benoemde een nagenoeg nieuwe tentoonstellingscommissie. Deze kwam al snel met het plan om 'de markt' te verhuizen van het Janskerkhof naar de kerk zelf. Daardoor kunnen nu minder kunstenaars een plek krijgen en moet er dus serieuzer en kritischer gekeken worden naar het werk dat wordt aangeboden. Zoiets gaat niet zonder slag of stoot. "Ik ben er echt wel eens om uitgevloekt, maar ik ben er steeds van overtuigt geweest dat we op de goede weg waren en eigenlijk bewijst de kunstmanifestatie dat zelf".

Wat anderen aanvankelijk vreesden, dat het publiek weg zou blijven, is niet gebeurd. Jaarlijks trekt de kunstmarkt zo'n acht- tot tienduizend bezoekers. Volgens Van Rooy is dit echt niet alleen het gelijkte 'kunstpubliek'. "De kunstmarkt is van de hele Utrechtse bevolking, zo ervaart men dat. Er moet dus iets goeds gebeuren".

Kwaliteit

Met de ambities van de nieuwe tentoonstellingscommissie, moest er gewerkt worden aan een nieuw bestand kunstenaars. Dat is aardig gelukt, maar nog altijd zijn ze op zoek naar jong talent. Zo wordt bijvoorbeeld het examenwerk van de Hoge School voor de Kunsten nauwlettend bekeken.

Het inzamelen van werk gebeurt via openbare inschrijving, maar de commissie nodigt ook kunstenaars uit die ze graag zouden zien. In de stad en provincie Utrecht zijn ruim duizend serieuze kunstenaars actief. In de kerk kunnen er zo'n twintig een plaats krijgen. Het selecteren is dus dikwijls een tijdrovende, maar ook moeilijke aangelegenheid. "Natuurlijk ga je als commissie ook wel eens de mist in. Wat er op dia goed uitziet kan in het echt vreselijk tegenvallen. Maar gelukkig zitten we meestal goed".

De commissie selecteert op een drietal punten. In de eerste plaats natuurlijk de kwaliteit. Het werk moet inhoud en betekenis hebben. Vervolgens gaat het ook om de verscheidenheid, een zo breed mogelijk scala aan kunstuitingen en niet meer van hetzelfde. Tenslotte speelt ook het vernieuwende of verrassende een rol. "De kunstmarkt heeft ook een educatieve rol. Je moet de mensen eens een andere visie op wat kunst kan zijn geven".

Kritisch

Van Rooy is enthousiast over hetgeen tot stand is gebracht, maar hij is niet zondermeer tevreden. "Het is belangrijk om kritisch te blijven, het concept steeds aan te scherpen en zonodig te zoeken naar vernieuwing". Hoe het in de toekomst precies zal gaan lopen weet hij niet. "Trouwens, dat moeten anderen dan maar gaan doen. Ik wil zelf wel weer eens meedoen, want nu ik in de commissie zit, mag dat niet."

De komende maanden zal Van Rooy de handen in ieder geval nog vol hebben aan het bekijken en het selecteren van de ingezonden werken voor de komende kunstmarkt. De kunstmarkt wordt gehouden op 6,7 en 8 september in de Janskerk.

Marceline Dolfin

AGENDA

t/m 19 juni

"Traject"
Langs de hele Oudegracht hebben Utrechtse beeldende kunstenaars een kelder uitgekozen om daar een werk te realiseren. Inspiratie door de werven en de werfkelders was bij het creëren van deze kunstwerken een randvoorwaarde.
Open: di. t/m zo. van 12.00 tot 19.00 uur
Kaartverkoop o.a. bij Broese Kemink en de V.V.V.

4 juni t/m 2 oktober

"Levende geschiedenis"
In de voormalige Mannenzaal van het St. Pieters- en Bloklandgasthuis te Amersfoort kruipen "acteurs" in de huid van oorspronkelijke gasthuisbewoners uit 1907. Een reis terug in de tijd.
Museum Flehite/Mannenzaal, Westsingel 50, Amersfoort.

6, 7 en 8 september

Utrechtse Kunstmarkt 1994.
Circa 20 kunstenaars uit de regio Utrecht zullen hun recente werk exposeren op deze jaarlijkse verkooptentoonstelling.
Janskerk, Janskerkhof, Utrecht.

MEDEDELINGEN

Ter Overname

Ter overname aangeboden: Vijftig delen jaarboeken van de vereniging Oud-Utrecht, namelijk jaargangen 1941 t/m 1992 met een register en bovendien de jaargangen 1979 t/m 1993 van het Maandblad. Prijs in goed overleg nader te bepalen.

C.A. Baart de la Faille
Breitnerlaan 14
3582 HB Utrecht

Ketielejach

In verband met het artikel over de herkomst van de straatnaam "Ketielejach" ontving de redactie een reactie van H. van Doorn, een "echte oud-Utrechter" en "nieuw-bakken Zwollenaar". Deze wijst ons op de in Zwolle voorkomende straatnaam "Kromme Jak". De Zwolse voormalige stadsarchivaris dhr. Berkemeijer schrijft daarover "...de Kromme Jak, oorspronkelijk "Jat", wat onaanzienlijke buurt betekent".

Gidsen gezocht voor "Kerken kijken Utrecht"

Vanaf 5 juli t/m 10 september a.s. openen zeven Utrechtse binnenstadskerken weer hun deuren voor het binnen- en buitenlandse publiek! Het project Kerken Kijken Utrecht kan nog enthousiaste gidsen gebruiken die (op vrijwillige basis) de bezoekers door de kerken kunnen rondleiden en ze over de geschiedenis ervan kunnen vertellen. De participerende kerken zijn: Pieterskerk, Luthersekerk, Willibrordus-kerk, Jacobikerk, Janskerk, Augustinuskerk en de Gertrudiskathedraal en -kapel. Bent u in de bovengenoemde periode minimaal één dag per week beschikbaar en zoekt u een leuke en leerzame tijdsbesteding in een fraaie, monumentale omgeving, meldt u zich dan aan als gids! Vanaf de tweede helft van juni start een introductieprogramma waarin u voldoende wordt voorbereid op de werkzaamheden van een gids. Meldt u zich voor deze tijd aan!

Voor informatie over het gidswerk kunt u contact opnemen met Annelies Reijmers, coördinator van Kerken Kijken Utrecht. Adres: Vredenburg 90 3511 BD Utrecht, telefonisch bereikbaar (via ICU) van di. t/m vrij. op nummer 030-315415.

Stichting Utrechtse Beeldende Kunst zoekt suppoosten/gidsen

"Traject" is een tentoonstelling van beeldende kunst in vijftien werfkelders aan de Oudegracht. Voor de duur van de tentoonstelling, 11 mei t/m 19 juni, zoeken wij suppoosten of gidsen, die voor ons toezicht willen houden op de kelders of rondleidingen willen geven. In sommige kelders zal het ook de taak van de suppoost zijn entreebewijzen, catalogi en boeken te verkopen. De tentoonstelling is dinsdag t/m zondag geopend van 12.00 tot 19.00 uur.
Gevraagd worden mensen met goede contactuele eigenschappen die minimaal twee dagdelen per week beschikbaar zijn; geboden wordt fysiek niet al te inspannend werk waarbij je met allerlei mensen in contact komt; een (kunst)historische inleiding, regelmatig een borrel en een geweldig feest na afloop.
Belangstellenden kunnen contact opnemen met Reinier Snijder, telefoon 030-300591 (werktijd) of 030-945917.

OPSPORING VERZOCHT

In bezit van wijlen de heer Joh. de Fooy, die behalve als beeldend kunstenaar ook als restaurator van schilderijen te Utrecht actief was, bevond zich het hier afgebeelde portret. Het betreft een niet gedateerd schilderij op doek, 70 x 50 cm. Wellicht zijn er lezers die de voorgestelde figuur kunnen identificeren en mogelijk ook weten wie de schilder is. De enige informatie die momenteel bekend is, is het feit dat de geportretteerde vermoedelijk een vriend en/of collega zou zijn geweest van de paragnost Croisset.

Reacties:
Jos de Meyere
Goudenregenstraat 54
4131 BE Vianen

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 24-26
3565 CB Utrecht
tel: 030-623866/626800
fax: 030-623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

Oud Utrecht, een levende vereniging met hart voor Utrecht

Meepraten over de toekomst
Leden van de vereniging Oud-Utrecht weten waarover zij het hebben als zij zich verzetten tegen aantasting van het historisch erfgoed. Zij praten met gezag mee over het verleden en de toekomst van hun stad en hun provincie.

Excursies, lezingen en forums
Oud-Utrecht organiseert excursies naar historische gebouwen, tuinen en dergelijke. Daarbij gaan vaak deuren open die normaal gesloten blijven.
Op lezingen en forums worden belangwekkende historische en actuele onderwerpen behandeld.

Tijdschrift en Jaarboek
Het blad Oud-Utrecht, twee-maandelijks tijdschrift, geeft volop informatie over de geschiedenis en het heden van stad en provincie. Het is met zijn artikelen, boekbesprekingen en 'verenigingsnieuws' onmisbaar.

Het Jaarboek Oud-Utrecht is bekend om zijn boeiende wetenschappelijke bijdragen en om de Kroniek: een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit het voorbije jaar.

Behalve het Jaarboek en het tijdschrift ontvangen de 1800 leden van Oud-Utrecht elk jaar de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek, verzorgd door de Stichting Publicaties Oud Utrecht (SPOU). *Zo blijven de leden op de hoogte van de altijd weer belangwekkende vondsten in Utrechts bodem en historische gebouwen*

De Oud-Utrecht-Prijs
Oud-Utrecht bevordert de bestudering van de geschiedenis van de stad en provincie. Daarom is in 1992 de Oud-Utrecht-Prijs ingesteld, groot 3000 gulden. Eens in de twee jaar wordt deze prijs toegekend aan de schrijver(s) van het beste artikel over de geschiedenis van Utrecht.
Zo blijft Oud-Utrecht actief om de kennis van het verleden van stad en provincie te vergroten.

Wie hart heeft voor Utrecht is lid van Oud Utrecht.

kunst
architectuur
literatuur
geschiedenis
filosofie
topografie

in- en verkoop

Boekhandel-antiquariaat
Vismarkt 9 Utrecht
030 - 32 20 69

KERSBERGEN INSTALLATIE-TECHNIEKEN B.V. UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Makelaardij in onroerende goederen

- Aan- en verkoop-begeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

Plompetorengracht 18
Utrecht

030 - 34 00 08

Janssen & Bouineau Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 54 32 12, Fax 030 - 54 32 11

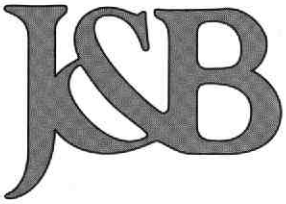

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

ANTIQUARIAAT

DESTOUCHES

Donderdag 11-21 uur
Vrijdag 11-18 uur
Zaterdag 11-17 uur

Lijnmarkt 40 - Utrecht Telefoon 030 - 333776

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

EXCLUSIEVE KLEDING EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-31 01 74

ER IS EEN BANK WAAR OUDE WAARDEN NOG IN ERE WORDEN GEHOUDEN.

Herculesplein 5, Utrecht

Ts oct 1903

OUD Utrecht

67e jaargang nummer 4

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

D.J. van Lennep

Existentialisme in de Domstad

Boekenschouw

Licht en schaduw in de geschiedenis van de Oude Hortus

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Eendrachtlaan 260
3526 LB Utrecht
Tel. 030-88 21 31

Daatselaar en Godhelp b.v.

Antiquairs

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Korte Jansstraat 17-19

3512 GM Utrecht Tel. 030-31 82 66

JURRIËNS - UTRECHT

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

Aannemersbedrijf
H. J. Jurriëns B.V.
Sophialaan 1
3542 AR Utrecht
Telefoon (030) 41 29 12

drukkerij **de boer cuperus**

- Schitterend drukwerk
- Stipt op tijd

Drukkerij en Uitgeverij
De Boer Cuperus bv
Vrieslantlaan 14, 3526 AA Utrecht
Postbus 7052, 3502 KB Utrecht
Telefoon 030-822 822
Fax 030-88 35 61

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 03404-56644

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
67e jaargang nr. 4 - juli/augustus 1994
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretariaat: Mw. S.A.L. de Graaff p/a Alexander Numankade 201, 3572 KW Utrecht
Penningmeester: J.W. Lemaier.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht, Antwoordnummer 3335, 3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt ƒ 47,= per jaar (26- ƒ 30,=; 65+ ƒ 41,= per jaar).
Contributie- en ledenadministratie: Mw. C. de Leeuw, telefoon: 03463-62930.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, E. Tigelaar, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.
Redactieadres: Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht.

Druk: De Boer Cuperus.

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda volgende nummer: 1 september 1994, verschijningsdatum 1 oktober.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).
Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Een lange en rijke geschiedenis als die van Utrecht heeft het grote voordeel, dat er - mits de blik van de beschouwer wijds genoeg is - een enorm gevariëerde schakering aan onderwerpen beschikbaar is om bekeken te worden. Alles heeft immers een geschiedenis en er is veel de moeite van een studie waard.

Nieuwsgierigheid is altijd een goede drijfveer, en de nieuwsgierigheid gold dit keer een bezoek van Sartre aan Utrecht in 1946 en de roerige geschiedenis van de Hortus Botanicus, die opnieuw een nieuwe periode ingaat door de verhuizing van het Universiteitsmuseum naar de Lange Nieuwstraat. Over deze verhuizing en het daardoor versterkte "Utrechts Museumkwartier" zullen we ongetwijfeld in de toekomst nog horen.

Inhoud

Van de redactie 75

Existentialisme in de Domstad 76
Het bezoek van Jean-Paul Sartre aan Utrecht in december 1946

Boekenschouw 83

Grafmonument 84

Van de leestafel 85

Licht en schaduw in de geschiedenis van de Oude Hortus 86

Vondsten/Excursie naar Oudewater en Haastrecht 91

Portret 92

Agenda/Reacties Ketielejach 93

Existentialisme in de Domstad

Het bezoek van Jean-Paul Sartre aan Utrecht in december 1946

Kort na de Tweede Wereldoorlog werden de Nederlandse wijsbegeerte en literatuur sterk beïnvloed door het zogenaamde existentialisme van de Franse schrijver en filosoof Jean-Paul Sartre (1905-1980). Er werden symposia aan zijn filosofie gewijd en er verschenen diverse artikelen over zijn werk in literaire en wijsgerige tijdschriften. Op het hoogtepunt van zijn roem heeft Sartre Nederland één keer bezocht. Op 7 december 1946 sprak hij in het Groot Auditorium van de Rijksuniversiteit Utrecht de enige lezing uit, die hij in ons land zou geven.

Dat de lezing in Utrecht plaatsvond, mag opmerkelijk genoemd worden. Ook toen al was Amsterdam namelijk het culturele centrum van ons land. In dit artikel zal nader op Sartres bezoek aan Utrecht worden ingegaan. Centraal staat daarbij de omstreden psycholoog jhr. D.J. van Lennep, de drijvende kracht achter Sartres bezoek aan de Domstad.

Onopgemerkt

De vraag naar de invloed van het existentialisme in Utrecht dient uiteraard te worden beschouwd tegen de achtergrond van de algemene receptie van het denken van Sartre in Nederland. Omdat daarover elders al uitvoerig gepubliceerd is[1], zal ik mij beperken tot enkele hoofdlijnen die voor het bezoek van Sartre aan Utrecht van belang zijn.

De receptiegeschiedenis van Sartre in Nederland begint na 1945. Vóór de oorlog, toen hij al een roman, een verhalenbundel en enkele filosofische opstellen schreef, bleef hij in Nederland betrekkelijk onopgemerkt. Wel toonde een schrijver als Simon Vestdijk zich onder de indruk van zijn werk. Hij schreef op 14 mei 1938 naar aanleiding van Sartres debuutroman Walging in de Nieuwe Rotterdamsche Courant: 'Vergis ik mij niet, dan zal Jean-Paul Sartre binnen niet al te lange tijd in één adem genoemd worden met de allergrootste schrijvers die Frankrijk heeft opgeleverd.' Die opvatting was destijds nog geen gemeengoed. Eerst de Tweede Wereldoorlog maakte de geesten rijp voor het werk van de filosoof-schrijver. De oorlog was in materieel opzicht verwoestend voor Europa: het oude continent werd in tweeën gedeeld door de nieuwe supermachten de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie en tal van landen werden gedwongen hun koloniën zelfstandigheid te verlenen. Maar ook moreel gezien had de oorlog een catastrofaal effect. Het feit dat 55 miljoen mensen het leven verloren, onder wie zes miljoen joden die uitsluitend vanwege hun afkomst werden vermoord, deed een deel van de Europese intelligentsia zich afkeren van ieder hooggestemd idealisme. Op zoek naar een filosofie die niet uitging van abstracte begrippen als 'vrijheid, gelijkheid en broederschap', kwamen velen uit bij het existentialisme van Sartre. De Franse denker was niet de eerste existentialist en evenmin de meest originele. Maar wel de meest leesbare. Want hoewel hij als filosoof van professie enkele wijsgerige werken op zijn naam had staan, populariseerde hij zijn denkbeelden middels een stroom van romans, verhalen en toneelstukken.

Mengeling

Centraal in Sartres existentialisme staat de veronderstelling dat de mens vrij is. De menselijke vrijheid vloeit voort uit het bewustzijn. De mens is zich ervan bewust anders te zijn dan de overige natuur, de dingen - en andere mensen. Hij heeft de mogelijkheid zijn eigen leven zin te geven. Maar Sartres vrijheidsbegrip wordt gekenmerkt door een merkwaardige ambivalentie. Omdat de mens weet dat hij anders is dan anderen, is hij gedoemd tot vrijheid, hij komt nooit tot rust. Hoewel hij één wil worden met de ander, is dat onmogelijk. Het bewustzijn geeft de mens niet alleen de mogelijkheid zijn leven zin te geven, maar dwingt hem ook tot onoplosbare eenzaamheid.

In Parijs werd deze (hier vereenvoudigd weergegeven) merkwaardige filosofische mengeling van optimisme en pessimisme een rage. De jeugd kleedde zich bij voorkeur in het zwart en bezocht, in navolging van de meester zelf, de cafés van de Parijse wijk Saint-German de Prés.

Dat Sartres invloed zich ook in Nederland zou doen gelden, kon niet uitblijven. Vanouds werd het intellectuele klimaat in Nederland sterk beïnvloed door de buitenlandse cultuur. Waren in de jaren '20 alle ogen gericht op Berlijn, in de decennia daarna gold Parijs als hèt culturele centrum van Europa.

Wim Berkelaar

Van Lennep met Sartre en De Beauvoir bij hun bezoek aan Utrecht

Scepsis

Hiermee is niet gezegd dat Sartre, die na 1945 de Parijse cultuur domineerde, bij iedereen op welwillendheid kon rekenen. De grote belangstelling voor zijn werk mag niet onmiddellijk met sympathie worden gelijkgesteld. De denkbeelden van de Franse filosoof werden niet zelden met scepsis en soms met afkeer bejegend. Zelfs het links-liberale weekblad De Groene Amsterdammer, dat bekend stond om zijn betrekkelijk vooruitstrevende opvattingen over kunst, meende dat de filosofie van Sartre gekenmerkt werd door een bedenkelijk nihilisme en waarschuwde op 11 mei 1946 zijn lezers: 'Zijn boeken, waarin niets dan gemeene taal gebezigd wordt, waarin niets dan lage daden worden begaan, waarin alleen maar personen voorkomen die het spoor bijster zijn, - ze zijn een gevaar voor zoekende geesten, welke zelf ook den weg verloren hebben.' Nog verder ging de bekende componist en muziekcriticus Matthijs Vermeulen, die in 1946 een wekelijkse rubriek in het weekblad verzorgde onder de titel Parijsche auspiciën. Op 13 juli schreef hij het te betreuren dat 'Jean-Paul Sartre zijn philosophische geschriften kan lardeeren met zuiver-pornographische episoden, dat hij in zijn romans tientallen bladzijden kan vullen met louter walgingwekkende sensaties en andere brouwsels van eentonige, geobsedeerde viespoezen, zonder dat iemand zich een beetje geschandaliseerd of verontrust toont, niet eens de overheden van wie men dit het eerst zou verwachten.'

Met het oog op de grote belangstelling voor het omstreden existentialisme, besloot de zojuist opgerichte Sociëteit voor Culturele Samenwerking een symposium te wijden aan deze stroming. Het symposium vond op 28 en 29 september 1946 plaats in het befaamde Kurhaus in Scheveningen. De voorzitter van de Sociëteit, de Utrechtse hoogleraar psychiatrie H.C. Rümke, merkte in zijn inleiding op dat het symposium niet de bedoeling had het existentialisme te verdedigen, noch het 'eenzijdig aan te vallen of te verwerpen.'[2] Als om het brede belang van het onderwerp te onderstrepen, werd het existentialisme door drie sprekers van verschillende kanten belicht. De goede verstaander werd echter al snel duidelijk dat het symposium in feite aan Sartre gewijd was, hoeveel andere namen ook genoemd werden. Niet voor niets gaf de toen nog onbekende schrijver W.F. Hermans, die ook bij het symposium aanwezig was, zijn verslag de titel 'Stelt Nederland belang in Sartre?' mee.[3] Bovendien konden de neutrale woorden van Rümke niet verhullen dat de aanwezigen voor het merendeel uiterst kritisch tegenover diens gedachtengoed stonden.

Verbazing

De drie sprekers waren nog het meest positief. De filosoof R.F. Beerling, die kan gelden als één van de Nederlandse 'ontdekkers' van het existentialisme, trachtte de wijsgerige plaats van de stroming te bepalen. Cola Debrot, arts en letterkundige, vroeg zich af of 'het kunstenaarschap' door het existentialisme zou kunnen worden 'bevrucht'. En de PvdA-politicus en essayist Jacques de Kadt tenslotte, sprak over de maatschappelijke betekenis van deze filosofie. Zijn lezing was zeer kritisch van toon, niet in de laatste plaats om de aanwezigen te prikkelen en hen tot discussie aan te zetten. Tot zijn niet geringe verbazing ontving hij echter alleen maar bijval, zodat hij zich bijna gedwongen voelde het existentialisme te verdedigen.

Want in de discussie na afloop van de lezingen, overheerste scepsis en kritiek. Hermans oordeelde zelfs dat het symposium 'ontaardde in een regen van verwijten'. Zo meende één der aanwezigen dat Sartres werk 'riekt (...) naar de in ontbinding zijnde burgerlijk-kapitalistische maatschappij'. Een ander concludeerde dat het existentialisme in vergelijking tot de grote wetenschappelijke 'evoluties' van weinig betekenis was. Toen evenwel opgemerkt werd dat Sartre geen 'wetenschapsman' was, klonk een opvallend krachtig protest van de Utrechtse psycholoog jhr. D.J. van Lennep. Hij toonde zich geïrriteerd over de laatdunkende bejegening van Sartre en sprak vol lof over diens psychologische en filosofische studies, die 'voor de

Existentialisme in de Domstad

Het bezoek van Jean-Paul Sartre aan Utrecht in december 1946

wetenschappelijke psychologie van het allereerste gewicht zijn.' Mag W.F. Hermans geloofd worden, dan maakte Van Lenneps uitval weinig indruk. Volgens zijn verslag van het symposium wekten Van Lenneps woorden 'eerder verbazing dan bijval' bij de aanwezigen.

Merkwaardig

Verbazing had jhr. Van Lennep al eerder in zijn hoogst opmerkelijke carrière verwekt. In 1896 geboren in Zwitserland, keerde Van Lennep al spoedig terug naar Nederland. In Groningen studeerde hij theologie met als bijvak psychopathologie. Na zijn afstuderen in 1923, verhuisde hij naar Utrecht. Voor de gemeente Utrecht kwam hij een jaar te werken bij het Gemeentelijk Bureau voor Beroepskeuze, dat zojuist door de gemeente was opgericht. Al snel bleek het Bureau in een leemte te voorzien: uit het hele land kwamen aanvragen voor een beroepskeuzetest. Omdat de gemeente geen financiële zorg wilde dragen voor wat in toenemende mate een landelijke instelling was geworden, werd besloten een stichting in het leven te roepen. Met financiële hulp van enkele vooraanstaande Utrechtse ingezetenen, werd in 1927 de Nederlandsche Stichting voor Psychotechniek opgericht.[4] Van Lennep werd de eerste directeur. Zo ontstond de merkwaardige situatie dat de Stichting een theoloog aan het hoofd had, die een blauwe maandag psychologie gestudeerd had. Dat stond een succes van de Stichting echter niet in de weg. Grote bedrijven als de KLM schakelden de Stichting in om hun personeel een beroepskeuzetest te doen ondergaan. Over Van Lenneps kwaliteiten werd hoog opgegeven. Zo schreef J.A. vor der Hoke, die in de jaren '20 als rector van het Baarns Lyceum veel met Van Lennep in aanraking kwam, lyrisch: 'Bij Van Lennep was een gelukkige combinatie van de wetenschappelijke mens en de intuïtieve ziener - als ik dat woord gebruiken mag van dezen man, die ik bepaald een zekere genialiteit toeschrijf.'[5]

'Genialiteit' was niet het eerste woord waar de meeste Nederlandse psychologen aan dachten, als de naam 'Van Lennep' viel. Integendeel, menigeen zag hem als een beunhaas, vooral toen bekend werd dat Van Lennep zich bij zijn benoemingsbeleid nauwelijks iets gelegen liet liggen aan het bezit van een doctoraalbul in de psychologie. Voor hem telde niet of iemand psychologisch geschoold was, maar of hij zich in kon leven in de eisen die een beroep stelde. Bovendien schuwde Van Lennep binnen de psychologie omstreden methoden als grafologie, handlijnkunde en astrologie niet. Omdat de mens niet eendimensionaal is, moest hij langs verschillende wegen worden begrepen, zo was de overtuiging van Van Lennep.[6] Gevoegd bij het feit dat Van Lennep zelf geen doctoraalexamen psychologie had gedaan, waren deze opvattingen voor het in 1938 opgerichte Nederlands Instituut van Psychologen aanleiding hem het lidmaatschap te weigeren.

Van Lennep liet zich door deze tegenslag niet uit het veld slaan en behaalde in 1941 zijn doctoraalexamen psychologie, waarna hij zichzelf eindelijk met de titel 'psycholoog' mocht tooien.

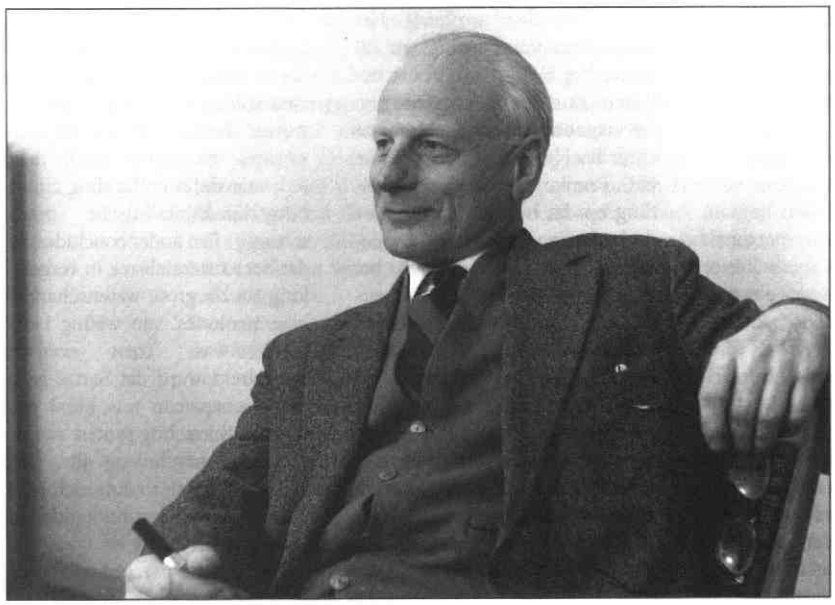

De omstreden Utrechtse psycholoog D.J. van Lennep, de drijvende kracht achter Sartres bezoek aan de Domstad

foto: Adviesbureau Psychotechniek, Utrecht

Onderduikadres

De merkwaardige carrière en de eigenzinnige opvattingen van

de enigszins excentrieke Van Lennep in aanmerking genomen, is het niet zo vreemd dat juist hij zeer geïnteresseerd was in de filosofie van de omstreden Sartre. Want alle roem ten spijt, werd ook aan het academisch gehalte van de Franse filosoof sterk getwijfeld. Niet alleen werd hij, zoals we zagen, als een pornograaf en een zedenbederver afgeschilderd, in wijsgerige kring is er herhaaldelijk op gewezen dat hij als filosoof werd overschat. Andere existentialisten zouden 'oorspronkelijker en grondiger' zijn dan de Franse denker, al meenden dezelfde kritici hem wel als een groot psycholoog te moeten beschouwen.[7]
Ook Van Lennep bewonderde Sartre voornamelijk als psycholoog. Hij had het Franse fenomeen tijdens de oorlog ontdekt. Van Lennep moet één der eersten in Nederland zijn geweest die het in 1943 verschenen wijsgerige hoofdwerk L'Etre et le Néant heeft gelezen. Hij zou het boek op een onderduikadres hebben bestudeerd en er zo van onder de indruk zijn geraakt, dat hij het voornemen opvatte Sartre ooit te ontmoeten. Onmiddellijk na de bevrijding wist Van Lennep hem op te sporen in het Parijse café 'Les Deux-Magots', één van de twee etablissementen waar de schrijver in de eerste jaren na de oorlog nogal eens verbleef. Bij die gelegenheid heeft Van Lennep Sartre en diens levensgezellin Simone de Beauvoir uitgenodigd naar Utrecht te komen om een lezing te geven voor de universiteit.

De 'Utrechtse school'

Na zijn afstuderen in 1941, was Van Lennep meer en meer betrokken geraakt bij de faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de Utrechtse universiteit. Onder leiding van de eerder genoemde psychiater H.C. Rümke werkte hij aan een proefschrift over de 'psychologie van projectieverschijnselen', waarop hij later zou promoveren. Rümke maakte deel uit van de zogeheten 'Utrechtse school', waartoe ook Van Lennep snel zou behoren. De 'Utrechtse school' bestond uit een heterogeen gezelschap sociale wetenschappers, waarvan de even befaamde als omstreden fysioloog en medicus F.J.J. Buytendijk als leider wordt gezien. Een duidelijk wetenschappelijk program kende de school niet. Daarvoor liepen de vakgebieden, variërend van pedagogiek tot criminologie, tezeer uiteen en waren de persoonlijkheden van de pedagoog M.J. Langeveld, de criminoloog W.J. Pompe en de al genoemde Buytendijk te verschillend. Wat hen bond was vooral waar ze tégen waren: tegen de positivistische, 'natuurwetenschappelijke psychologie', die vooral bij Amsterdamse psychologen populair was. Daartegenover stelden zij de zogenaamde fenomenologische methode. Een verschijnsel (afkomstig van het Griekse phainomenon=verschijnsel) moest 'in zijn afhankelijkheid en onafhankelijkheid van de concrete omstandigheden waarin het zich voordoet vanuit verschillende gezichtspunten worden bestudeerd.'[8] Intuïtieve mensenkennis werd belangrijker geacht dan kennis van methoden en technieken. Het ging om de 'ontmoeting' tussen mensen, niet om het afstandelijk, kwantificerend onderzoek naar mensen.
Omdat ook de existentialistische denkers tegen het positivisme gekant waren en de intuïtieve, 'verstehende' methode voorstonden, lag het voor de hand dat een vertegenwoordiger van de 'Utrechtse school' als Van Lennep deze stroming op de voet volgde. Toch moet hij, hoe verwant hij zich ook voelde met het 'buitenbeentje' Sartre, enige moeite hebben gehad met de denkbeelden van de meest radicale vertegenwoordiger van de existentiefilosofie. Uitgerekend in diens wijsgerige hoofdwerk L'Etre et le Néant, door Van Lennep zo enthousiast gelezen tijdens de oorlog, verkondigde Sartre een nihilistische problematiek die haaks stond op het ethisch denken van de 'Utrechtse school'. Waar Van Lennep en de zijnen de nadruk legden op de 'ontmoeting' tussen mensen, zag Sartre de mens gedoemd tot eenzaamheid. Bovendien ontkende de filosoof principieel iedere algemene moraal en was hij, politiek gezien, een aanhanger van het anarchisme. De 'Utrechtse school' daarentegen kan als 'verlicht burgerlijk' worden gekenschetst: zij stonden een harmonieuze samenleving voor van redelijke, zedelijk en intellectueel ontwikkelde burgers.

Discipel

Hoe verschillend de opvattingen van Sartre en Van Lennep ook mogen zijn geweest, het denken van de Franse wijsgeer is voor de Utrechtse psycholoog uitdagend genoeg geweest om hem naar Utrecht te halen.
Sartre kwam de in de loop van de eerste week van december 1946 in Utrecht aan. Hij was voorafgegaan door Simone de Beauvoir, die eind november al naar Nederland was vertrokken. Op uitnodiging van het genootschap Nederland-Frankrijk en de Alliance Française gaf zij op maandagavond 2 december een lezing. Die vond plaats in het Kunsthistorisch Instituut, dat gevestigd was in het ruime pand Drift 25. In die tijd had De Beauvoir nog geen grote naam als romanschrijfster en essayiste, al verschenen er tussen 1943 en 1946 in hoog tempo verschillende boeken van haar hand. Ze werd eerder beschouwd als een 'discipel' van Sartre dan als een zelfstandig schrijfster. Aan dat beeld heeft ze zelf bijgedragen door regelmatig lezingen te geven over Sartres existentialisme. Ook haar lezing in Utrecht stond in het teken van Sartre. Volgens het verslag van de lezing, dat een dag later in het Utrechts Nieuwsblad verscheen, zette ze het existentialisme af tegen zowel het christendom als het marxisme. Tegenover

Existentialisme in de Domstad

Het bezoek van Jean-Paul Sartre aan Utrecht in december 1946

het christendom verdedigde het existentialisme de autonome mens, tegenover het marxisme de waarde van het individu. Eén van de aanwezigen was R.G. van Nieuwkuyk, destijds leraar Frans aan het stedelijk gymnasium in Utrecht en betrokken bij het genootschap Nederland-Frankrijk. Hij herinnert zich bijna veertig jaar later nog dat de lezing 'glashelder' was en schrijft dat toe aan het feit dat Simone de Beauvoir voor de oorlog voor de klas had gestaan.[9]

Genodigden

De lezing van Sartre vond vijf dagen later plaats in het Groot Auditorium van de universiteit. Op uitdrukkelijk verzoek van de filosoof, was de lezing toegankelijk voor een beperkt gezelschap. Eerdere lezingen in Parijs, die hij had gehouden voor een groot publiek, waren hem slecht bevallen. Eén van die lezingen, bedoeld als een populaire uiteenzetting van het existentialisme, was later uitgegeven onder de titel L'Existentialisme est un humanisme. Naderhand meende Sartre dat de (ook in Nederland) goed verkochte uitgave een simplificerende en onjuiste indruk van zijn filosofie gaf.[10] Daarom verzamelde zich op zaterdag 7 december 1946 een select gezelschap van genodigden om de meester te horen spreken over 'de esthetische vreugde'. Onder de aanwezigen bevonden zich bekende intellectuelen als de historici Jan en Annie Romein, de schrijvers en essayisten Adriaan Morriën, Cola Debrot, D.A.M. Binnendijk en S. Dresden en de filosofen Bernard Delfgaauw en H.J. Pos.

De organisatie was in handen van Van Lenneps Nederlandse Stichting voor Psychotechniek én van het zogenaamde Centre Intellectuel Français te Utrecht. Dit laatste genootschap was een gezelschap van linksgeoriënteerde intellectuelen, die een sterke belangstelling koesterden voor de Franse cultuur. Omdat zij zich niet thuis voelden bij het deftige genootschap Alliance Française, was het Centre Intellectuel Français als tegenhanger opgericht. Het stond onder voorzitterschap van L. Rosenfeld, hoogleraar theoretische natuurkunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

Rosenfeld was in 1904 geboren in het Belgische Charleroi, gelegen in het van oudsher sterk op Frankrijk georiënteerde Wallonië. Na omzwervingen langs universiteiten in België, was hij in mei 1940 benoemd tot hoogleraar in Utrecht. In kringen van Fransgezinden stond Rosenfeld slecht bekend. Hij kwam er rond voor uit marxist te zijn, wat sommigen aanleiding gaf hem ervan te verdenken een 'communistische spion' te zijn.[11]

Excuses

Rosenfeld leidde de avond in door Sartre voor te stellen aan het publiek. Nadien sprak de filosoof over de 'esthetische vreugde' die kunst teweegbrengt - of althans behoort teweeg te brengen. Hij ging in op de verhouding tussen de lezer en de schrijver. Omdat de schrijver te betrokken is bij zijn werk, kan hij het niet goed 'lezen'. Daarom speelt de lezer een belangrijker rol dan de passieve die hem meestal wordt toegekend. Door zijn voortdurende interpretatie van het werk, 'herschept' de lezer het werk als het ware. De schrijver dient het de lezer zo moeilijk mogelijk te maken. De lezer moet tot de laatste bladzijden van een boek doorlezen om de bedoeling van de schrijver te doorgronden. Die moeite verschaft de lezer tegelijk het hoogste genoegen. De 'esthetische vreugde' die het lezen verschaft was volgens Sartre doel op zichzelf.

Dat de filosoof over dit onderwerp sprak, is achteraf beschouwd goed verklaarbaar. Hij had in die jaren veel belangstelling voor de vraag wat literatuur eigenlijk is en vooral: voor wat zij kan bewerkstelligen. De lezing in Utrecht kan als 'denkwerk' worden gezien voor zijn in 1947 gepubliceerde beschouwing Wat is literatuur?

De lezing in Utrecht moet veel van het intellectueel vermogen van de toehoorders hebben gevergd. De kranten die er op maandag 9 december aandacht aan besteedden, putten zich althans tegenover de lezers uit in excuses over hun 'zeer vereenvoudigde en hoogst onvolledige samenvatting' (de NRC) en over het 'onmogelijk weer te geven methodisch betoog' (Het Parool). Op andere bezoekers maakte Sartres voordracht echter minder indruk. Zo weet Prof. S. Dresden, die met zijn in 1946 verschenen studie Existentiephilosophie en literatuurbeschouwing één van de eersten was die aandacht voor deze wijsbegeerte vroeg, zich weinig van de bijeenkomst te herinneren: 'Dat ik erbij geweest ben, is volledig verdwenen'.[12] De eerder genoemde Van Nieuwkuyk vond de lezing veel te moeilijk en stomvervelend. Rosenfeld sloot de bijeenkomst af door de spreker te bedanken voor zijn, 'belangwekkende rede die hij prees als getuigenis van het critisch en

analyseerend denken der Fransche wijsgeeren'.[13] Na afloop toog het gezelschap naar hotel Esplanade waar Sartre de discussie over zijn voordracht voortzette, waarbij hij, aldus een geïmponeerde journalist in Het Parool, 'van een verbazingwekkende belezenheid en beheersching van zijn onderwerp blijk gaf'.

Simone de Beauvoir en Sartre

Stotterend

Hoelang Sartre in Utrecht is geweest, valt niet precies meer na te gaan. In haar mémoires schrijft Simone de Beauvoir dat ze samen twee dagen in de Domstad hebben doorgebracht.[14] Maar in aanmerking genomen dat zij haar lezing op 2 december 1946 uitsprak en dus al enige tijd in Utrecht verbleef, is haar waarneming niet helemaal betrouwbaar. Een combinatie van gegevens maakt de meest waarschijnlijke data vrijdag 6 december en zaterdag (de dag van de lezing) 7 december. De krantenverslagen uit die tijd leren namelijk dat hij op zondag 8 december 'in cognito' naar Amsterdam vertrok om de hoofdstad te bewonderen. Dat jhr. Van Lennep hem hierbij vergezelde, is aannemelijk. Want op zondagavond vond een informeel treffen plaats tussen (opnieuw) enkele intellectuelen en Sartre in de Amsterdamse sociëteit de Koepel. De ook hierbij aanwezige Prof. Dresden herinnert zich dat Van Lennep 'diepzinnig' tegen Sartre aanpraatte, hetgeen door deze 'gelaten en (als ik het goed zag) nogal stotterend ondergaan' werd.[15]

Hoe dit ook zij, tijdens zijn verblijf in Utrecht was Van Lennep de gastheer van Sartre. Hij zou de schrijver het Instituut voor Psychotechniek hebben getoond en hem en De Beauvoir een grafologische proef hebben doen ondergaan. Bovendien liet Van Lennep hen meedoen aan de door hemzelf ontworpen 'Vier Platen Test', die enigszins aan de psycho-analyse doet denken: de proefpersonen kregen vier beelden (in de vorm van foto's of tekeningen) getoond waarbij ze een samenhangend verhaal moesten bedenken. Het verhaal werd dan door Van Lennep geïnterpreteerd en psychologisch geduid. In dit geval werden Sartre en De Beauvoir geconfronteerd met beelden van een mens, een paard, een motorboot en een trein en moesten ze de vraag beantwoorden welke van de beelden de beste impressie gaf van snelheid. De Beauvoir koos zonder aarzelen voor de man, die de indruk wekte van bewust beleefde snelheid. Sartre daarentegen opteerde voor de motorboot, die zich naar zijn zeggen ontrukte aan het oppervlak dat hij achter zich liet. Welke psychologische interpretatie Van Lennep op grond van de antwoorden van Sartre en De Beauvoir gaf, vermeldt de geschiedenis helaas niet. Het feit dat De Beauvoir zich de test en de persoon van Van Lennep herinnert, geeft in elk geval aan dat de Utrechtse psycholoog niet onopgemerkt is gebleven.

Conclusie

Geldt dat ook voor het bezoek als geheel? Heeft De Beauvoir haar herinneringen geboekstaafd, van Sartre zijn geen uitlatingen over zijn bezoek bewaard gebleven. Erg bijzonder moet het voor hem ook niet zijn geweest. In die tijd was hij op het hoogtepunt van zijn roem en in die hoedanigheid in Europa een veelgevraagd man - zowel in Frankrijk als daarbuiten. Hij zal de uitnodiging van Van Lennep hebben aangegrepen om de Nederlandse cultuur én 'cultuurdragers' te leren kennen. In de biografie van Sartre (en die van De Beauvoir) kan het bezoek aan Utrecht gelden als 'petit histoire'.

Existentialisme in de Domstad

Het bezoek van Jean-Paul Sartre aan Utrecht in december 1946

'Kleine geschiedenis' is het bezoek van Sartre ook voor de Utrechtse universiteit. Toch is het een bijzondere gebeurtenis geweest. Niet alleen omdat Utrecht het grote fenomeen uit de naoorlogse Franse literatuur van nabij kon aanschouwen, maar ook omdat het bezoek iets zegt over de kennelijke ontvankelijkheid van een aantal Utrechtse intellectuelen voor het existentialisme. De uitnodiging aan Sartre maakte duidelijk dat er sprake was van zoiets als een 'Utrechtse school' in wording, een gemêleerd gezelschap sociale wetenschappers die zich liet inspireren door de fenomenologie en gefascineerd werd door het existentialisme. Het existentialisme stond elders veel minder hoog aangeschreven: het werd als 'onwetenschappelijk' en soms zelfs als 'walgingwekkend' beschouwd. Dat de 'Utrechtse school' in wording het belang van Sartres denken al vroeg onderkende, kan als een verdienste worden gezien.

Jean Paul Sartre (1905 - 1980).

Noten

1. Zie onder meer C.E.M. Struyker Boudier, "Fenomenologie en existentiefilosofie in Nederland en België" in: Ons erfdeel 26 (1983) 340-348, Ton Anbeek, "Existentialisme in de Nederlandse literatuur. Een absurd probleem?" in: Literatuur 1 (januari/februari 1984) 4-8, en mijn: "Nacht zonder dageraad?" Een protestantse controverse rond het atheïstisch existentialisme van Jean Paul Sartre" in: Radix. Gereformeerd Interfacultair Tijdschrift 20 (1994) 44-67.

2. Het existentialisme. Drie voordrachten met discussie. Uitgegeven door de Societeit voor cultureele samenwerking. ('s Gravenhage 1947), 5. De citaten die ik in mijn verdere weergave van het symposium verwerk, zijn hieruit afkomstig.

3. Zie: Criterium (1945/1946), 713-715. De citaten die ik in mijn verdere weergave van het verslag van Hermans verwerk, zijn hieruit afkomstig.

4. Zie: 25 jaar psychotechniek. Jubileumrede, uitgesproken door Prof. jhr dr D.J. van Lennep bij de herdenking van het 25-jarig bestaan van de Nederlandsche Stichting voor Psychotechniek te Utrecht op 17 februari 1950, 9.

5. Brief van Dr J.A. vor der Hoke aan het college van curatoren der Rijksuniversiteit Utrecht, 28 november 1947. Rijksarchief Utrecht, archief College van curatoren, Rijksuniversiteit Utrecht, inventarisnummer 711.

6. Zie: Trudy Dehue, De regels van het vak. Nederlandse psychologen en hun methodologie 1900-1985 (Amsterdam 1990), 41-44 alsmede: F. Schenk, De Utrechtse school. De geschiedenis van de Utrechtse psychologie tussen 1945 en 1965 (Utrecht 1982), 22-23.

7. Aldus B. Delfgaauw, vanaf 1947 privaatdocent existentiefilosofie aan de Universiteit van Amsterdam. Zie zijn: "Een onhistorische Sartre" in: Nederlandse theologisch tijdschrift 5 (1950/1951) 101-105. Tot een soortgelijk oordeel komt: Hans Redeker, Existentialisme. Een doortocht door philosophisch grondgebied (Amsterdam 1949), 263-332.

8. Aldus Buytendijk tegen de Nijmeegse psycholoog F.J. Th. Rutten. Geciteerd bij Dehue, De regels van het vak, 78-79.

9. Mondeling mededeling aan de auteur, 12 november 1993.

10. Zie Annie Cohen-Solal, Sartre. Zijn biografie (Amsterdam 1985) 273 e.v.

11. Dat was R.G. van Nieuwkuyk, die een bekende was van Rosenfeld, ter ore gekomen. Mondelinge mededeling van Van Nieuwkuyk aan de auteur, 12 november 1993.

12. Aldus Dresden in een brief aan de auteur, 27 september 1993.

13. Aldus het Utrechtsch Nieuwsblad, 9 december 1946.

14. Simone de Beauvoir, De druk der omstandigheden (Bussum 1975), 134.

15. Brief aan de auteur, 27 september 1993.

Ma patrie est au ciel

Leven en werk van Willem Emmery de Perponcher Sedlnitzky (1741 - 1819)

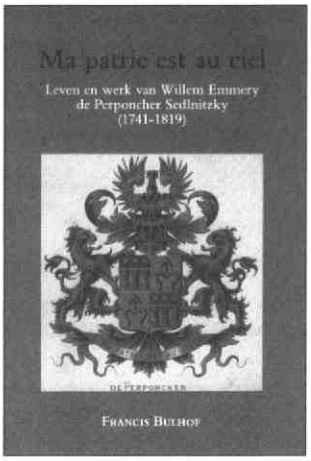

Perponcher Sedlnitzky

Wie aan beroemde denkers en schrijvers uit de woelige tweede helft van de 18de eeuw denkt, denkt niet direct aan Willem Emmery de Perponcher Sedlnitzky. De man met deze welluidende naam was echter een buitengewoon actief geleerde, wiens geschriften in brede kring werden gelezen en gerespecteerd. Dat Perponcher in tegenstelling tot zijn tijdgenoten Hiernoymus van Alphen en Rhijnvis Feith in de vergetelheid is geraakt, heeft te maken met de voorkeur van Perponcher voor de traditionele opvattingen van zijn tijd. Perponcher nam, ijverig als hij was, diepgaand kennis van de ideeën van de verlichting en de vroege romantiek maar paste dit gedachtengoed aan aan het achttiende eeuwse denken. Alhoewel dit soort denkers niet van belang is geweest voor 'de sprong voorwaarts', is zij bij uitstek geschikt om een idee te krijgen van de denk- en leefwereld van die tijd. Een studie van hun geschriften geeft een aardig beeld van de pogingen van Perponcher en zijn tijdgenoten de nieuwe denkbeelden in het bestaande wereldbeeld in te passen.

Bulhofs studie naar het leven en werk van de dichter, moralist, estheticus en staatsman Perponcher is bijzonder uitputtend. Het enorme scala aan onderwerpen waarmee Perponcher zich bezig heeft gehouden passeert de revue. Bulhof slaagt erin deze omvangrijke studie door een grote leesbaarheid toegankelijk te maken. Dan eens licht sarcastisch, dan haast gepassioneerd neemt Bulhof het werk van Perponcher onder de loep. Daarmee geeft hij het boek een meerwaarde boven dat van de zeer degelijke wetenschappelijke publicatie: het is namelijk ook gewoon een leuk boek.

Francis Bulhof, Ma patrie est au ciel. Leven en werk van Willem Emmery de Perponcher Sedlnitzky (1741-1819). 256 p., uitgeverij Verloren, Hilversum 1993.

Het Centrum

Het katholieke Utrechtse dagblad Het Centrum was een politiek en maatschappelijk vooruitstrevende krant, sterk verbonden met de katholieke arbeidersbeweging. Katholieke voormannen als H.J.A.M. Schaepman en P.J.M. Aalberse waren korte of langere tijd aan de krant verbonden. In tegenstelling tot wat de titel suggereert, geeft dit boek niet de geschiedenis van de krant tussen 1884 en 1932. De periode tot aan 1927 wordt summier behandeld, slechts als inleiding op de zogenaamde grote krantefusie van 1931-1932, toen Het Centrum samen met De Tijd door drukkerij De Spaarnestad werd opgeslokt. Door de overname werd de krant voor een faillissement behoed en werd en passant ook de politieke carrière van Aalberse gered, die zich een financieel schandaal niet kon veroorloven.

R. van Breukelen, Het Centrum tussen kromstaf en publiek schandaal 1884-1932. Een perskwestie in het centrum des lands met aanzienlijke verliezen en verliezers. 172 p., Bosch & Keuning, *f* 39,90

Gereformeerde kerk Breukelen

De laatste jaren verschijnen er steeds meer boeken over plaatselijke gereformeerde kerken. Dat is geen toeval: nadat de zogenaamde 'afgescheidenen' en 'dolerenden' zich in 1892 hadden verenigd in de Gereformeerde kerken in Nederland, werden vele plaatselijke kerken gesticht. Kerken die nu 100 jaar bestaan, zoals de gereformeerde kerk van Breukelen. In het prachtig uitgegeven jubileumboek schetst Van Es de geschiedenis van de kerk. Hoewel Van Es verhaalt van vele plaatselijke anekdotes die de buitenstaander niet veel zeggen, laat hij zien dat grote kerkelijke gebeurtenissen als de kwestie-Geelkerken (1926) en vooral de Vrijmaking (1944) ook aan de plaatselijke kerk in Breukelen niet voorbij gingen. Daarmee is het boek ook voor kerkhistorici een waardevolle uitgave geworden.

H.J. van Es, Geschiedenis van de Gereformeerde kerk van Breukelen 30 maart 1893 - 30 maart 1993, Stichting Historische Reeks Breukelen, Uitgeverij Verloren, Hilversum 1993. ISBN 90.6550.118.5

Mark van Hattem
Wim Berkelaar

GRAFMONUMENT

Verscholen achter struiken en bomen, onbekend bij verreweg de meeste Vleutenaren, ligt aan de zuidkant van de hervormde kerk in dat dorp een oude begraafplaats, die al lang verdwenen zou zijn, ware het niet dat een bijna honderd jaar oude grafkelder dat voorkomt. Hijmen Bart van Zijll Van Den Ham en zijn dochter rusten er in en dat blijft zo tot op z'n minst 7 december 1997. Zo heeft Hijmen Bart dat bij testament bepaald.

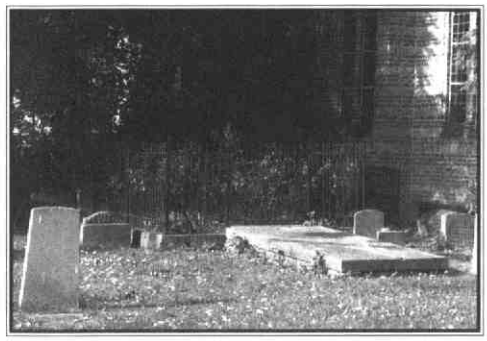

Gesloten

Niettemin is de vroeger ommuurde begraafplaats al op 1 januari 1958 officieel gesloten. Muur en fraai toegangshek verdwenen, overbodig geworden omdat door de omringende begroeiing de toegankelijkheid verloren ging en de graven uit het zicht verdwenen.

Hoe lang de begraafplaats in gebruik is geweest, is niet meer te achterhalen. De oudste, nu nog aanwezige, grafsteen dateert van 1833. Maar de vele beenderen, die bij een verbouwing van de hervormde kerk in 1970 in de directe omgeving van de huidige begraafplaats zijn gevonden, dateren van vóór 1833.

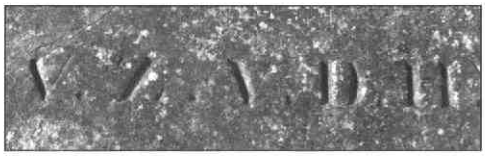

Foto's:
K. Nanning / Historische vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens

Rond de grafkelder van Hijmen Bart Van Zijll Van Den Ham staat een vierkant smeedijzeren hek. Vóór het hek ligt een steen met erop de letters V.Z.V.D.H. Deze steen dekt de toegang tot de grafkelder af.

Gekochte status

In 1850 kocht Hijmen Bart Van Zijll Van Den Ham - zijn naam had hij te danken aan zijn schoonvader, die zijn status gekocht had - grondruimte tot "daarstelling eener Dubbele Grafkelder in de eerste klasse" op de begraafplaats der Hervormde Gemeente te Vleuten. Ongetwijfeld was deze grafkelder ook bedoeld voor zijn echtgenote Jacoba Maria. Die vertrok echter met de enige dochter naar Velp, waar zij in 1857 overleed. Korte tijd na haar dood veranderde Hijmen Bart zijn testament. De grafkelder vermaakte hij aan de kerk van de Hervormde Gemeente te Vleuten, onder voorwaarde dat "behalven zijn afgestorven ligchaam in die Grafkelder geene andere lijken verder zullen mogen worden begraven dan dat van zijn dochter en eenig kind," en dat "wijders gemelde Grafkelder gedurende den tijd van honderd jaren na het overlijden van des testateurs genoemde dochter gesloten en de daarin liggende lijken onaangeroerd zullen moeten blijven."

Den Ham

Hijmen Bart Van Zijll - als zodanig op 30 juli 1790 in Haastrecht gedoopt - trouwde op 10 februari 1824 met Jacoba Maria Leydel. Haar ouders schonken het jonge paar o.a. Huis Den Ham in Vleuten. Hijmen Bart kon Van Den Ham aan zijn naam toevoegen. Hij overleed op 18 juni 1864 en werd in zijn grafkelder begraven.
Zijn dochter was inmiddels gehuwd en met haar gezin te Oudenrijn gaan wonen. Haar echtgenoot overleed in 1881 en werd daar begraven. Zijzelf stierf 3 december 1897 en werd op 7 december, zoals bepaald, in de grafkelder van haar vader bijgezet.

De verjaringsperiode van de kelder loopt dus af op 7 december 1997. Juridisch is dan de weg vrij om de gehele begraafplaats te ruimen, zoals sommigen in gemeente- en kerkbestuur willen. Gelukkig is het nog niet zo ver. De Historische Vereniging in Vleuten pleit dan ook voor herstel en conservering van het restant van de oude begraafplaats. Hopelijk lukt dat.

Bronnen

Dr D.W. Gravendeel, Een grafkelder te Vleuten, officieel orgaan van de Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens, jaargang 8, nummer 2, blz. 624-629.
Archief Hervormde gemeente Vleuten.

M.G. Brits-Oversteegen

Nieuwegein

Terwijl de Stichting Utrechtse Kastelen druk doende is een nieuw Utrechts Kastelenboek het licht te doen zien, blijkt ook door andere publicaties de belangstelling voor kastelen. In het april 1994 nummer van Cronyck de Geyn beschrijft G.H.P. de Waard de geschiedenis van de ridderhofstad Rijnenburg. In 1245 wordt in een oorkonde melding gemaakt van een Hendrik van Rijn, de oudst bekende bewoner. Wanneer en door wie het huis gebouwd is, blijft onzeker. In diverse disputen tussen Holland en Utrecht speelde het huis een rol. In de oorlog tussen bisschop David van Bourgondië en de stad Utrecht versterkten de Utrechters het huis, maar door een list kreeg de bisschop Rijnenburg toch in handen. Ene Brendt Paradin wist een geheime toegang, via welke hij en zijn trawanten de inwoners wisten te verrassen. In 1536 werd Rijnenburg een ridderhofstad. Het wisselde diverse malen van eigenaar, van wie sommigen eigenlijk alleen in de titel geinteresseerd waren. Zo verkocht Baron van Nagel in 1780 het huis aan zijn broer, die meteen het verzoek om afbraak aan de vroedschap van Utrecht indiende. Daarna is er dan ook slechts sprake van de ruïne Rijnenburg. Koetshuis en poortgebouw werden toen tot hofstede omgebouwd. Dat gebouw is nog steeds aan de Nedereindseweg zichtbaar.

Vleuten

J.F.K. Kits Nieuwenkamp is in het tijdschrift Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens gedoken in de geschiedenis van een plaatsgenoot, die in de 18de eeuw gouverneur van Berbice was. In het decembernummer verscheen deel 1, in het maartnummer van 1994 sluit hij de geschiedenis van Wolfert Simon van Hoogenheim af.
Berbice is een landstreek in het huidige Britse Guyana. Hoogenheim, die in 1794 in Vleuten werd begraven, was in 1760 gouverneur van dit gebied geworden. Hij had gekozen voor een loopbaan als militair evenals zijn vader. Vlak voor vertrek naar Berbice trad hij in het huwelijk, eenmaal gearriveerd in Zuid-Amerika bleek zijn vrouw zwanger. Zij stierf in het kraambed.
Berbice was een volksplanting van 350 Europeanen, wat indianen en 4000 slaven, van waaruit suiker, koffie, katoen e.d. werden uitgevoerd. Een prettig verblijf had Hoogenheim er niet: er woedde typhus, malaria en dysenterie, de militaire installaties waren in slechte staat en de zendingen voedsel uit Holland kwamen bedorven aan. Niet verwonderlijk dat er opstand uitbrak, die als een strovuur om zich heen greep. De gezonde soldaten waarover Hoogenheim beschikte konden het tij niet keren, bovendien weigerden velen de bevelen te gehoorzamen. Hij trok zich terug, na het belangrijke fort Nassau in brand gestoken te hebben. Met hulptroepen uit Paramaribo wist Hoogenheim elders stand te houden, maar het duurde nog maanden voordat er voldoende manschappen uit Holland arriveerden voor een offensieve aktie. De opstand werd neergeslagen en een rechtbank onder leiding van Hoogenheim stelde orde op zaken. Het verblijf in Berbice had de geestkracht en gezondheid van Hoogenheim echter te zwaar belast: hij vroeg in 1765 eervol ontslag. Hij bekleedde nog enkele militaire functies in Nederland, hertrouwde en ging met zijn tweede vrouw in 1789 tot aan zijn dood in Vleuten wonen.

Eemnes

Ook op andere plaatsen werpt het komende kastelenboek zijn schaduw vooruit. In Heemtijdinghen jaargang 30 nummer 1 staan twee artikelen die bewerkingen zijn van bijdragen aan dat te verschijnen kastelenboek. In Historische Kring Eemnes van maart 1994 is een artikel geplaatst van Jan Out over de ridderhofstad Drakenburg gelegen aan het einde van de Wakkerendijk. De auteur gaat allereerst in op de verschillende afbeeldingen die bekend zijn van dit kasteel, om vervolgens de familie Van Drakenburg uit te duiden. Deze regentenfamilie uit de stad Utrecht verkreeg in de 14de eeuw een stuk grond nabij Baarn in leen waar later het kasteel zou oprijzen. In de 17de eeuw kwam het huis in bezit van admiraal Van Gent, een bekende zeeheld uit de strijd met de Engelsen. Hij bleef echter slechts enkele maanden eigenaar, omdat hij in een gevecht op de Thames in 1672 om het leven kwam. Een latere eigenaar heeft het kasteel in 1812 laten afbreken.

Fred Vogelzang

Licht en schaduw in de geschiedenis van de Oude Hortus

In het jaar 1636 werd de Universiteit van de stad Utrecht gesticht. Nadat enkele jaren een fortificatie buiten de singel als tuin, als hortus, gebruikt was (afb. 1), werd op 11 maart 1639 door de Vroedschap van Utrecht de volgende resolutie aangenomen: "Is goetgevonden dat men het bolwerk Sonnenburch sal doen approprieren ende beplanten met cruijden nodich tottet oefenen van de studenten in de medicijnen...".

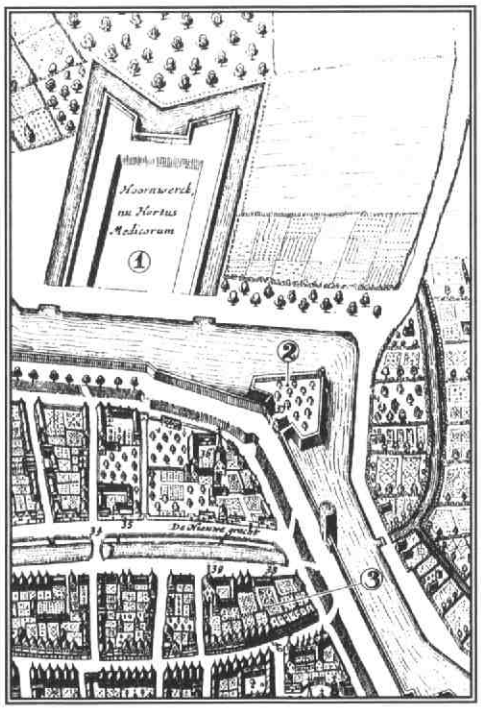

afb. 1
Detail van de zuidoosthoek van de stadsplattegrond van Joan Blaeu (1649), met daarop aangegevende de drie opeenvolgende locaties van de Hortus Botanicus (c.q. Hortus Medicorum of Academische Kruyidtuin).

De eerste hoogleraar in de plantkunde, Henricus Regius (1598-1679) heeft een catalogus van de Utrechtse Hortus nagelaten van 1650, waarin 678 soorten worden genoemd, het merendeel geneeskrachtige planten. Bij de catalogus was een schematische plattegrond van het bolwerk gevoegd (afb. 2), met aanduiding van de plantvakken en de bedden daarin. Op het benedenplein, onder in het bolwerk lag nog een schaduwtuin. De eerste hortulanus onder Regius was een tuinvrouw, Aeltgen Airts! Het benodigde water om de planten te begieten werd met emmers uit de singel geput.

Naar de Nieuwe Gracht

Een kleine eeuw heeft men het op het bolwerk uitgehouden; maar met de toename van bijzondere planten deed de beperkte omvang van de ruimte zich steeds meer gelden.
In 1723 kocht de stad voor de Universiteit een groot particulier huis met belendende percelen aan de Nieuwe Gracht, met een tuin met opstallen aan de Lange Nieuwstraat (afb. 3). Dit huis, de voormalige hofstede "De Roos" (thans het Miquelhuis geheten) werd de ambtswoning van de hoogleraar, op dat moment Joseph Serrurier. Deze legde in 1724 een nieuwe Hortus aan in zijn achtertuin, volgens het plantensysteem van de Leidse hoogleraar Boerhaave. Het zuidelijk gedeelte van het binnenterrein, oorspronkelijk behorende tot het Agnietenkloster en begrensd door de Agnietenstraat in het zuiden en de Beijerskameren aan de Lange Nieuwstraat in het westen, kon aanvankelijk worden gehuurd en werd later ook in eigendom verworven. Er heeft vóór 1723 een middeleeuwse scheidingsmuur gestaan, waarvan onlangs bij graafwerkzaamheden restanten zijn aangetroffen. Een smal (nog bestaand) gangetje in de zuidwesthoek van het terrein kwam uit in de Agnietenstraat; het Jan Pompen Poortje in de zuidoosthoek was de uitgang naar de Nieuwe Gracht.
Naast het woonhuis verrees in hetzelfde jaar de nu nog bestaande uit steen gebouwde oranjerie "tot bewaringh van vreemde en teere gewassen des winters". Op oude kaarten staan hier en daar nog meer oranjerieën en "plantenkasten" vermeld, waarschijnlijk uit hout en glas opgetrokken. Onderwijs werd gegeven in het "Theatrum Academicum" aan de Lange Nieuwstraat, waar toen ook de hoofdingang van de Hortus lag. In 1726 werd de eerste met turf gestookte kas gebouwd, waarin veel bijzondere tropische planten bijeen werden gebracht. In 1767 werd nog een stenen oranjerie gebouwd, tegen de Kleine Eligenstraat aan, met op de verdieping een collegezaal en daarboven een zolder voor de bewaring van zaden, vandaar ook wel Zaadhuis genoemd.
De 18de eeuw is over het algemeen een bloeiperiode geweest in de ontwikkeling en de koestering van verzamelingen, zowel van planten van over de hele wereld, alsook van allerlei vreemde voorwerpen.
De indeling van de tuin was lange tijd geometrisch, met rechthoekige plantbedden. Een gedeelte van de Hortus was van 1776 (onder hoogleraar A.P. Nahuijs) tot 1837 ingericht als apothekerstuin (waar dit precies heeft gelegen is mij niet bekend). In die tijd konden apothekersleerlingen met een speciale toegangspenning van het apothekersgilde de Hortus in; op

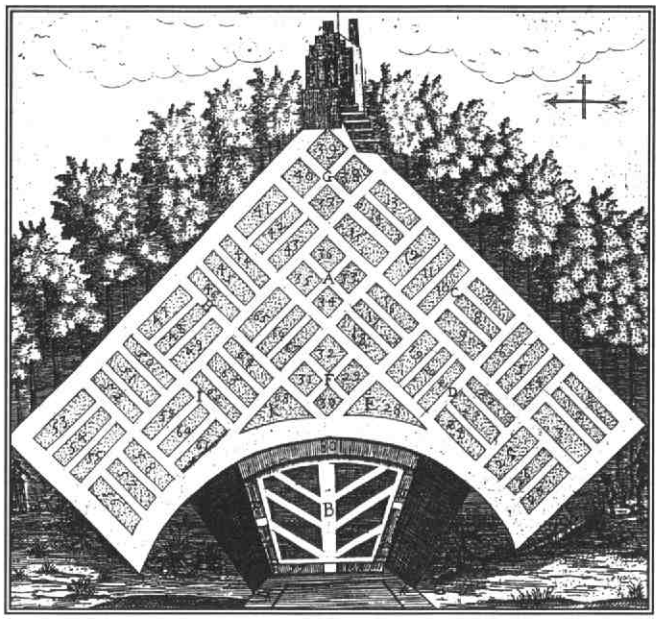

afb. 2
Schematisch overzicht van de medische kruidentuin op het bolwerk Zonnenburg omstreeks 1650. Aangegeven zijn de plantvakken (A t/m K) en de bedden daarin. Vak B stelt de schaduwrijke benedentuin voor, onder in het bolwerk.

de rand stond gegraveerd: Liber.ingressus.horti.med.ultraiecti. (= vrije toegang tot de Utrechtse medische kruidentuin).
Het was ook Nahuijs, die het plantensysteem van de tuin aanpaste aan de tweedelige naamgeving van Linnaeus. Door veranderende indelingsinzichten moesten overigens regelmatig (te) groot geworden bomen en struiken gerooid worden (tot in onze tijd toe). Daardoor zijn er nooit oude bomen overgebleven, op de Ginkgo Biloba na, de Japanse Notenboom, waarvan men, op grond van inventarislijsten, aanneemt dat die rond 1730 geplant is.

Uitbreidingen

In 1815 werd de Universiteit een Rijksuniversiteit. De Hortus en andere 'inrigtingen' zijn toen door de stad aan de Academie afgestaan voor kosteloos gebruik.
Halverwege de 19de eeuw, ná o.a. een periode van speciale belangstelling voor land- en tuinbouwgewassen (Jan Kops), werd de Hortus onder F.A.W. Miquel naar de mode van die tijd ingericht volgens de engelse landschapsstijl (afb. 4). Toch plantte hij liever geen bomen of struiken aan, enerzijds om de ruimte zo efficiënt mogelijk te gebruiken voor de onderzoekscollecties, anderzijds omdat hij de net door Zocher aangelegde beplantingen op de stadswallen beschouwde als een "Arboretum botanicum".
Intussen waren er ook grotere kassen gebouwd, van gietijzer en glas (1848, onder C.A. Bergsma) (afb. 3).
In de tweede helft van de 19de eeuw nam het aantal studenten sterk toe. Het Theatrum Academicum werd afgebroken en vervangen door een groter Botanisch Laboratorium aan de Lange Nieuwstraat. De ingang van de Hortus kwam nu aan de Nieuwe Gracht, waar een pand gesloopt werd (de voormalige R.K. schuilkerk "Onder de linden"), dat met een flink achterterrein kon worden verworven. Mogelijk is toen de "jongere" Ginkgo Biloba geplant, die nu nog het ingangspad domineert.
In het begin van de 20ste eeuw vonden verdere uitbreidingen van het gebouw plaats, die ten koste gingen van het hortusterrein. Onder de hoogleraar F.A.F.C. Went werd een modern laboratorium gebouwd (1902-1912), dat later werd uitgebreid met het Botanisch Museum (achter de Beijerskameren, 1919) en het Herbarium (op de plaats van de oude rotstuin, 1938).
In 1907 werd op het terrein van die voormalige schuilkerk een nieuw kassencomplex gebouwd, aanvankelijk gestookt op kolen, later aangesloten op de stadsverwarming. De oude kassen achter het Miquelhuis worden dan afgebroken. De Taxus baccata stond daar al in 1880, toen de foto van afb. 3 werd genomen.
In de jaren '30, onder V.J. Koningsberger, werd de indeling van de tuin nogmaals gewijzigd; hij maakte een combinatie van een systematische en een ecologische opzet, met een parkachtig karakter, waar in elk jaargetijde iets te beleven valt aan bloei of bladkleur. Bij de oude Ginkgo kwam een moerasplantenvijver en een uitgebreide Rhododendroncollectie tot stand. In 1932 werd op de plaats van de huisjes van de voormalige Prinsenhof een rotstuin voor alpiene planten aangelegd in zogenaamde engelse cottage-stijl, met een betonnen vijver met waterplanten. Dit terrein, vroeger toebehorend aan het Klooster van Sint Anna, was reeds in 1917 mèt de voorliggende huizen aan de Nieuwe Gracht aangekocht; de hof kon echter niet eerder worden afgebroken omdat geen woonruimte mocht worden onttrokken.
In 1950 werd de ingangspartij aan de Nieuwe Gracht verbreed door de sloop van de oude hortulanuswoning.

Bedreiging

In de jaren '60 begonnen de nieuwbouwplannen van de Universiteit in de Uithof, met daarin een duidelijke plaats voor een Centrale Hortus op Fort Hoofddijk, waar nu de Botanische Tuinen gevestigd zijn. Deze waren niet meer uitsluitend op studenten gericht, maar op ieder die in planten is geïnteresseerd. Gaandeweg werden de diverse collecties uit

J.W.E. Kipp-Brinkman
Tuincommissie Oude Hortus

Licht en schaduw in de geschiedenis van de Oude Hortus

de Oude Hortus overgebracht naar de nieuwe tuinen. In de Oude Hortus werden drie noodgebouwen opgetrokken om aan het ruimtegebrek voor de onderwijsdoeleinden tegemoet te komen, terwijl verder een groot gedeelte aan parkeerplaatsen werd opgeofferd. Het plantaardig aanzien was daardoor wel aanzienlijk verminderd...

Afbeelding 4 geeft een overzicht van de veranderingen door de tijden heen.

Dan komt er een periode waarin serieus overwogen wordt de Oude Hortus te bestemmen voor woningbouw met parkeergelegenheid. Als reactie wordt er een werkgroep Toekomst Oude Hortus opgericht, die samen met het buurtcommité Tussen de Grachten een uitgebreid rapport opstelt met als doel behoud, restauratie en zorgvuldig beheer van dit historisch, cultureel en botanisch waardevol gebied te propageren en te onderbouwen. Gezamenlijk wordt een grote onderhoudsbeurt aan de tuin gegeven. In die tijd duikt ook het plan op om in het leeg te komen Botanisch Laboratorium het Universiteitsmuseum te vestigen. Een werkgroep verdiept zich in de mogelijkheden om d.m.v. herinrichting en gedeeltelijke nieuwbouw de collecties van de verschillende universitaire instituten samen te brengen in één gebouw en daarmee hun voortbestaan en hun expositie te waarborgen.

Vervolgens kondigen zowel Universiteit als Gemeente aan weliswaar geen geld beschikbaar te kunnen stellen, maar wel in intentie bereid te zijn mee te werken aan een goede toekomst van de Oude Hortus in combinatie met het Universiteitsmuseum.

Dan treedt er een periode van stilte in. Dit heeft te maken met het voornemen om in Utrecht het Nationale Wetenschapscentrum te vestigen. Als in 1991 duidelijk wordt dat dit centrum niet in Utrecht zal komen, stellen Gemeente en Universiteit een werkgroep in om de mogelijkheden van een aantrekkelijk Museumkwartier en in dat verband tevens de verhuizing van het Universiteitsmuseum naar het Hortus-complex te onderzoeken. In dat jaar worden tuin en laboratorium definitief verlaten. In mei 1991 worden voor het laatst de kuipplanten, waaronder palmen, fuchsia's en camelia's na hun overwintering in de oranjerie naar buiten gebracht en afgevoerd naar de Uithof.

Eind 1991 nemen de gezamenlijke Rotary-clubs van Utrecht het initiatief de Oude Hortus te adopteren en daarmee de verzorging te waarborgen tijdens de interimperiode, totdat het Universiteitsmuseum naar de Lange Nieuwstraat is verhuisd. Als de Universiteit daarmee instemt wordt er een tuincommissie opgericht, bestaande uit vertegenwoordigers van de Rotary, het Museum, de buurt alsmede Jörn Copijn als groendeskundige.

Nadat de noodgebouwen begin 1992 zorgvuldig zijn gesloopt, neemt de Tuincommissie de taak op zich de Oude Hortus definitief te behouden en te herstellen, daarbij dankbaar varend op al het voorwerk uit 1985. Na een voorlichtingsavond, georganiseerd door het Wijkbureau Binnenstad, neemt de animo in de buurt snel toe. Maandelijks wordt een tuinwerkdag afgesproken met Rotarians en buurtbewoners (waarbij het begrip 'buurt' ruim opgevat kan worden!). Spoedig worden de eerste herinrichtingsschetsen gepresenteerd, met op de plaats van de twee centraal gelegen noodgebouwen een grote vijver. In nader overleg met tuinhistorici krijgt de gedachte vorm een 'ver-

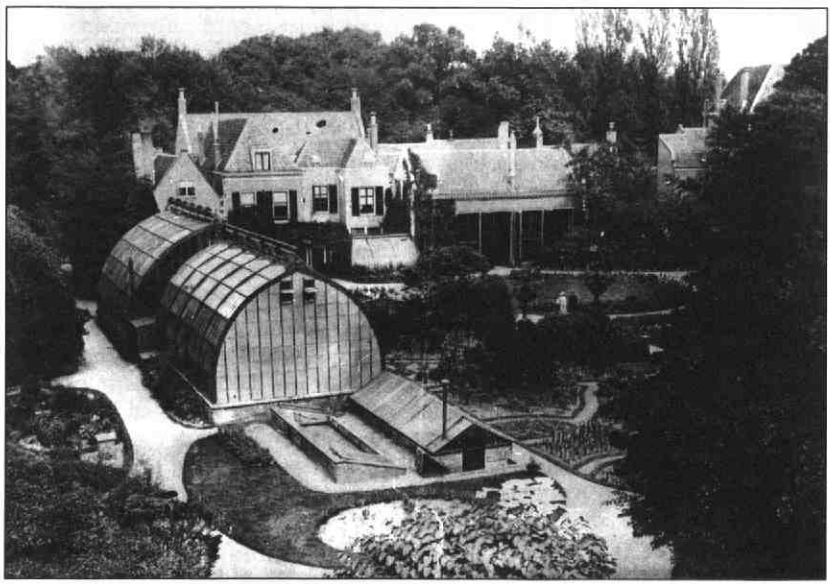

afb. 3
Overzichtsfoto rond 1880. Deze toont de in gietijzer geconstrueerde kassen (de voorste uit 1848, die daarachter uit 1866). Op de achtergrond staat de ambtswoning van de hoogleraar, het huidige Miquelhuis (Instituut voor Geschiedenis der Natuurwetenschappen). Daarachter te zien de bomen van de Nieuwe Gracht en links de begroeide muur rond de Prinsenhof.

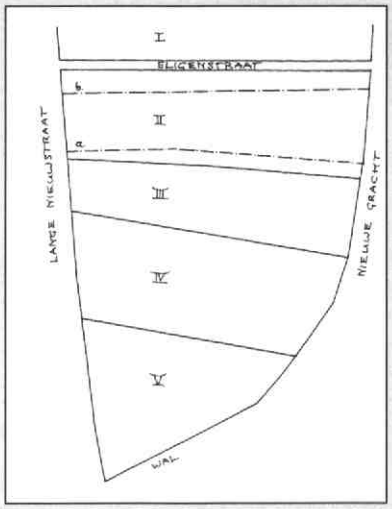

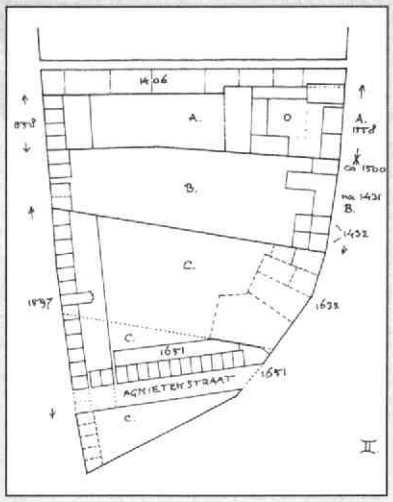

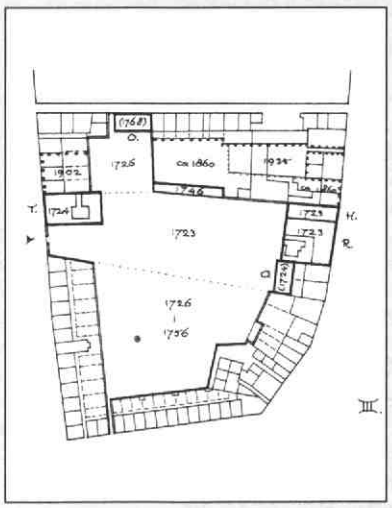

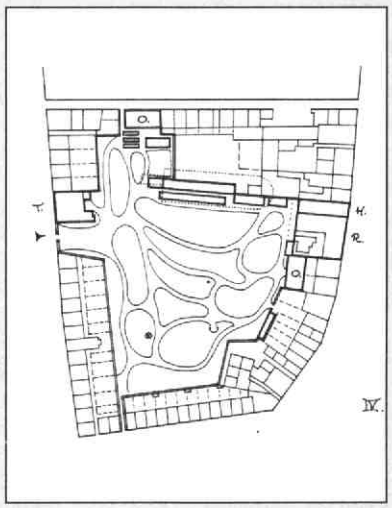

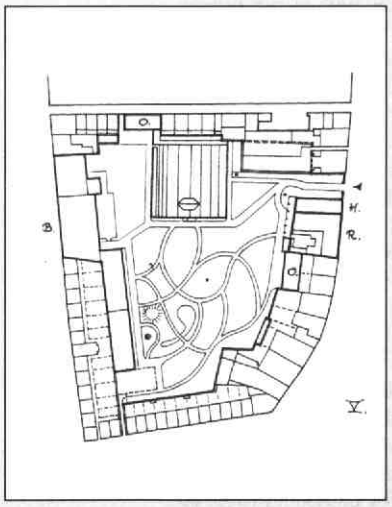

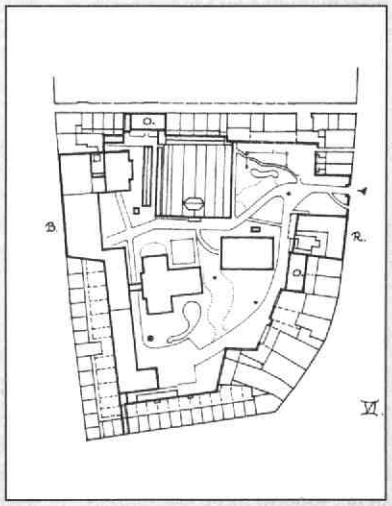

afb. 4

Overzicht van de ontwikkelingen op en rond het terrein van de Oude Hortus Botanicus.

I De grote, middeleeuwse hofsteden ter plaatse van de latere Hortus; situatie voor en kort na de aanleg van de Nieuwe Gracht (1391-1393).
I. Hofstede van het kapittel van St. Marie
II,III,IV. Drie hofsteden van het kapittel van Oud Munster
V. Hofstede van de St. Servaesabdij.
a. afsplitsing in 1387
b. afsplitsing en verkaveling in 1406

II Ontwikkeling van de verkaveling en bebouwing tussen 1406 en 1723.
A. Annaklooster (1558)
B. "Oude ridders hofstad", sedert 1540 "De Roos"
C. Boomgaard van het Agnietenconvent (sinds 1486, deels 1510)

III Aankoop geschiedenis van de Hortus 1723-1935

IV Situatie met de opzet van de tuin rond 1850 (gestippeld: nieuwe palmenkas van 1848)

V Situatie met de opzet van de tuin rond 1935

VI Situatie van de Oude Hortus met de noodgebouwen begin 1992

1. 3.
2. 4.

Legenda

1. grens van de Hortus
2. gebouwen behorende bij de Hortus
3. de Ginkgo Biloba of Japanse Notenboom van ca. 1730
4. ingang van de Hortus

R. huis "De Roos"
H. huis van de Hortulanus
O. oranjerie
T. Theatrum Academicum
B. Botanisch Laboratorium

Licht en schaduw in de geschiedenis van de Oude Hortus

halende' tuin te maken: in het zuidelijk gedeelte (parkeerplaats, fietsenstalling e.a.) zal een apothekerstuin de 17de eeuwse Sonnenburch-periode vertegenwoordigen; vóór de 18de eeuwse oranjeriën (nu tijdelijk verhuurd) komen weer kuipplanten, met name voor het Zaadhuis. Het centrale bomengedeelte blijft behouden in zijn engelse landschapsstijl met rondlopende paden. En daaraan grenst de 20ste eeuwse invulling met de nieuwe vijverpartij. Ook 20ste eeuws is de Rhododendronpartij bij de grote Ginkgo alsmede de engelse cottagetuin in het noordelijk gedeelte.

Toekomst

De groep van vrijwilligers, die de tuin onderhoudt, is inmiddels uitgegroeid tot ongeveer 70, en hun enthousiasme neemt nog steeds toe. Er is ongelooflijk veel werk verzet in de afgelopen 2½ jaar. Behalve het 'lopende' onderhoud aan paden en perken, het overbrengen van vele zeldzame planten uit de tuin van het helaas te slopen Pharmaciegebouw aan de Catharijnesingel, en vele andere grote en kleine klussen, zijn de vijvers inmiddels gegraven (maar nog niet afgewerkt) en is de zogenaamde Regiustuin aangelegd en officiëel geopend (beide tot stand gekomen met hulp van buitenaf, in geld en in natura); bij die laatstgenoemde gelegenheid is ook een nieuwe versie van de Hortuspenning verschenen, en is een bronzen beeldje van Regius onthuld.

Het fraaie centrale boomgedeelte krijgt een steeds mooier aanzien, mede door de uitbreiding van de in het voorjaar bloeiende stinzenplanten. De engelse cottagetuin behoeft nog verdere verzorging, maar heeft een heel speciale en intieme sfeer.

Anno 1994, na 2½ jaar beheer in deze vorm, is duidelijk gebleken welke plaats de Oude Hortus inneemt in de belangstelling van de Utrechtse bevolking en in de geschiedenis van de zuidelijke binnenstad, in het hart van het Museumkwartier. Door de oprichting van de Stichting Vrienden van de Oude Hortus (waarvan een ieder donateur kan worden), door de uitgave van het Oude Hortus Blad (twee maal per jaar), door het houden van Open Dagen en excursies en gewoon door het enthousiasme van de mensen breidt de kring van belangstellenden zich steeds verder uit.

En intussen wordt hard gewerkt aan de voorbereiding van de verbouwing van en verhuizing van het Universiteitsmuseum naar het Botanisch Laboratorium, terwijl ook het kassencomplex en de beide oranjerieën met deels nieuwe functies in het plan worden betrokken. Het Museum hoopt in de loop van 1996 in zijn nieuwe behuizing zijn poorten te openen. Uit veiligheidsoverwegingen komt de hoofdingang van de tuin dan ook (weer!) aan de Lange Nieuwstraat te liggen. Omdat het alom gewenst wordt de tuin een openbaar karakter te geven, worden de mogelijkheden daartoe speciaal nader onderzocht.

En zo wordt in verschillende opzichten de kringloop weer gesloten. Maar wel met een toe genomen bewustzijn over de waarde van en de zorg voor een prachtig historisch stukje Utrecht, waarvan de bodem reeds in de Middeleeuwen werd bereid, en waarvan het uitstralend effect op mens en omgeving onmiskenbaar en weldadig is.

Nawoord

De tuin is in 1994 geopend: elke woensdagavond van 19.00 tot 21.00 uur (tot eind september) en op de tuinwerkdagen, nl. 16 juli, 20 augustus, 3 en 17 september, 15 oktober, 19 november en 19 december, van 10.00 tot ongeveer 14.00 uur. Op de Open Monumentendag op 10 september is de tuin open van 10.00 tot 17.00 uur.

Bronnen

- J. Heniger en L. Terken, "Van stadstuin tot centrale hortus", in: Botanische tuinen (Ede, 1989).
- Werkgroep Toekomst Oude Hortus, De oude Hortus Botanicus te Utrecht, (Utrecht 1985).
- J.W.E. Kipp-Brinkman, Tuincommissie Oude Hortus.

Excursie naar Oudewater en Haastrecht

Op zaterdag 17 september organiseert de activiteiten-commissie een excursie naar het zuidwesten van onze provincie.
Het is de bedoeling dat we om 10.00 uur met een bus vanaf het Centraal Station - Jaarbeurszijde - vertrekken. Vandaar voert de tocht, via een leuke route, naar Oudewater, alwaar koffie wordt gedronken, de Waag en het Stadhuis worden bezocht en wordt geluncht. Om 14.00 uur gaat de bus naar Haastrecht, waar het museum "Bisdom van Vliet" wordt bezocht. In een van de kamers aldaar wordt een kopje thee genuttigd, waarna de thuisreis wordt aangevangen. Het is de bedoeling om tussen 16.30 en 17.00 uur weer in Utrecht te arriveren.

De kosten voor deze excursie, inclusief entree, lunch, koffie en thee bedragen f 40,00 p.p.
Helaas zijn slechts 50 plaatsen beschikbaar, zodat alleen de eerste 50 personen die zich aanmelden mee kunnen.
De aanmelding dient telefonisch te geschieden, waarna bericht over de wijze van betaling volgt.

U dient zich voor zaterdag 20 augustus aan te melden bij: Cees van Rooijen, tel: 030-947995. Liefst op werkdagen van 18.00 tot 20.00 uur.

VONDSTEN

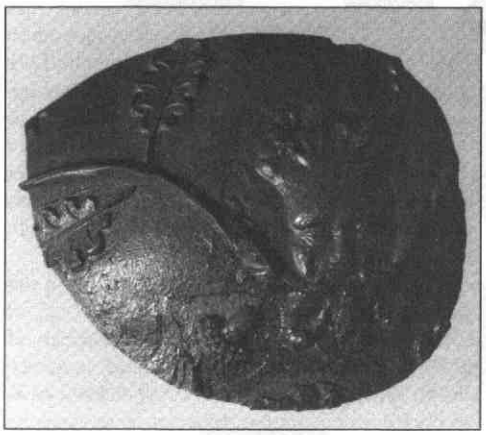

In 1994 werd aan de Lagenoord 71 de volgende merkwaardige scherf gevonden. Het is een steengoedscherf met daarop een bebaarde man met aan beide zijden uit zijn mond een tak eikenloof spruitend. Het steengoed is afkomstig uit Raeren in het Rijnland (datering ca. 1600). Het is dus geïmporteerd steengoed.
Toch is deze afbeelding niet zo vreemd, als op het eerste gezicht lijkt. Door de geschiedenis heen komen we steeds weer dit soort voorstellingen tegen: bij de Romeinen, in de Middeleeuwse kathedralen, tijdens de Renaissance en tot in de 18de eeuw. Dan verdwijnt de voorstelling een tijdje, om in het Victoriaanse tijdperk weer op te duiken.
Deze "groene man" moet gezien worden als een tegenhanger van moeder natuur: een mannelijk vruchtbaarheidssymbool dus. Bij sommige folkloristische feesten in Engeland verschijnt tot op de dag van vandaag een geheel in groen loof geklede man. In de Romeinse tijd was de groene man een symbool van vruchtbaarheid, verbonden met de diverse mysteriegodsdiensten. Het Christendom integreerde deze heidense symboliek - zoals het met zoveel heidense feesten en symbolen deed - en plaatste de man in een christelijke context. Dergelijke koppen met bladerenloof treffen we dan ook in veel kathedralen aan. De context geeft dan aan, hoe we het symbool kunnen interpreteren. Is de man (veelal alleen de kop met de uitspruitende bladeren) geplaatst temidden van beelden van de schepping, of afbeeldingen van de werken van de maand, dan moet het gelezen worden als symbool van de schepping, de bron van waaruit het leven voortkomt en waar het ook weer in terugkeert. Wanneer het naast Christus zelf verschijnt, kan het ook als symbool voor de opstanding gelezen worden.
Na de Middeleeuwen verdwijnt langzaam maar zeker deze specifieke betekenis, maar de voorstelling blijft populair. Dat verklaart dan ook het voorkomen op deze steengoedscherf.

PORTRET

Tjeerd Pot: "Tja, wat ben ik eigenlijk?"

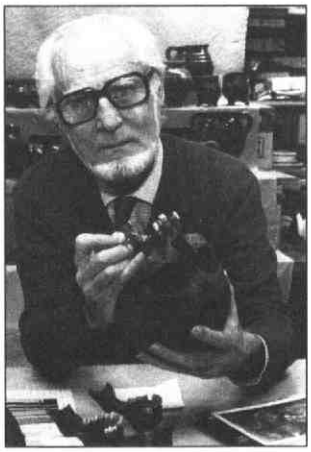

Foto: Ans Bendermacher

"Het liefst had ik willen worden wat ik nu doe, maar ja, daar is geen naam voor, laat staan dat je er ergens voor naar school kunt". Aan het woord is Tjeerd J. Pot (1923), in naam vrijwilliger bij de afdeling Bouwhistorie en Archeologie van de gemeente Utrecht. In de praktijk een nijvere duizendpoot, aan wie je beter kunt vragen wat hij niet dan wel doet. Voordat we over al die grote en kleine klussen komen te spreken, vertelt Pot over de jaren die hij als een vorig leven beschouwt en hoe hij vervolgens in de archeologie verzeilde.

Na de oorlog belandde hij min of meer toevallig in de wereld van de tandheelkunde, o.a. als tandarts en tenslotte als wetenschapper bij TNO. Het zijn jaren waaraan hij niet altijd met plezier terugdenkt. Toen hij omstreeks '78 om gezondheidsredenen met het werk bij TNO moest stoppen, was dat dan ook niet geheel zonder spijt.

De stap in de wereld van de archeologie werd met een breed armgebaar ingeleid. Pot stond als toeschouwer bij de opgraving aan het Vissersplein. De toenmalige stadsarcheoloog Tarq Hoekstra nodigde hem met een zwaai van zijn arm uit af te dalen naar waar men bezig was en sindsdien heeft Pot het archeologische werkterrein ook niet meer verlaten.

Paleo-odontoloog

Aanvankelijk leidde zijn kennis op het gebied van de tandheelkunde in de wereld van de archeologie tot een uniek specialisme. "Noem me wat dat betreft maar een paleo-odontoloog. Het zal niet onbekend zijn dat men uit het gebit van levenden, maar ook overleden personen heel wat af kan lezen over hun eet- en leefgewoontes, leeftijd en ziektegeschiedenis, ook al is de overledene soms honderden jaren geleden begraven". Dit specialisme bracht Pot onder andere enige tijd op de opgravingen van Satricum.

Maar in Utrecht heeft hij zijn stek gevonden. "Kijk, waar het mij om gaat is niet het verzamelen en noteren van allerlei materiële gegevens. Wat mij zo boeit en eigenlijk ook roert, is de mens die achter die gegevens schuilgaat. Bij skeletten en gebitten is dit nog vrij makkelijk voor te stellen. Hoewel, zo vertrouwt hij mij toe, echte archeologen hebben er het liefst niets mee te maken en gooien alles maar zo snel mogelijk in een kuil". Geleidelijk bracht juist deze belangstelling hem ook bij andere voorwerpen uit het verleden. Vooral aardewerkprodukten hebben zijn belangstelling. Ondermeer een niet onverdienstelijke studie naar kogelpotten, die zelfs in het engels werd vertaald, is hiervan het resultaat.

Onlangs rondde Pot een inventarisatie af van haardstenen. Niet alleen maakte hij een overzicht van alle in Utrecht gevonden typen uit o.a. de collectie van het Centraal Museum, maar ook maakte hij van allemaal een replica volgens een door hemzelf ontwikkelde techniek. "Geld is er niet voor zoiets, dus moet je inventief zijn. Dankzij een schenking van een anonieme weldoenster kon de hele collectie bovendien gefotografeerd worden. Nu worden er plannen gemaakt om over het geheel een goed verhaal op papier te krijgen".

Mijmeringen

Dan blijkt dat Pots belangstelling echt niet alleen naar de overleden voorouders uitgaat, integendeel! "Jonge mensen op weg helpen, stagiaires, vrijwilligers een handje helpen, inspireren bij hun studie, hartstikke leuk vind ik dat." Maar ook het ontvangen en rondleiden van gasten en bezoekers wordt door hem met veel plezier gedaan.

"Onlangs hadden we hier een open dag. Toen zijn er meer dan 1000 mensen geweest. Natuurlijk probeer je die iets mee te geven van je eigen enthousiasme, je eigen inspiratie". En passant zet Pot voor dergelijke gelegenheden ook nog de tentoonstellingspanelen inelkaar of doet het nodige timmerwerk.

Bij dit 'publiekswerk' mag ook Pots schrijfwerk niet onvermeld blijven. "Ach, noem het maar geen wetenschap. Schrijfsels zijn het, mijmeringen over hetgeen mij opvalt of boeit. Hopelijk hebben anderen er zo ook een beetje plezier aan".

Verbeteringen

In de vijftien jaar die Pot nu meeloopt in Utrecht heeft hij natuurlijk het nodige zien veranderen. Wat hem betreft zijn dat eigenlijk allemaal verbeteringen geweest. "De enorme toename van de belangstelling voor het vak en de werkzaamheden bij het publiek, maar ook bij het stadsbestuur en de ambtenaren. Ook vanuit de wereld van de archeologen zelf is veel veranderd. "Van het domweg registreren en verzamelen van vondsten en gegevens, is de hele context van de archeologie verbreed. Met behulp van andere vakgebieden is men begonnen om een reconstructie te maken van de historische leefwereld en het doen en laten van de mens daarin. En zoals ik al zei daar gaat het tenslotte om: de mens achter de dingen".

Marceline Dolfin

AGENDA

t/m 4 september

"Historisch Amersfoort 1994"
In de zomermaanden is een aantal monumenten in Amersfoort voor het publiek opengesteld, zoals de Koppelpoort, de bierbrouwerij De Drie Ringen en het onlangs geopende Culinair Museum.
Informatie via VVV Amersfoort:
033 - 632804

6, 7 en 8 september

Utrechtse Kunstmarkt 1994
Circa 20 kunstenaars uit de regio Utrecht zullen hun recente werk exposeren op deze jaarlijkse verkooptentoonstelling.
Janskerk, Janskerkhof, Utrecht

9 september

Veldsymposium/excursie naar de "Westbroekse Zodden"
Het moerasgebied de "Westbroekse Zodden", 10 km. ten noorden van de stad Utrecht gelegen, is in de afgelopen 50 jaar vrijwel geheel verbost. Vanaf 1991 echter heeft Staatsbosbeheer op verscheidene plekken de moerasbos-vegetatie verwijderd, met de bedoeling het verlandingsproces opnieuw te laten beginnen. De eerste resultaten zijn nu zichtbaar.
Kosten: f 35,- (incl. lunch)
Aanmelden: KNNV Moeraswerkgroep i.o.
Oudegracht 237
3511 NK Utrecht
Inlichtingen:
030 - 367820 / 522543

10 september

Open Monumentendag

17 september

Excursie naar Oudewater en Haastrecht georganiseerd door de activiteiten-commissie van Oud-Utrecht. Aanmelden bij Cees van Rooijen (030-947995); voor meer informatie zie pagina 91.

t/m 18 september

Tentoonstelling : "Mondriaan als aansteker. Gebruik en misbruik van een kunstenaar" in het kader van het Mondriaanjaar Amersfoort 1994
Plaats : Museum Flehite,
Westsingel 50, Amersfoort

6 oktober

Lezing en rondleiding door de Sterrenwacht n.a.v. "350 jaar Sterrenkunde"

In 1993 is het 350-jarig bestaan van de sterrenkunde in Utrecht herdacht. Oud-Utrecht wil aan dit feit op donderdag, 6 oktober 1994 aandacht besteden in de Volkssterrenwacht Sonnenborgh, Zonnenburg 2 te Utrecht, om 8 uur 's avonds. In een lezing door professor C. de Jager zullen de historische aspekten worden belicht, het tweede gedeelte van de avond wordt besteed aan de bezichtiging van dit bolwerk van de Sterren. In verband met het beperkte aantal beschikbare zitplaatsen (40) en om teleurstelling te voorkomen dient men zich schriftelijk op te geven bij het onderstaande adres:
J.H. de Wit
Pekingdreef 76
3564 JR Utrecht

Aanvang : 20.00 uur
Max. 40 pers.

t/m 23 oktober 1994

Tentoonstelling "De Utrechtse Parade, 1495-1995. Van Van Scorel tot Franciscus"
Aan de hand van 100 kunstwerken zal er in het stallencomplex van het museum een beeld gegeven worden van 5 eeuwen kunstproduktie in Utrecht, samengesteld uit de eigen collectie. De tentoonstelling zal uiteenlopende kunstenaars samenbrengen als Van Honthorst en Rietveld, Van Scorel en Pyke Koch.
Plaats : Centraal Museum,
Agnietenstraat 1, Utrecht

Reacties Ketielejach

In ons vorige nummer gaven wij al een reactie op het artikel over de herkomst van bepaalde Utrechtse straatnamen, en in het bijzonder de zg. "Ketielejach" en de aanverwante benamingen -jat en -jacht weer.
Ook in Zwolle bleek een dergelijke straatnaam voor te komen. De heer H.Th.M. van Doorn citeerde de Zwolse voormalige stadsarchivaris dhr. Berkemeijer als volgt: "...de Kromme Jak, oorspronkelijk "Jat", wat onaanzienlijke buurt betekent. (...)"
Van mevr. Droogleever, die haar bijna 90-jarige vader raadpleegde, ontvingen wij de volgende bijzondere straatnamen: "Paddemos", een verdwenen pleintje achter C en A; de "Heilige weg" of "de Weg naar Rome", gelegen tussen de L. Elizabeth-straat en de Steenweg; de "Hogedijk": de Jordanlaan; de "Ezelsteeg", de huidige Voetiusstraat; de "Korte Ademsteeg", de huidige Waterstraat (immers de galg stond vroeger op het Paardenveld).
Volgens de auteur van ons artikel de heer B.J. Martens van Vliet gaat het hier echter om officiële straatnaamaanduidingen, en betreft het dus geen volksnamen. In de volgende gevallen gaat het mogelijk wel om volksnamen: de "Vildersplaats" of "Vilderskuil", de Croeselaan ter hoogte van het huidige postkantoor, op de hoek met de Bolksbeekstraat; het "Luie End" als benaming voor de Gansstraat ter hoogte van het Houtense pad; en het "Keukennest" als aanduiding voor de Amsterdamsestraatweg voorbij de watertoren.

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 24-26
3565 CB Utrecht
tel: 030-623866/626800
fax: 030-623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

J. R. HOOGEZAND
ATELIERS VOOR BINNENHUISKUNST
B.V.
UTRECHT
OUDKERKHOF 25
TEL. (030) 31 52 51

3512 GJ UTRECHT FAX (030) 367144

„Hier had uw advertentie kunnen staan"

„Hier had uw advertentie kunnen staan"

„Hier had uw advertentie kunnen staan"

kunst
architectuur
literatuur
geschiedenis
filosofie
topografie

in- en verkoop

Boekhandel-antiquariaat
Vismarkt 9 Utrecht
030 - 32 20 69

KERSBERGEN INSTALLATIE-TECHNIEKEN B.V. UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Makelaardij in onroerende goederen

- Aan- en verkoop-begeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

Plompetorengracht 18
Utrecht

030 - 34 00 08

Janssen & Bouineau Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 54 32 12, Fax 030 - 54 32 11

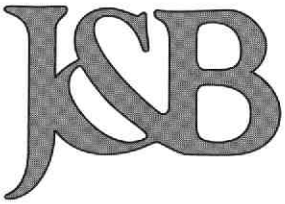

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

ANTIQUARIAAT

DESTOUCHES

Donderdag 11-21 uur
Vrijdag 11-18 uur
Zaterdag 11-17 uur

Lijnmarkt 40 - Utrecht Telefoon 030 - 333776

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

EXCLUSIEVE KLEDING EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-31 01 74

ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.

CENE
CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

Ts oct. 1903

OUD Utrecht

67e jaargang nummer 5

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Kozakken in Utrecht

Bezetting of bevrijding

Buitenlandse interventielegers in Utrecht, 1787-1813

De 'Kapelle te Helsdingen buijten Vianen'

Twee tekeningen van Dirk van der Burg

De Vereniging Oud-Utrecht in 1993

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Eendrachtlaan 260
3526 LB Utrecht
Tel. 030-88 21 31

Daatselaar en Godhelp b.v.

Antiquairs

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Korte Jansstraat 17-19

3512 G.M. Utrecht Tel. 030-31 82 66

JURRIËNS - UTRECHT

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

Aannemersbedrijf
H. J. Jurriëns B.V.
Sophialaan 1
3542 AR Utrecht
Telefoon (030) 41 29 12

drukkerij **de boer cuperus**

- Schitterend drukwerk
- Stipt op tijd

Drukkerij en Uitgeverij
De Boer Cuperus bv
Vrieslantlaan 14, 3526 AA Utrecht
Postbus 7052, 3502 KB Utrecht
Telefoon 030-822 822
Fax 030-88 35 61

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 03404-56644

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
67e jaargang nr. 4 -
september/oktober 1994
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretariaat: Mw. S.A.L. de Graaff
p/a Alexander Numankade 201,
3572 KW Utrecht
Penningmeester: J. Baars.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Antwoordnummer 3335,
3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 47,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 41,= per jaar).
Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw,
telefoon: 03465-62930.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, F. Tigelaar, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht.

Druk: De Boer Cuperus.

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda volgende nummer:
1 november 1994, verschijningsdatum 1 december.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1). Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Wie de woorden 'bezetting of bevrijding' hoort, denkt al snel aan de Wereldoorlog II. Toch wordt deze keer in Oud-Utrecht met deze titel Uw aandacht gevraagd voor een bevrijding die veel eerder plaatsvond, maar lange tijd wel even nadrukkelijk gevierd is: de verdrijving van het Franse bezettingsleger uit Utrecht in 1813 door Russische kozakken. Eind 1993 heeft deze gebeurtenis centraal gestaan (middels een schilderij) in het Centraal Museum. Conservator Renger de Bruin verhaalt voor ons nog eens hoe deze periode in Utrecht werd ondergaan.
Volgend jaar volgt voor Utrecht de 50-jarige herdenking van de 'laatste' bevrijding in 1945. Daarover zult U ongetwijfeld nog voldoende horen, ook via Oud-Utrecht!

Tot slot nog Uw aandacht voor het volgende.
*Woensdag 2 november verschijnt het eerste deel van de reeks **'Utrechtse Biografiën'**, een project waaraan ook Oud-Utrecht zijn medewerking heeft verleend. Voor meer informatie hierover zie bijgaande folder*

Inhoud

Van de redactie 99

Bezetting of bevrijding 100
Buitenlandse interventielegers in Utrecht, 1787-1813
Renger de Bruin

Grafmonument 106

Boekenschouw 107

Algemene najaarsledenvergadering 1994 107

De 'Kapelle te Helsdingen buijten Vianen' 108
Twee tekeningen van Dirk van der Burg
Jos de Meyere

Van de leestafel 111

De Vereniging Oud-Utrecht in 1993 112

Toelichting jaarrekening 1993 114

Vondsten 115

Portret 116

Agenda/Mededeling 117

Bezetting of bevrijding

Buitenlandse interventielegers in Utrecht, 1787-1813

Kozakkendag was vanaf 1814 een eeuw lang een jaarlijkse feestdag ter herdenking van de bevrijding van Utrecht door het Russische leger op 28 november 1813. Deze intocht, die een einde maakte aan het Franse bestuur in de Domstad, vormde het sluitstuk van een reeks buitenlandse interventies, die de Nederlandse en dus ook de Utrechtse geschiedenis een kwart eeuw lang bepaald hebben. Deze interventies vloeiden voort uit de revolutie-oorlogen, die Europa (en zelfs gebieden daarbuiten) decennia lang teisterden. De legers die hier binnenmarcheerden werden, afhankelijk van de politieke voorkeur, door een deel van de bevolking als bevrijders en door een deel als bezetters gezien. Naarmate troepen langer bleven, nam het laatstgenoemde deel van de bevolking over het algemeen toe. Door de relatie tussen oorlog en ideologie en de betrokkenheid van de bevolking onderscheidde de revolutieperiode zich duidelijk van de tijd daarvoor.

Patriotten en Pruisen

De reeks revolutionaire oorlogen was begonnen met de Amerikaanse onafhankelijkheidsstrijd tegen de Britten. De Amerikanen werden door de Fransen gesteund, die zich daarmee financieel zwaar uitputten, hetgeen een belangrijke factor zou worden bij het uitbreken van de Franse Revolutie. Ook de Nederlandse Republiek werd aan Frans-Amerikaanse zijde in de oorlog meegesleept. Het ongunstige verloop daarvan leidde tot de Patriottenbeweging, die stadhouder Willem V in de verdediging drong. Vooral in Utrecht bestond er een succesvolle burgerbeweging onder leiding van de Ceylonese student Pieter Philip Jurriaan Quint Ondaatje en zijn rechterhand Jan van Lidt de Jeude, die in de zomer van 1786 de macht in de stad overnam. Het land raakte verdeeld in een patriots en een oranjegezind kamp. De patstelling duurde bijna een jaar, tot prinses Wilhelmina van Pruisen, de echtgenote van de stadhouder, probeerde een doorbraak te forceren door incognito naar Den Haag te reizen ten einde zich aan het hoofd van een Oranjebeweging te stellen. Bij de Utrechts-Hollandse grens werd ze echter tegengehouden door een patriots vrijkorps, opgesloten in een herberg en vervolgens teruggestuurd. Woedend schreef ze haar broer, koning Frederik Willem II van Pruisen, een brief met het verzoek om de belediging te wreken. Deze stelde aan het gewest Holland een ultimatum. Koortsachtig diplomatiek overleg volgde. Engeland en Pruisen stonden aan de kant van de stadhouder, de Patriotten hoopten op Frankrijk. Aan het eind van de zomer werd duidelijk dat Frankrijk financieel niet meer in staat was tot ingrijpen. Niets stond een Pruisische interventie meer in de weg. Op 13 september 1787 marcheerde een leger van 25.000 man onder bevel van de hertog van Brunswijk de grens over. Het leger splitste zich in tweeën: één divisie rukte op richting Amsterdam en twee divisies trokken naar het zuiden van Holland. De patriotse troepen rond Utrecht dreigden ingesloten te raken en hun aanvoerder, de Duitse Rijngraaf van Salm, besloot tot ontruiming. De Utrechtse patriotten vluchtten in paniek naar Amsterdam, voor de Pruisische soldaten uit, die al plunderend door de Vechtstreek trokken. Door Oranjegezinden werden ze echter toegejuicht als bevrijders, die het onwettige bewind hadden verjaagd en de geliefde stadhouder in zijn macht hadden hersteld. De huizen van vooraanstaande patriotten werden door feestende orangisten grondig verbouwd. De gedupeerde bewoners moesten zelf na de val van Amsterdam verder vluchten, meestal via de Zuidelijke Nederlanden naar Frankrijk.

Franse revolutionairen

De Pruisische interventie bracht de Republiek in een nauw bondgenootschap met Pruisen en Engeland. Dat zou het land enkele jaren later fataal worden. De financiële crisis in Frankrijk, het gastland van de meeste patriotse ballingen, escaleerde in 1789 tot een revolutie. De radicalisering van de revolutie leidde in 1792 tot oorlog met Pruisen en Oostenrijk en in februari 1793 verklaarde de regering van wat inmiddels de Republique française was geworden, aan de Nederlandse stadhouder en de Engelse koning de oorlog, aangezien zij bondgenoten van hun reactionaire collega's in Berlijn en Wenen waren. Al na enkele weken werd Breda bezet, waarbij Nederlandse hulptroepen

Renger de Bruin
Centraal Museum

P.G. van Os (1776-1839). Intocht der kozakken binnen Utrecht in 1813, 1816. (Centraal Museum)

onder aanvoering van Quint Ondaatje een rol speelden. Bij patriotse ballingen in Frankrijk en achtergebleven geestverwanten herleefde de hoop, aangezien zij van de Fransen het herstel van hun revolutie verwachtten. Zij hadden echter te vroeg gejuicht, want de geallieerden herstelden zich en toen de Franse generaal Dumouriez na een nederlaag naar de Oostenrijkers overliep, zag het er voor de zaak der revolutie een tijdje somber uit. In het voorjaar van 1794 begon de militaire machine van de Franse dienstplichtlegers echter goed te werken en in juni van dat jaar behaalden de Fransen bij Fleurus een overwinning, die definitief zou blijken te zijn. De val van Robespierre, een maand later, herstelde de stabiliteit in Frankrijk, hetgeen aanzienlijk bijdroeg tot de militaire successen. De geallieerde troepen moesten voortdurend terrein prijsgeven en aan het eind van de zomer viel het Franse leger Staats-Brabant binnen. Spoedig stonden de Fransen aan de grote rivieren, die evenals in het verleden een natuurlijke barrière vormden. De weergoden waren de revolutie echter gunstig gezind, want door de buitengewoon strenge vorst, die aan het eind van het jaar inviel, kon de opmars over het ijs worden voortgezet. De frontlijn kwam steeds dichter bij Utrecht te liggen. De stad vormde een belangrijk knooppunt, waar dagelijks legereenheden en groepen vluchtelingen doorheen trokken. De kosten hiervan drukten zwaar op de stedelijke kas en de gedemoraliseerde soldaten leverden grote overlast op voor de burgers. Dat gold met name voor het Engelse leger.

Pichegru

Nadat tussen 8 en 10 januari 1795 een Engels tegenoffensief in de Betuwe volledig was mislukt, achtten de Staten van Utrecht de situatie hopeloos. De provincie moest zonder bloedvergieten worden overgegeven en daartoe werd in het diepste geheim de capitulatie voorbereid. Voorwaarden als de eis dat betalingen in harde valuta moesten geschieden, werden niet geaccepteerd en de assignaten, het geïnflateerde Franse papiergeld, konden een verwoestende uitwerking op de economie hebben. De Utrechtse patriotten zagen de Fransen echter als bevrijders en dansten hand in hand met de soldaten om de in de hardbevroren grond geplante vrijheidsbomen. Toch raakten ook zij teleurgesteld, want de bevelhebber van het Franse Noorderleger, generaal Charles Pichegru, hield absoluut niet van revolutionairen en werkte het liefst samen met de zittende vroedschap. Hij liet de gevangenen, die bij een bestorming van het tuchthuis waren bevrijd, een Utrechtse Bastillevariant, weer vastzetten en arresteerde de patriotse leider Jan van Lidt de Jeude. Deze had zijn terugkeer uit ballingschap dusdanig gevierd dat dronkenschap een mooi motief vormde om hem op te pakken. Hoewel Pichegru werd teruggefloten en op last van de Franse regering een machtswisseling in Utrecht moest toestaan, bleef hij de revolutionairen dwarszitten. Hij stimuleerde het voorlopige gemeentebestuur, de Provisionele Municipaliteit, een gematigde koers te varen en niet in te gaan op de eisen van de radicale clubs om de oud-regenten te arresteren en oranjegezinde ambtenaren te ontslaan. Deze houding maakte hem bijzonder geliefd in patricische kringen. Zo werd voor hem een feestmaal aangericht in de Fundatie van Renswoude. In het gezwollen achttiende-eeuwse taalgebruik werd hem van alle kanten lof toegezwaaid. Een onvoldoende kennis van de Franse taal zorgde evenwel voor een pijnlijk moment, toen één van de sprekers het heldendom van de bejubelde tot nul reduceerde met de opmerking: "mon général, vous etes le plus grand zéro du monde!" De spreker had héros bedoeld.

Bij Pichegru speelde een persoonlijke afkeer van radicale revolutionairen zeker een rol. Later werd hij op beschuldiging van royalisme gearresteerd en overleed onder onopgehelderde omstandigheden in zijn cel, officiële lezing: zelfmoord. Toch paste zijn handelen om gematigde krachten tegen radicalen te steunen in de Franse politiek. Ruim een half jaar na het einde van de Terreur had men de buik vol van alles wat op Jakobijnen leek. Bovendien paste een verstoring van de gevestigde orde niet in het

Bezetting of bevrijding

Buitenlandse interventielegers in Utrecht, 1787-1813

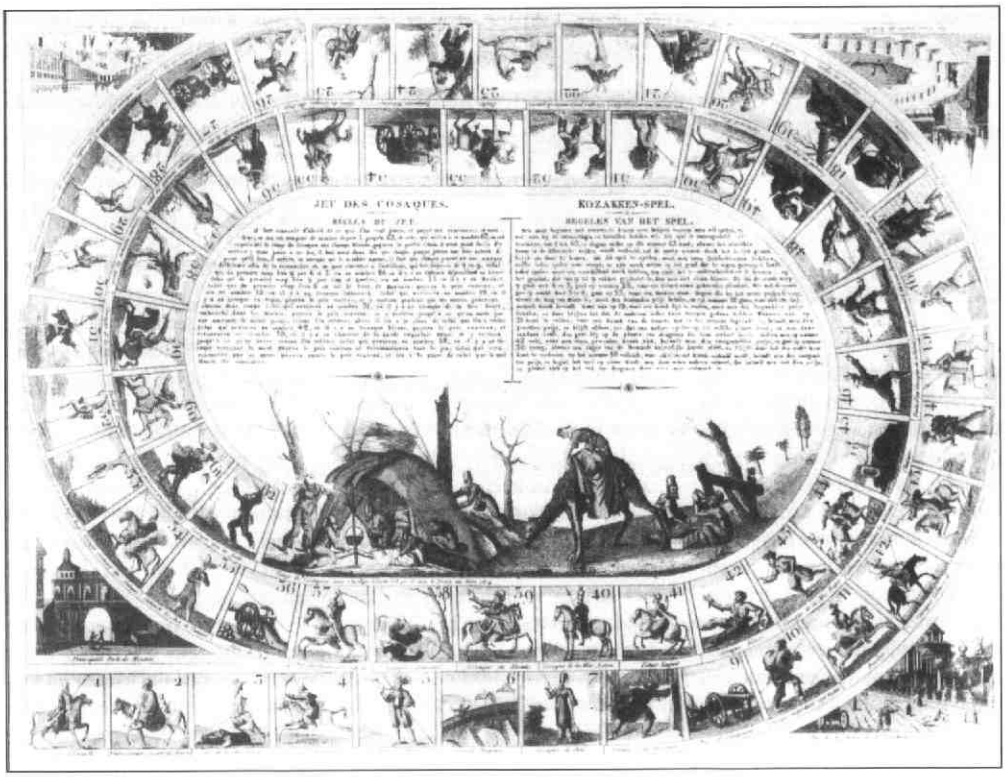

Kozakkenspel, uitgegeven in Den Haag bij Weygand, 1813. De winnaar komt bij een kozakkenkamp op de Champs-Elysees in Parijs.

streven van de Franse politici en militairen om maximaal te profiteren van de bevrijde c.q. bezette gebieden, waarbij zowel de schatkist als de eigen zakken gevuld dienden te worden. De Bataafse Republiek, zoals Nederland inmiddels heette, moest 100 miljoen gulden betalen voor de broederlijke hulp, die door de Fransen geboden was bij het verdrijven van de stadhouder. Bovendien diende het Franse leger, dat als bescherming tegen contra-revolutionaire mogendheden nog even zou blijven, gevoed en gekleed te worden. Nationale en lokale overheden draaiden voor de kosten op. Bovendien moesten ze de middenstand compenseren voor de betalingen in assignaten. Om dit alles te financieren werden gedwongen leningen uitgeschreven. Er waren echter ook sectoren, die van de Franse troepen profiteerden door het leveren van goederen en diensten: kleermakers, bakkerijen, de prostitutie, om maar enkele bedrijfstakken te noemen.

De slaaf

De verbroedering met de bevolking werd geaccentueerd tijdens allerlei festiviteiten, zoals het alliantiefeest van 15 juni 1795. Een van de onderdelen was een optocht vol bevrijdingssymboliek, waarin onder andere een platte wagen meereed met daarop een geketende Utrechter, die tijdens de tocht door op de wagen gesprongen Franse soldaten uit zijn boeien bevrijd werd. De Utrechter in kwestie, metselaar Anthony Verburg, hield aan deze rol levenslang de bijnaam 'de slaaf' over. In het algemeen lijkt de verhouding tussen Fransen en Utrechters vrij redelijk te zijn geweest. Op wat diefstalletjes na, zoals het illegaal rooien van aardappels, gedroegen de soldaten zich ook wel gedisciplineerd. In september 1796 vond er bij de Viebrug een vechtpartij plaats tussen burgers en soldaten, waarbij enkele personen in het water terechtkwamen, maar zoiets was een uitzondering. Dit incident hing samen met het overnemen van het wachtlopen door Franse soldaten, een maatregel die was

gekomen om de radicaal-gezinde schutterij als politieke factor uit te schakelen. Daarmee hadden de Franse autoriteiten, nu in de persoon van generaal Beurnonville, weer eens partij gekozen voor de gematigde krachten. Het handhaven van de stabiliteit bleef de hoofdzorg. De Bataven mochten hun bestuur inrichten zoals ze wilden, als er maar geen chaos kwam. Toen dat door de constitutionele crisis van eind 1797 dreigde te gebeuren, pleegde het Franse leger samen met het Bataafse op 22 januari 1798 een staatsgreep, voor de verandering ten gunste van de radicalen. Die drukten een eenheidsstaat door, maar toen ze te ver leken te gaan, volgde een half jaar later met Franse steun een nieuwe staatsgreep, die weer gematigde politici aan de macht hielp. In het najaar van 1801 maakte een coup van het Franse leger een eind aan de Bataafse revolutie. Twee jaar eerder had de grote bondgenoot de Bataafse Republiek moeten redden van een Engels-Russische invasiemacht, die in Noord-Holland was geland en die zich als bevrijder presenteerde. De zoon van de verdreven stadhouder was in de gelederen aanwezig, maar de gehoopte oranjegezinde opstand bleef uit.

Napoleon

Toen in maart 1802 vrede werd gesloten tussen Engeland en Frankrijk, vertrokken de voormalige bevrijders uit Utrecht, zulks tot vreugde van de bevolking. Die vreugde was van korte duur, want in de nazomer van 1803 waren ze weer terug na het opnieuw uitbreken van de vijandelijkheden. De Fransen, officieel bondgenoten die het land moesten beschermen tegen Engelse en Pruisische aanvallen, traden nu onverbloemd als bezetters op. Zo vorderde generaal Marmont in Utrecht een groot aantal huizen en toen het gemeentebestuur protesteerde, werd de stad gestraft met verdubbelde inkwartiering. Bij Zeist liet hij een groot kamp aanleggen door de soldaten en na voltooiing hield hij de graafroutine op peil met het oprichten van een quasi-Egyptisch monument, dat als de pyramide van Austerlitz bekend zou worden. Marmont deed voor zijn hoogste chef ook inlichtingenwerk en op basis daarvan besloot deze in de Nederlandse politieke verhoudingen in te grijpen. Eerst kwam er een eenhoofdig gezag onder Rutger Jan Schimmelpenninck en vervolgens het Koninkrijk Holland onder Napoleons broer Louis. Als Lodewijk Napoleon maakte deze zich vrij snel populair, vooral door zijn pogingen allerlei Franse maatregelen te verzachten. Zo hield hij de invoering van de dienstplicht tegen en stond hij ontduiking van het Continentaal Stelsel toe. Toen de Engelsen in de zomer van 1809 een landing in Zeeland uitvoerden en pas na enkele maanden verdreven konden worden, was voor Napoleon de maat vol. Het volgende jaar werd Holland bij Frankrijk ingelijfd.

Daarmee werden ook de Franse wetten van kracht, waaronder de dienstplichtwet. Nederlandse jongens moesten als Franse onderdanen in de keizerlijke legers dienen en gezien Napoleons militaire activiteiten was dat geen ongevaarlijke bezigheid. De woede onder de bevolking was dan ook groot en meer dan welke maatregel ook leidde de dienstplicht tot felle anti-Franse gevoelens. Bij de eerste keuring in maart 1811 vonden in Utrecht ongeregeldheden plaats. De spanning bleef bestaan, maar door het gedisciplineerde optreden van de Franse militairen bleven botsingen van betekenis uit. Het taktische beleid van de Utrechtse maire Van Dielen en onderprefect Van Tuyll van Serooskerken bevorderde eveneens de rust. Toen na het overlijden van Van Dielen in het voorjaar van 1812 de fel pro-Franse P.W. Bosch van Drakestein diens opvolger werd, ontstonden er al snel irritaties, omdat Bosch de neiging had bij Franse eisen er nog een schepje boven op te doen in plaats van de maatregelen te verzachten zoals zijn voorganger gedaan had. Tussen Bosch en Van Tuyll ontstonden ernstige fricties over de wijze van optreden tegen de onrust die ontstond na het bekend worden van het debâcle in Rusland. In december 1812 werd duidelijk dat Napoleons veldtocht tegen Rusland op een catastrofe was uitgelopen en dat daarbij vele duizenden Nederlandse militairen waren omgekomen. De verontwaardiging daarover en de aantasting van Napoleons onoverwinnelijkheidsmythe leidde tot acties als de weigering van de Nationale Garde om op het appèl te verschijnen. Bosch wilde hard optreden, maar Van Tuyll wist de zaak op mildere wijze op te lossen.

Kozakken

Behoudens enkele incidenten bleef het tot het najaar van 1813 rustig. De positie van de Fransen was ook nog veel te sterk om aan verzet te denken. In

Hermanus van Loon tijdens de plundering van Woerden door de Fransen vermoord, 24 november 1813. Na de inname van Woerden sloegen sommige Franse eenheden aan het plunderen. Bij de ongeregeldheden werden 26 burgers gedood.

Bezetting of bevrijding

Buitenlandse interventielegers in Utrecht, 1787-1813

Utrecht, dat een belangrijk militair centrum was, bevonden zich bovendien voortdurend troepenconcentraties. De burgerlijke autoriteiten stonden in voortdurend overleg met de militaire bevelhebbers als generaal Molitor. De situatie veranderde ingrijpend door de Volkerenslag bij Leipzig, midden oktober. De daar geconcentreerde Franse hoofdmacht was vernietigd en grote delen van het rijk lagen nu open voor de vijand. Het bestuur begon in ontbinding te raken. Half november werd het westen van de Hollandse departementen ontruimd en daar brak onder gezag van Gijbert Karel van Hogendorp een oranjegezinde opstand uit. Sympathiebetuigingen met deze beweging leidden in Utrecht tot wat ongeregeldheden, maar de stad bleef voorlopig nog vast in Franse handen. De angst voor plunderingen steeg voortdurend en werd nog eens gevoed door de gebeurtenissen in Woerden, waar de Fransen op 23 november terugkwamen en verschikkelijk huishielden. De dagen van het Franse verblijf waren evenwel geteld en op zaterdag 27 november besloot Molitor zich terug te trekken. De volgende ochtend in alle vroegte verliet het Franse leger Utrecht door de Tolsteegpoort, dezelfde stadspoort waardoor Pichegru bijna negentien jaar geleden triomferend was binnengetrokken. Enkele uren later verscheen een Kozakkenpatrouille voor de Wittevrouwenpoort om de intocht van het Russische leger aan te kondigen en maatregelen voor de fouragering te eisen. Die scène is door P.G. van Os vereeuwigd op een schilderij. Daarop is te zien hoe Utrechters de exotische ruiters vanaf de stadswallen toejuichen.

De troepenbewegingen hadden onmiddellijke consequenties voor de Utrechtse bestuurssituatie. Bosch van Drakestein begreep dat zijn positie onhoudbaar geworden was. Hij besloot de eer aan zichzelf te houden en diende zijn ontslag in bij Van Tuyll, om gezondheidsredenen. Het bewind werd overgenomen door de Provisioneele Regeering der Stad Utrecht, die voor bijna de helft uit zittende bestuurders bestond. Dit voorlopige bewind was samengesteld na overleg met Van Tuyll van Serooskerken en militaire autoriteiten. Van Tuyll deed ook een poging de provincie Utrecht in ere te herstellen, maar werd vanuit Den Haag teruggefloten. Binnen de bestaande structuren moest de overgang naar het nieuwe koninkrijk van Willem I gestalte krijgen. De vorst zelf was er een warm voorstander van om belangrijke verworvenheden uit de Bataafs-Franse tijd in zijn nieuwe staat te integreren en daartoe behoorde zeker het overnemen van ingewerkt personeel. Van zuiveringen onder patriotten en Fransgezinden moest hij dan ook niets hebben.

De troepen die de voorwaarden voor dit rijk hadden geschapen, moesten natuurlijk ingekwartierd en bevoorraad worden. De procedures waren na 25 jaar vreemde troepen bijna routine geworden. De gebruikelijke overlast, zoals het niet-betalen in winkels, zorgde ervoor dat Kozakken en Pruisen al spoedig hun populariteit verloren. Ze bleven echter niet lang genoeg om werkelijk als bezetters ervaren te worden. In de loop van december vertrokken ze naar het front dat steeds zuidelijker kwam te liggen. Gedurende de eerste maanden van 1814 zorgden ze nog voor veel overlast in het rivierengebied, maar door de snelle ineenstorting van de Franse tegenstand, gevolgd door de abdicatie van Napoleon in april 1814, kwam aan hun aanwezigheid een eind. Het volgende

Scenes van Kozakken, 1814. Tekening J.A. Langendijk (Rotterdam, Atlas van Stolk).

jaar werd het nog even spannend, maar het verloop van de slag bij Waterloo zorgde voor de definitieve opluchting: Utrecht zou voor zeer lange tijd gevrijwaard blijven van vreemde troepen.

Deze tekst is een gewijzigde versie van de toespraak, die Renger de Bruin ter gelegenheid van de opening van de tentoonstelling 'Kozakkendag' in het Centraal Museum heeft gehouden.

Literatuur

- R.E. de Bruin, *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht 1795-1813* (diss. Utrecht, 1986; Zutphen, 1986).
- Renger de Bruin, *Revolutie in Utrecht. Studenten, burgers en regenten in de Patriottentijd, 1780-1787* (Utrecht, 1987).
- M. van Hattem, *Kozakkendag. De bevrijding van Utrecht in 1813* (Utrecht, 1993).
- A. van Hulzen, *Utrecht in Pattriotentijd* (Zaltbommel, 1966).
- H. Keetell, 'Dagverhaal der voornaamste gebeurtenissen voornamelijk binnen Utrecht' *De Navorscher* 44-55 (1894-1905).
- H. Keetell, *De stad Utrecht in het jaar 1813. Uit het dagboek van een ooggetuige*. P.J. Vermeulen, Ed. (Utrecht, 1863).
- C.J. Nagtglas, *Utrecht tussen Pruis en Fransoos 1780-1800*. A. van Hulzen, Ed. (Utrecht, 1975).
- Simon Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York, 1977).

Martinus Nijhoff en de Paarden Kathedraal

In 1994 is het honderd jaar geleden dat Martinus Nijhoff, één van Nederlands grootste dichters werd geboren. De PaardenKathedraal maakt nu muziektheater van twee van zijn mooiste gedichten: 'Het uur U' en 'Awater'. Het muzikale tweeluik wordt in oktober in het eigen theater de Manege te Utrecht gespeeld, op het voormalig Veeartsenijterrein.
Het muzikale tweeluik wordt geregisseerd door Aram Adriaanse en vormgegeven door beeldend kunstenaar Niels Hamel. De muziek, gecomponeerd door Jan Pieter Koch, versterkt de rituele elementen in beide gedichten. Het uur U is een solo van Carol Linssen, Awater wordt uitgevoerd door een zanger (Romain Bischoff) en een acteur (Wim Bouwens). Beide delen worden ondersteund door een vocaal- instrumentaal ensemble van tien zangers en musici.
Het uur U/Awater is in de maand oktober te zien in de Manege, het eigen theater van de Paarden-Kathedraal. Vanaf dinsdag 4 t/m zaterdag 29 oktober iedere avond (behalve zondag en maandag!). Aanvang: 20 uur. Premiere: vrijdag 7 oktober.

Kaartreservering (17,50/12,50): 030- 730736, info: 030-711414. De Manege staat in de Veeartsenijstraat A22, Utrecht (bus 4, 8 en 11, ringlijnen 10, 20, alsmede enkele streekbussen).

Martinus Nijhoff (1894-1953) wordt als één van de belangrijkste dichters van de moderne Nederlandse poezie beschouwd. In de jaren dertig woonde en werkte Nijhoff jarenlang in Utrecht . Hij begaf zich aktief in Utrechtse kunstenaarskringen met mensen als beeldend kunstenaar Pyke Koch, Victorine Hefting, Jan Engelman, Cola Debrot, e.a.
Veel plekken in Utrecht zijn verbonden met Nijhoff en zijn werk: woonadressen, ontmoetingsplaatsen voor kunstenaars (zoals het pand Oudegracht 341, en cafe Flora) en inspiratiebronnen voor zijn werk. Zo is het begin van het gedicht Awater direct geschreven op het interieur van het voormalig monument 'De Utrecht', en eindigt bij het Maliebaan-station; het gedicht Het uur U schijnt zich geheel af te spelen in de Herenstraat.
De PaardenKathedraal zal i.s.m. het Spoorwegmuseum een literaire stadswandeling organiseren.
Een routebeschrijving is o.a. verkrijgbaar bij het Spoorwegmuseum, bibliotheken en het VVV.

K o r t i n g s b o n

Bij inlevering van deze bon krijgen leden van Oud-Utrecht f 2,50 korting bij de kassa van De Manege.

Naam: .....

Adres: .....

Plaats: .....

Tel: . .....

GRAFMONUMENT

In het dorpje Achterveld ligt de oudste katholieke begraafplaats in de provincie Utrecht. Ze werd in 1818 aangelegd op initiatief van pastoor Hundertmarck, wiens graf uit 1825 tot de oudste op de begraafplaats behoort.

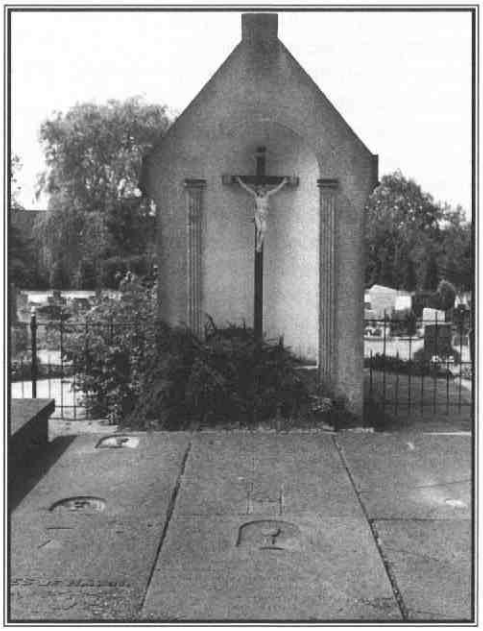

Achterlijk

Voor Achterveld gold waarschijnlijk de wet van de profijtelijke achterstand. Rond 1800 bestond deze kleine katholieke enclave aan de rand van de orthodox-protestantse bijbelgordel (het dorpje grenst aan Barneveld) uit niet meer dan enkele verspreid liggende huizen en boerderijtjes. Het had zelfs geen eigen begraafplaats. Het overgrote deel van de overledenen werd in Oud-Leusden begraven.

Met de langzame groei van het dorpje groeide ook de behoefte aan een eigen begraafplaats. In de jaren na de Franse tijd begonnen de katholieken zich steeds meer te roeren. Dankzij de Bataafse revolutie hadden zij dezelfde rechten gekregen als de andere geloofsrichtingen. Voor katholiek Achterveld was het niet meer dan vanzelfsprekend dat hun nieuw aan te leggen begraafplaats katholiek zou zijn. De achterstand werd zo een voorsprong. Juist omdat Achterveld geen (protestantse) algemene begraafplaats had, kon het gaan beschikken over de eerste katholieke begraafplaats van de provincie.

Kelk en schedel

Midden op de begraafplaats staat een lijkhuisje met aan de voorzijde een kapelletje met een kruisbeeld. Op dit centrale gedeelte van de begraafplaats, dat afgezet is met een smeedijzeren hek, liggen de priesters begraven. Deze graven zijn gemakkelijk te herkennen vanwege de uitgehouwen kelkjes op de grafstenen, hét symbool van de priesterlijke waardigheid. Van een meer macabere doodssymboliek getuigen de uitgehouwen doodshoofdjes met knekels. Het oudste priestergraf is van pastoor Hundertmarck, die van 1796 tot 1825 pastoor van Achterveld was. Op zijn initiatief werd in 1818 de begraafplaats aangelegd. Zeven jaar later overleed hij en werd zo de eerste pastoor die op de begraafplaats te ruste werd gelegd. En omdat priestergraven meestal niet geruimd worden is het inmiddels waarschijnlijk het oudste graf van de begraafplaats.

In overtreding

Zoals gezegd was Achterveld overwegend katholiek. Je zou dus verwachten dat niemand zich eraan zou storen als de pastoor in vol ornaat de begrafenisstoeten naar de begraafplaats begeleidde. Maar in 1893 werd tegen de toenmalige pastoor een klacht ingediend omdat hij op die manier het processieverbod zou hebben overtreden. Het was katholieken nu eenmaal niet geoorloofd om op de openbare weg processies te houden, zeker niet met een pastoor in vol ornaat. Pastoor van Wagenberg kreeg een officiële waarschuwing die hem bepaald niet lekker zat. Hij wilde 'zich zoo gaarne in ambtsgewaad nog over dien weg bij lijkstatiën naar het kerkhof begeven.' Maar de katholieken waren niet voor één gat te vangen. Omdat het processieverbod alleen de openbare weg gold, kwam men op het lumineuze idee de Dodenweg (waaraan kerk en begraafplaats gelegen waren) met afsluitbomen en afrastering te markeren waardoor het geen publieke weg meer was. Meneer Pastoor kon weer ongestoord zijn gang gaan.

Bron

W. Bos, *Van grafheuvel tot columbarium. De geschiedenis van de begraafplaatsen en het begraven in Leusden* (Leusden 1994, uitgegeven in eigen beheer).

Albert van der Zeijden

Journal intime

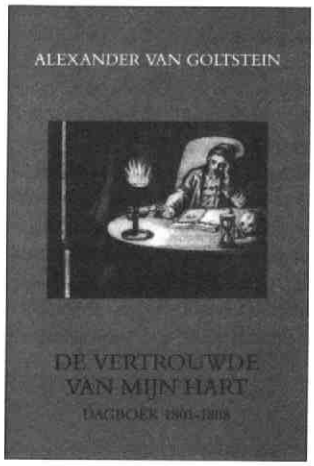

Alexander van Goltstein, De vertrouwde van mijn hart. Dagboek 1801-1808. Uitgave Verloren 137 pp., prijs: f 27,50

Het dagboek van Alexander van Goltstein, dat de jaren 1801-1808 bestrijkt, is een vroeg voorbeeld van een zogenaamd 'journal intime'. In dit genre dagboek, dat eind 18e eeuw populair werd, ligt de nadruk meer dan voorheen op innerlijke zelfwaarneming.

Alexander, telg uit een Gelderse adellijke familie met een ook in het tegenwoordige Utrechtse niet onbekend klinkende naam, doet op een voor die tijd openhartige wijze verslag van zijn twijfels over het bestaan en zijn worsteling met het geloof en weidt uit over zijn diepste zieleroerselen in een periode van zijn leven die wij later adolescentie zijn gaan noemen.

Begonnen op zestienjarige leeftijd heeft Alexander circa zeven jaren lang dagboekaantekeningen gemaakt. Een belangrijk deel van zijn dagboek bestrijkt de periode dat hij als student in de letteren aan de universiteit te Utrecht ingeschreven stond (1799-1806) en zich met zijn familie in de Domstad had gevestigd.

Een van de problemen waarmee de niet van zondebesef gespeende Alexander op zijn moeizame weg naar volwassenheid en eigen identiteit zou hebben geworsteld, was diens neiging tot sexuele zelfbevrediging. Hoewel Alexander deze neiging nergens met zoveel woorden beschrijft, weet inleider Jurgen Limonard dit op alleszins overtuigende wijze aannemelijk te maken door tekstinterpretatie te combineren met cryptografisch aanduidingen (asterix) van de hand van de dagboekschrijver.

De inleiding, waarin bovendien stilgestaan wordt bij zaken als de afkomst, jeugd en opleiding van Alexander en eveneens aandacht is voor diens leesgedrag, getuigt van kennis van zaken. Een aantal punten had weliswaar meer belicht kunnen worden (bijvoorbeeld het waarom van de acht maanden onderbreking in het schrijven van het dagboek). Door middel van voetnoten (hinderlijk geblader achter in het boek is gelukkig niet nodig) is verantwoording afgelegd en mede daardoor is de inleiding prettig leesbaar.

Dit laatste geldt wellicht minder voor het dagboek zelf. Met name voor de moderne lezer die niet bekend is met vroeg-negentiende-eeuwse geschriften dreigt het dagboek af en toe het karakter van een klaagzang te krijgen en kan het erg langdradig gevonden worden. Ook op een ander punt kan het dagboek teleurstellen. In tegenstelling tot hetgeen in de inleiding vermeld wordt, vertelt het dagboek ons weinig nieuws over het studentenleven in Utrecht. Ook zijn er weinig verwijzingen naar de toch alleszins roerige beginjaren van de 19e eeuw. Met het dagboek hoopte Alexander antwoorden te vinden op vragen die op hem als jong-volwassene afkwamen. Hij kende aan het schrijven van zijn dagboek een heilzame werking toe: een middel tot zijn verbetering.

Koos Wingelaar

Algemene najaarsledenvergadering 1994

Woensdag 30 november a.s des avonds om 19.30 uur in de muziekschool Domplein 4 te Utrecht.

Agenda van de huishoudelijke vergadering:

1. Opening.
2. Notulen van de ledenvergadering van 2 juni 1994 (ter inzage).
3. Ingekomen stukken en mededelingen.
4. Begroting 1995 (bijgaand)
5. Mededelingen over Jaarboek, Tijdschrift, propaganda, activiteiten en SPOU.
6. Benoeming van de commissie actualiteiten.
7. Samenstelling van het bestuur.

Aftredend en niet-herkiesbaar Herman H.W. Kernkamp. Aftredend en herkiesbaar Fred Vogelzang. Het bestuur stelt voor Jos W. Lemaier te benoemen in de functie van voorzitter. Tegenkandidaten kunnen worden gesteld door tenminste tien leden, die hiervan tot drie dagen voor deze vergadering schriftelijk mededeling doen aan de secretaris.

8. Rondvraag.
9. Sluiting.

Na de pauze (rond 20.45 uur) dia/lezing van de Heer J.P.C. Hoogendijk over de Rouwborden in de provincie Utrecht.

In de 16e eeuw ontstaat het gebruik om voor in de kerk begraven personen kleurrijke memorietafels of rouwborden op te hangen. Dit gebruik handhaafde zich tot begin 19e eeuw. De rouwborden maakten in 300 jaar een ontwikkeling in vormgeving door die leidde tot bijzondere heraldische pracht. Door de Franse revolutie is veel verloren gegaan.

Afsluiting met een drankje.

Het gedeelte na de pauze is ook voor niet-leden toegankelijk (toegangsprijs f 2,50)

De 'Kapelle te Helsdingen buijten Vianen'

Twee tekeningen van Dirk van der Burg

Ruim een halve eeuw geleden besteedde Van Eeghen in twee goed gedocumenteerde artikelen in het tijdschrift Oud Holland aandacht aan de Utrechtse kunstenaar Dirk van der Burg.[1] Vóór de publikatie van die beide artikelen was nooit serieus onderzoek gedaan naar Van der Burg en ook daarna is de belangstelling voor deze kunstenaar minimaal geweest.

Jos de Meyere

De directe aanleiding voor het schrijven van deze bijdrage is in feite van tweeërlei aard. Allereerst kan aan de oeuvre-catalogus van Dirk van der Burg, zoals die door Van Eeghen is samengesteld, een exemplaar worden toegevoegd. Bovendien kan die bewuste tekening in direct verband worden gebracht met een exemplaar, dat door Van Eeghen wordt vermeld.

Utrechter in goeden doen

Vóór we de tekeningen in kwestie onder de loupe nemen, eerst iets over de maker. "Dirk van den Burg", aldus Van Eijnden en Van der Willigen[2], "wordt ons onder de Utrechtsche schilders opgegeven, als aldaar geboren in 1723. Hij tekende en schilderde Landschappen met Vee gestoffeerd. Ook heeft men van hem Dorpsgezigten, Ridderhofsteden en dergelijke, naauwkeurig naar de natuur gevolgd. Wij herinneren ons niet van zijn werk gezien te hebben; doch, naar ons berigt werd, vindt men van hem Schilderijtjes met Koeijen gestoffeerd, die tamelijk goed zijn. Hij is in zijne geboorteplaats in het jaar 1773 gestorven." Van Eeghen publiceerde nadere gegevens over Van der Burgs levensdata: de kunstenaar werd op 10 augustus 1721 in de Utrechtse Jacobikerk gedoopt als "Dirk Soon v. Albertus van der Borgh & Pietronella de Riet won. in de Potterstraat"; hij is in zijn geboortestad overleden op 2 juni 1773 - hij woonde toen "op 't Vreeburg bij de Catharinepoort" - en werd in de Buurkerk begraven. Van der Burg was in goeden doen. Dat blijkt niet alleen uit een akte van huwelijkse voorwaarden en mutueel testament, maar ook uit het feit dat hij begraven werd met twaalf dragers. Bovendien is uit processtukken bekend dat Jacobus van der Burg na het overlijden van zijn broer Dirk toegeeft uit het sterfhuis te hebben meegenomen: "goud silver meubelen porcelyn medailles goude en silvere specien soodanig boekje, Coopconditie Reekeningen Leijsten en quitantien." Verder bezat Dirk van der Burg juwelen, schilderijen, tekeningen, prenten en boeken.

Vianen

In de door Van Eeghen samengestelde oeuvre-catalogus van Dirk van der Burg komen enkele tekeningen voor die betrekking hebben op Vianen en directe omgeving. In 1751 tekende hij een "Leckgezicht op den Hagesteinsen dijk"; in 1756 "Capel te Helsdingen buijten Vianen" en in 1765 "Aan de Lindenhoek te Vianen", "In 't Vlaamsche Bosch" en "Buijten Vianen". Van der Burgs belangstelling voor het Lekstadje is niet zo vreemd: Van der Burgs moeder was namelijk uit Vianen afkomstig.

Met name de tekening uit 1756, "Capel te Helsdingen buijten Vianen", heeft hier onze speciale belangstelling. Het betreft een sepia-tekening van 11 cm hoog en 18 cm breed. Het stuk bevond zich in 1909 in bezit van A.J. van Huffel's Antiquariaat te Utrecht.[3] Wat er verder met die tekening gebeurde, is onbekend.

Twee tekeningen komen qua voorstelling, techniek en afmetingen overeen met het in de catalogus van Van Huffel's Antiquariaat vermelde exemplaar. De ene versie bevindt zich in de collectie van het Centraal Museum te Utrecht (afbeelding 1)[4]; de andere in de verzameling van de Historische Vereniging 'Het Land van Brederode' te Vianen (afbeelding 2).[5] De herkomst van deze laatste tekening, die zich momenteel als bruikleen in het Stedelijk Museum te Vianen bevindt, is onduidelijk. De andere tekening werd, met nog twaalf andere niet-topografische tekeningen van Dirk van der Burg, in 1946 aan het Utrechtse museum geschonken door Jhr. Mr. A.M. Martens van Sevenhoven te Arnhem.[6] In hoeverre één van deze beide exemplaren te identificeren is met de tekening in Van Huffels catalogus, is vooralsnog moeilijk vast te stellen. Het opschrift op de achterzijde van de tekening in de Vianense collectie komt in ieder geval overeen met de tekst die in de catalogus van Van Huffel wordt vermeld. Het opschrift op de achterzijde van de tekening in Utrecht is uitvoeriger: "Kapelle te Helsdingen buijten Vianen//D. v d Burg ad Viv: del://22 Junij 1756". Dankzij deze inscriptie zijn we dus zeer exact ingelicht over de datum waarop Van der Burg te Vianen aan het werk was, maar bovendien geeft de vermelding "ad Viv: del:" (afkorting voor ad vivum delineavit) expliciet aan, dat hij de tekeningen ter plekke 'naar het leven' vervaardigde.

Door het feit dat de beide tekeningen, voor zover mij bekend, nooit eerder met elkaar in verband zijn gebracht, is er steeds voorbijgegaan aan een detail. Op beide exemplaren staat namelijk in de linker bovenhoek een vermelding. In Utrecht werd deze tot nog toe geïnterpreteerd als: 7A. Het gaat echter om het cijfer 71, terwijl op de tekening te Vianen het cijfer 72 staat. Die nummers zouden betrekking kunnen hebben op de paginering in Dirk van der Burgs schetsboek, maar ze kunnen ook wijzen op inventarisnummers van een atlas, dat wil in dit geval zeggen: een verzameling tekeningen. Verder onderzoek zal ongetwijfeld meer informatie opleveren over deze kwestie.

Zin voor het concrete

"De hoeveelheid aan werken van zijn hand, die tot ons zijn gekomen", aldus Van Eeghen in verband met het oeuvre van Dirk van der Burg, "kan in geen vergelijking staan tot hetgeen ons van andere topografische teekenaarstijdgenooten rest (...). Misschien is een goed deel van Van der Burg's arbeid verloren gegaan, doch misschien ook heeft zijn gunstige vermogenstoestand meegebracht dat hij het werk niet te zwaar opvatte. Slechts van één schilderij kwam de vermelding tot ons. Voor de gravure heeft Van der Burg evenmin veel gewerkt (...). Uitgebreider dan het andere, is het teekenwerk, dat ons van Van der Burg bekend is. Doch ook dit schijnt niet te wijzen op een ingespannen arbeid (...). Bij wien Van der Burg in de leer mag zijn geweest, is onbekend; evenmin is dit af te leiden uit de aanschouwing van zijn werk. De geestelijke vader van de Nederlandsche topografische teekenaars van de tweede helft der 18e eeuw, voor zoover dezen zich althans niet aan de traditie van Jan van der Heyden vasthielden,

Afbeelding 1: Dirk van der Burg, De kapel te Helsdingen bij Vianen, 1756. Utrecht, Centraal Museum

De 'Kapelle te Helsdingen buijten Vianen'
Twee tekeningen van Dirk van der Burg

Afbeelding 2: Dirk van der Burg, De kapel te Helsdingen bij Vianen, 1756. Vianen, Stedelijk Museum (bruikleen van de Historische vereniging 'Het land van Brederode')

is Cornelis Pronk. Aan zijn zakelijkheid en zijn zin voor het concrete herinnert het werk ook van Dirk van der Burg, zonder ooit tot de hoogte van Pronk te reiken. Maar in wijze van teekenen van het geboomte is bij Van der Burg soms iets aanwezig, dat doet denken aan zijn stadgenoot Jacob van Liender (...). Her procédé zijner luchten wijkt niet aanmerkelijk af van dat van zijn medetopografen, al is de tegenstelling tusschen de uitgespaarde lichte en donkere partijen somtijds scherper dan bij anderen." Terecht merkt Van Eeghen nog op dat het werk van Van der Burg, "hoezeer wat landschap en architektuur betreft niet zonder verdienste, lijdt aan een euvel, dat Van der Burg moeilijk te boven kwam, de gebrekkige figuratie".

Overdreven proporties

Van der Burgs tekeningen van de kapel te Helsdingen zijn weliswaar geen meesterwerken, maar wel boeiende dokumenten ondanks het feit dat de kunstenaar het met topografische exactheid niet al te nauw nam. Ten tijde van Van der Burg werd de kapel gebruikt als boerderij. Wellicht was dat zo sinds de reformatie in de tweede helft van de 16e eeuw. De oorsprong van de kapel moet gezocht worden in de 10e eeuw, toen monniken van de Sint Laurentiusabdij te Oostbroek bij De Bilt zich te Helsdingen vestigden om van daaruit de omgeving te ontginnen. Ongetwijfeld was de kapel in origine een eenvoudig bouwwerk in hout. Later, in de tweede helft van de 12e eeuw,

Afbeelding 3: De kapel te Helsdingen bij Vianen in huidige staat

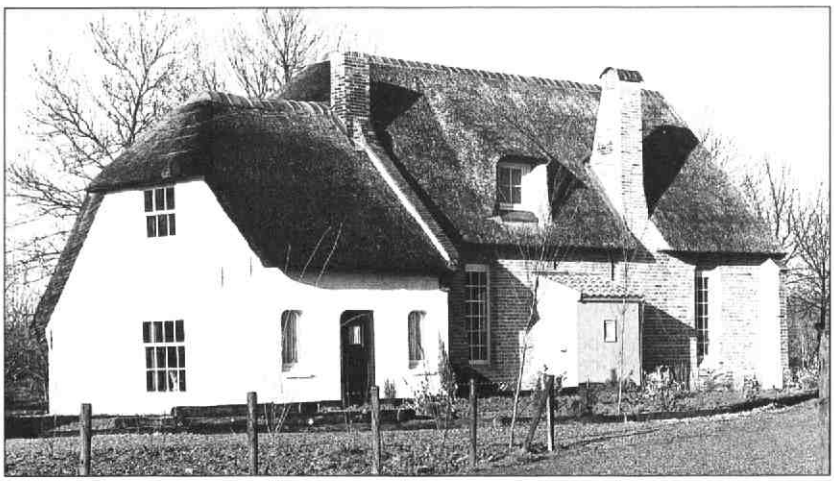

toen men in de Nederlanden baksteen ging gebruiken, zal het houten gebouwtje vervangen zijn. De belangrijkste bouwfase moet echter in de 15e eeuw worden gesitueerd. Wat er van dat bouwwerk in het midden van de 18e eeuw over was, is grosso modo door Van der Burg vastgelegd. Op de tekening in Utrecht (afbeelding 1) is de kapel weergegeven vanuit het zuid-westen, terwijl de tekening in Vianen (afbeelding 2) de noord-westzijde van het gebouwtje afbeeldt. In dit laatste geval ziet het complex er veel imposanter uit dan op de tekening in Utrecht, die meer aan de werkelijkheid beantwoordt. Maar hoe dan ook, in beide gevallen zijn de proporties nogal overdreven uitgevallen (afbeelding 3).

Noten

1. Chr.P. van Eeghen, 'Dirk van der Burg of Jan de Beyer?', in: *Oud-Holland* (1942) 23-37 en dezelfde, 'Proeve van een oeuvre-catalogus van Dirk van der Burg', in: *Oud-Holland* (1942) 90-96.
2. R. van Eijnden en A. van der Willigen, *Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst* (Haarlem 1817) deel II, 180-181.
3. Voorraadcatalogus nr. 144 A.J. van Huffel's Antiquariaat, Utrecht, 1909, nr. 1082.
4. C.H. de Jonge, *Catalogus der schilderijen* (Centraal Museum, Utrecht 1952) 179, nr. 384, inv.nr. 9660.
5. *In het land van Brederode. Historisch tijdschrift voor het land van Vianen* 14 (1989) nr. 3-4, 72 nr. 50 en J.A.L. de Meyere, *De N.H. kerk te Vianen* (Vianen/Alphen aan den Rijn 1990) 6-7.
6. De Jonge, *Catalogus*, 179-181, nrs. 385-396.

Fred Vogelzang

Baarn

De bekende schrijfster Hella Haasse heeft in haar jeugd een aantal jaren in Baarn gewoond en daar is vlak na de Tweede Wereldoorlog ook de novelle 'Oeroeg' ontstaan. Aan de hand van Haasse's autobiografie 'Zelfportret als legkaart' gaat J. Kruidenier in het tijdschrift Baerne nr.2 van 1994 van de gelijknamige historische vereniging op zoek naar overblijfselen uit de jeugd van Haasse.
Hij ontdekt niet alleen op welke school Hella gezeten heeft, maar ook kan hij een aantal docenten reconstrueren uit de beschrijvingen die zij geeft. Kruidenier spoort zelfs een oude klasgenoot van Haasse op, aan wie zij nog een verhaal heeft geschonken. Dat verhaal is helaas niet bewaard gebleven. Een geheimzinnige theekoepel in het Maarschalksbos, waarvan Hella vermoedde dat er alleen via een tovertrap toegang kon worden verkregen, blijkt ook echt bestaan te hebben. Dat gebouwtje heeft na een opknapbeurt nog lange tijd dienst gedaan als gemeentewoning.

IJsselstein

De notaris staat centraal in het juni-september nummer 1994 van het tijdschrift van de Historische Kring IJsselstein. B. Rietveld gaat in op de notarissen tussen 1811, toen de eerste echte notaris in de stad opdook en 1961, toen de laatste notaris van de oude stempel afscheid nam. Rietveld geeft een historische inleiding op het notarisambt die begint in het Romeinse rijk. De bronnen voor notarissen in IJsselstein voor 1811 blijken schaars, maar in dat jaar vestigt zich W.F. Lapidoth in de baroniestad. Hij en zijn opvolgers hebben altijd behoord tot de sociale bovenlaag en stonden in hoog aanzien. Een IJsselsteinse notaris blijkt ook voor te komen in het werk van Herman de Man. R. Verweij gaat in een korte bijdrage in op de verschillende kantoren die de notarissen hebben gebruikt in IJsselstein.

De Bilt

Misschien in onbewuste navolging van het beroemde kinderboek van Tonke Dragt is in De Biltse Grift nr. 7, het tijdschrift van de historische kring d'Oude School een artikel geplaatst met de titel: 'Een brief aan de koning'. Deze brief is niet zoals in de bijna gelijknamige roman een zaak van leven of dood, maar heeft alleen betrekking op het laatste. Het gaat namelijk om het kerkhof aan de Dorpsstraat in De Bilt, dat in 1829 volgens de nieuwe wet niet langer geschikt geacht werd voor zijn doel. De Bilt had net een handjevol teveel inwoners om nog binnen de bebouwde kom te mogen begraven, en dit kerkhof lag weliswaar aan de rand van het dorp, maar op minder dan de voorgeschreven afstand. De brief aan de koning uit de titel van het artikel van auteur Jan van der Heijden wist echter te veroorzaken, dat de gemeente dispensatie kreeg en het kerkhof nog tot 1900 geopend bleef. Ook dit artikel is een uitvloeisel van het inventarisatieproject van de Terebinth/Stichting Stichtse Geschiedenis.

De Vereniging Oud-Utrecht in 1993

Het hoogtepunt van het afgelopen verenigingsjaar vormde uiteraard de viering van het 70-jarig bestaan. Op 5 juni vonden vele leden en niet-leden hun weg naar de Janskerk, waar dankzij met name de grote inzet van de medewerkers van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur een daverend jubileumprogramma werd gepresenteerd. Temidden van de stands van wijkverenigingen en historische clubs en instellingen gaf erevoorzitter commissaris der koningin jhr. P.A.C. Beelaerts van Blokland het startsein.

De groep Pendel en wijkkoor C zorgden voor de muzikale omlijsting, er was een historische modeshow o.l.v. Marian Conrads, de Gemeentelijke Archief- en Fotodienst vertoonde historische films over Utrecht en de oprichting in 1923 werd in beeld gebracht door een kleine expositie over initiatiefnemer burgemeester J.P. Fockema Andreae. Centraal stond de uitreiking door burgemeester I.W. Opstelten van Utrecht van de eerste Oud-Utrecht prijs. Uit zijn handen ontvingen H.P. Deijs uit Rhenen voor zijn in het Jaarboek verschenen artikel 'Justus van Broeckhuijsen, landmeter 's hoofs van Utrecht', en K. van Vliet voor zijn doctoraalscriptie 'Markt in middeleeuws Utrecht' het gedeelde geldbedrag van *f* 3000 en de bijbehorende oorkonde. Juryvoorzitter M.L. Snijders, oudhoofdredacteur van het Utrechts Nieuwsblad, las het juryrapport voor. Tevoren had de voorzitter de eerste exemplaren van de twee jubileum-uitgaven aan de burgemeester aangeboden: H.L. de Groot, *Terugblik op Traiectum, een archeologische schets*, en *Archeologische en Bouwhistorische Kroniek* van de gemeente Utrecht over 1926-1972. Na afloop was er een ongedwongen slotdrankje, opgeluisterd door het salonorkest Pickwick. De benodigde financiën werden deels opgebracht door de leden die door de penningmeester waren aangemoedigd tot een jubileumgift onder het motto '*f* 47 plus *f* 10 is voor deze keer samen *f* 60'.

De oud-secretaris A. Pietersma

Tijdens de Algemene Voorjaarsledenvergadering namen H.L. de Groot en E.M. Kylstra afscheid van het bestuur. Tijdens de Algemene Najaarsledenvergadering gebeurde dit met P.D. 't Hart en L.L.M. Smit. A. Pietersma legde na twee termijnen het secretariaat neer, maar bleef aan als bestuurslid, nu als vertegenwoordiger van de Jaarboekredactie. Om procedurele redenen konden de beoogde nieuwe bestuursleden mw. S. van Dockum, mw. S.A.L. de Graaff en R.E. de Bruin nog niet worden geïnstalleerd. Dit zal gebeuren op de Voorjaarsledenvergadering van 1994.

De Maandbladredactie kondigde in het voorjaar haar collectief aftreden aan, van welk voornemen zij ook na een interventie door het bestuur niet af te brengen was. Verschil van mening en communicatiestoringen tussen bestuur en redactie lagen aan dit besluit ten grondslag. Nadat de oude redactie de lopende zaken had afgehandeld ging een inmiddels aangezocht nieuw achtkoppig team aan de slag. Met voortvarendheid wist zij de continuïteit te handhaven en kwam zij met voorstellen die aan het einde van het verslagjaar door het bestuur werden goedgekeurd en die het Maandblad in 1994 een geheel nieuw gezicht zullen geven. Er verschenen 10 nummers, waaronder een 'special' over de bedreigde westelijke stadsrand tussen Utrecht en Vleuten. De eindredactie was in handen van mw. M.J. Dolfin. Het eerste exemplaar werd door de voorzitter aangeboden aan gedeputeerde D.H. Kok. De gevarieerde inhoud van het Maandblad had weer een hoog historisch gehalte, geheel conform de wensen van de leden blijkens de resultaten van een lezersonderzoek die in het maartnummer werden gepubliceerd.

Het Jaarboek verscheen als gebruikelijk in december. De meeste exemplaren werden onder leiding van ledenadministratrice mw. C. Nijhove-de Leeuw door een team van leden-vrijwilligers bezorgd. P.C.B. Maarschalkerweerd en mw. J. van der Torren-Gerritsen verlieten de Jaarboekredactie, hun plaatsen werden ingenomen door mw. M.A.

van der Eerden-Vonk en A. Pietersma.

De propaganda- en activiteitencommissie organiseerde de volgende lezingen: 'Vredenburg tweezijdig belicht' door mw. Th. Beckman en T.J. Hoekstra (20 januari); 'De overgang van de Neo-renaissance tot de Jugendstil in Utrecht' door R. Stenvert en 'Schets van twee eeuwen Utrecht' door A. van Hulzen (25 maart); 'Van paleis tot museum; de geschiedenis en de restauratie van paleis 't Loo' en 'Een eeuw vorstinnen' door mw. E. van Heuven-van Nu (29 april); 'Hoeren in de raad' door P.D. 't Hart (Voorjaarsledenvergadering op 2 juni); 'Kelten' door mw. R. Fokkema (Najaarsledenvergadering op 24 november); lezingenavond over 'Dood en begraven' (15 december). Op 26 oktober werd een excursie georganiseerd naar het historisch museum in een oude boerderij in Nieuwegein (in samenwerking met de Historische Kring Nieuwegein) en op 10 september leidde B.J. Martens van Vliet een historische wandeling langs de Nieuwegracht. Voor onze zustervereniging uit Vlaardingen werd een dagprogramma Utrecht verzorgd.
Met een informatie- en boekenstand was Oud-Utrecht vertegenwoordigd op de Van der Mondelezing (16 februari in de Janskerk), de historische markt van de SSG (27 maart in de Nicolaaskerk), de jubileumviering van Oud-Utrecht (5 juni), de Open Monumentendag (11 september) en de Sinterklaasverkoop in de Gemeentelijke Archiefdienst (29 november). De stand kreeg een professioneler aanzien, de legendarische 'doodskist' werd vervangen door twee handzame koffertjes.
Verheugend was dat de commissie met een fiks aantal leden kon worden uitgebreid, waardoor de tijdrovende organisatie van deze activiteiten wat breder kan worden gedragen. Mw. R. Fokkema, mw. H. Vries en S. Daniels namen afscheid van de commissie.

De inmiddels vierde 'kaderdag' voor werkende leden vond plaats op 31 oktober in kasteel Renswoude. Slotvoogd baron Taets van Amerongen leidde het gezelschap rond, nadat de aanwezigen de verenigingsproblematiek onder de loep hadden genomen.

Het geregelde overleg met een vertegenwoordiging van de Universiteit Utrecht leidde tot voorbereidingen voor het houden van een Studium Generale over de geschiedenis van stad en provincie Utrecht en voor de instelling van een bijzonder hoogleraarschap in de Utrecht-studies.

In samenwerking met de Gemeentelijke Archiefdienst ging het project Utrechtse biografieën van start. Er werd een opzet vastgesteld en een groslijst van op te nemen personen samengesteld. Velen reageerden op de oproep tot deelname, waardoor de inhoud van de eerste twee delen al snel kon worden vastgesteld. Het eerste deel is gepland voor het najaar van 1994. Ook een ander project waarbij de vereniging was betrokken maakte voortgang: de bibliografie van de provincie Utrecht. De betreffende werkgroep ontwierp een format voor de titelbeschrijving, stelde selectiecriteria op, maakte een opzet voor een pilot-project voor de titels uit 1992, wist hiervoor een startsubsidie van de provincie te verwerven, zette een netwerk van correspondenten op en organiseerde een informatiebijeenkomst.

De dochter Stichting Publikaties Oud-Utrecht (SPOU) besloot haar statutaire band met Oud-Utrecht iets te verslappen. De combinatie dagelijks bestuur Oud-Utrecht en SPOU is door de groeiende activiteiten van de SPOU te zwaar gebleken. In het SPOU-fonds verschenen de MIP-uitgave over Oudewater en de bovengenoemde jubileumuitgaven. De speurtocht naar nieuwe bestuursleden bleek geen sinecure. Verder bleven de financiële en organisatorische verplichtingen van de provincie met betrekking tot de MIP-reeks en de uitgavekosten een voortdurende bron van zorg. De taken van de redactiecommissie werden aangepast aan de werkwijze van de SPOU. Een wat grotere groep redactieadviseurs zal op individuele basis ondersteuning verlenen.

Problematisch bleef het tijdsbeslag dat de vele activiteiten van Oud-Utrecht op de leden van bestuur en commissies legde. Daarom werd het initiatief genomen met andere vergelijkbare verenigingen en stichtingen te overleggen over uitbesteding van secretariaatswerkzaamheden en samenwerking bij de distributie van historische uitgaven. Hoe nodig dit is bleek onder andere uit de zeer bewerkelijke deelname van de vereniging aan de kortingsactie van de Stichting Stichtse Historische Reeks.

Al deze activiteiten werden georganiseerd voor de per 31 december 1776 leden. Een verheugende stijging van 77 leden ten opzichte van het jaar daarvoor. Tot de leden die ons ontvielen behoorde ook erelid J.W.C. van Campen. In het Maandblad verscheen een in memoriam van de hand van J.E.A.L. Struick. De contributie behoefde nog net niet verhoogd te worden, mede dankzij de gebruikelijke aanzienlijke donatie van het K.F. Heinfonds. Nieuw in het pakket contributiebedragen was het huisgenoot-lidmaatschap (*f* 15).

Toelichting jaarrekening 1993

Aan de leden van de Vereniging Oud-Utrecht wordt hierbij de jaarrekening voor het jaar 1993 aangeboden. In de voorjaarsledenvergadering van 2 juni 1994 ben ik als penningmeester afgetreden.

De jaarrekening sluit met een tekort van f 9.026,—, welk tekort wordt afgeboekt op het kapitaal van de vereniging. Wij besluiten ons jubileumjaar met een verenigingskapitaal van f 87.076,—.

Aan de batenkant vallen de lagere financiële baten op. Dit is een gevolg van de langdurig lagere korte rente. De verkopen zijn eveneens lager dan begroot. Bij de begroting 1995 zal met deze structureel lagere opbrengsten rekening worden gehouden. Opvallend was de opbrengst van de jubileum-actie. Voor het bestuur een teken, dat de leden bereid zijn, en wel in grote getale, een extra offer voor de vereniging op te brengen.

	Jaarrekening 1992	Begroting 1993	**Jaarrekening 1993**	Begroting 1994
Baten				
Contributies	82.150,—	80.000,—	**83.844,—**	80.000,—
Advertenties	14.700,—	14.000,—	**14.100,—**	10.000,—
Verkopen	2.997,—	3.000,—	**1.014,—**	3.000,—
Donaties	12.317,—	12.000,—	**13.067,—**	12.000,—
Finan. Baten	13.508,—	10.000,—	**6.792,—**	6.000,—
Diverse Baten	7.556,—		**7.718,—**	
Jubileum-actie		20.000,—	**16.564,—**	
	133.228,—	139.000,—	**143.099,—**	111.000,—
Lasten				
MOU	48.610,—	50.000,—	**49.853,—**	50.000,—
JOU	41.920,—	40.000,—	**41.247,—**	40.000,—
Archeologische Kroniek(en)	12.802,—	10.000,—	**10.000,—**	13.000,—
Kosten 70-jarig Jubileum		20.000,—	**23.245,—**	
Oud-Utrecht prijs		5.000,—	**3.500,—**	2.500,—
Activiteiten en werving	8.778,—	4.000,—	**3.083,—**	8.000,—
Kosten van Beheer	10.863,—	12.000,—	**14.439,—**	11.000,—
Algemene kosten	6.335,—	6.000,—	**3.972,—**	6.500,—
Afschrijvingen	3.966,—	3.500,—	**2.786,—**	
	133.274,—	150.500,—	**152.125,—**	131.000,—
Kapitaal mutatie	-46,—	-11.500,—	**-9.026,—**	-20.000,—
Kapitaal per jaarultimo	96.102,—		**87.076,—**	

Aan de lastenkant vallen de kosten van de viering van ons 70-jarig jubileum op. Het grootste gedeelte van deze extra lasten werd veroorzaakt door de grote manifestatie in de Janskerk en de uitgaven van extra boekwerken. De beheerskosten stegen incidenteel aanzienlijk door de gevolgen van alle extra verzonden drukwerk, brieven en overige mailing. Door de uitreiking van de Oud-Utrecht-prijs te laten samenvallen met de manifestatie in de Janskerk kon op de presentatiekosten f 1.500,— worden bespaard.

Indien de vereniging haar activiteiten op het huidige, hoge, niveau wil voorzetten, en waar mogelijk wil uitbreiden, lijkt een aanpassing van de contributie voor de gewone leden onvermijdelijk. Ik ga er van uit, dat zulks door de leden gebillijkt zal kunnen worden indien zij in aanmerking nemen, dat de laatste contributie-aanpassing dateert van meer dan 6 jaar geleden.

Utrecht, 2 juni 1994

J.W. Lemaier
(penningmeester)

VONDSTEN

Van een verzamelaar?

Bij de opgraving Lange Nieuwstraat, hoek Vrouwjuttenstraat, vlak naast de Willem Arntzstichting (begin 1994), werd in een kuil een dertigtal pijpekoppen aangetroffen. Naast vooral klassiek onversierde laat 18e-eeuwse witaardewerken pijpekopjes van Goudse maar ook Utrechtse oorsprong, bevinden zich in de kleine collectie ook meer kunstzinnig vormgegeven exemplaren, eerste helft 19e-eeuws. Daarbij is sprake van zowel witaardewerken als van porseleinen exemplaren, welke laatste soms (restanten van) beschilderingen dragen.
Uit de vondstomstandigheden - de kopjes lagen dicht bij elkaar en er werd slechts één stukje steel gevonden - rijst het vermoeden dat het hier wel eens om het bezit van een 19e-eeuwse verzamelaar van pijpekopjes zou kunnen gaan. Zo ja, dan viel zijn bescheiden collectie misschien wel eens in zijn geheel aan een opwelling van opruimlust ten prooi. Mede om de veronderstelde verzamelaar alsnog wat recht te doen wedervaren worden hier enkele van de pijpekopjes afgebeeld. De keuze viel op een fraai gemodelleerd

kopje (grootste afmeting 35 mm) van een uitvoerig besnord en krijgshaftig heerschap, in wit aardewerk en zonder enige gebruiks(brand)sporen. Het andere, sierlijk slanke en geribbelde exemplaar (grootste afmeting 40 mm), is eveneens van witaardewerk, maar werd van een dun laagje lichtbruin glazuur voorzien. In de hoek tussen kop en steel heeft zich een in details uitgevoerd en eigenlijk wel koddig mansfiguurtje genesteld. Getuige de brandsporen - de beschadiging moet recent ontstaan zijn - werd dit pijpje menigmaal aangestoken.

Oproep vrijwilligers

Ter voorbereiding van deel III uit de reeks *Langs Utrechtse Geveltekens*, zoekt het Utrechts Geveltekenfonds vrijwilligers die zich bezig willen houden met de inventarisatie van Utrechtse geveltekens buiten de singels.

In 1975 begon een werkgroep van vrijwilligers o.l.v. ing H.A. Overgaauw met het inventariseren van geveltekens in de binnenstad van Utrecht. De in 1977 opgerichte dochter van de Vereniging Oud-Utrecht: de *Stichting Het Utrechts Gevelteken Fonds* was na deze inventarisatie in staat tot publicatie. Gekozen werd voor stadswandelingen zodat bij een breed publiek belangstelling kon worden gewekt voor interessante historische details in het Utrechtse straatbeeld. Zo verschenen in 1990 en '91 deel I en II onder de titel *Langs Utrechtse Geveltekens*.

Om tot meer publicaties te kunnen komen is inventarisatie van de gehele stad nodig, beginnend met de wijken rondom het Centrum: Lombok, Wittevrouwen, Oudwijk, Sterrenwijk, Tolsteeg en de Dichterswijk.
Deze omvangrijke arbeid kan het bestuur van het Gevelteken Fonds niet alleen op zich nemen. Er bestaat dus behoefte aan een nieuwe werkgroep met vrijwilligers, die bij voldoende belangstelling in oktober van start kan gaan. Wie graag wandelt, oog voor detail heeft en interesse heeft in de geschiedenis van de stad wordt verzocht te reageren.
Voor uitgebreide informatie en documentatie kunnen belangstellenden zich richten tot: Susanne Weide, Teugelhof 9, 3511 VR Utrecht, telefoon: 030-321797.

Ina Isings: "Soms denk je: wat is dit nu weer?"

Zelfs conservator Prof. Dr. Ina Isings (1919) van de collectie van het Provinciaal Utrechts Genootschap houdt soms dingen in haar handen die niet thuis te brengen zijn. Haar werkruimte in de Fundatie van Renswoude is tevens depot van deze collectie en staat vol met vitrines, dozen en kasten; zelfs onder de werktafels zijn voorwerpen uit de archeologische collectie opgeborgen. De volle vitrines - vele waarschijnlijk nog uit de jaren '30 - en opgestapelde vondsten staan niet alleen borg voor een sfeervolle ruimte, maar zijn de eerste getuigenissen van de rijkdom van de collectie van het PUG.

Isings beheert deze collectie al sinds 1960: oorspronkelijk als tweede conservator. Jongkees had de functie destijds aanvaard op voorwaarde dat Isings, die al in de Romeinse archeologie in het algemeen en het glas in het bijzonder verzeild was geraakt, als tweede conservator de collectie onder haar hoede nam. In 1969, na de dood van Jongkees, was "men toen al zo modern dat ook een niet-hoogleraar conservator kon worden" en werd Isings op zijn post benoemd.

Het beheer van de collectie vergt veel tijd, nog afgezien van het feit dat Isings, als een van de weinige specialisten op het gebied van glas, nog regelmatig gevraagd wordt voor publicaties over vondsten. Vier halve dagen per week worden besteed aan het PUG, een taak die Isings met veel enthousiasme voortzette na haar pensionering als hoogleraar archeologie in 1984. En nog altijd duiken er verrassingen op in de collectie. De schier onmogelijke taak van inventarisatie van de verzameling, werd in de vorige eeuw aangevat door de conservator Vermeulen. Hij kwam in 1868 tot een catalogus. Samen met de aanvulling uit 1890 vormt deze nog altijd de belangrijkste bron. Het bleek echter al snel noodzakelijk tot een uitbreiding over te gaan, aangezien het aantal volgnummers desastreuze omvang aan begon te nemen. De 'nieuwe' nummering en inventarisatie werd door Prof. Vollgraff aan het begin van de eeuw gestart en is nog altijd niet afgerond: binnenkort komt er misschien versterking van een computer - dat lijkt bepaald geen overbodige luxe.

De collectie wordt veelvuldig geraadpleegd, ook door wetenschappers van over de grens. Doorgaans is men daarbij zeer enthousiast, beleefd en vol begrip over de beperkte 'infrastructuur'.

Haar inventiviteit in het vinden van oplossingen voor de beperkte middelen die haar ter beschikking staan is opvallend. Toen het PUG de ruimte in de Fundatie betrok, was er niets: geen vloerbedekking, geen verwarming, echt niets. "In de winter nam je de voorwerpen en je werk mee naar het Instituut, want het was hier niet te harden. Nog geen half uur hield je het uit". In 1984 werd er houtworm geconstateerd in de Fundatie en het bestuur van het PUG nam maatregelen. Met studenten werd de ruimte leeggehaald en vloerbedekking en verwarming aangebracht. Een bureau wist Isings op de universiteit te regelen: "bij een eerdere verhuizing mocht je geen houten meubilair meer meenemen. Maar ik wilde geen metaal, en heb gewoon stickers op mijn houten bureau gedaan. Weten die verhuizers veel. Later kon ik het voor een nominaal bedrag meenemen naar hier".

Wie Isings taak in de toekomst moet gaan overnemen, is onduidelijk. Een hoogleraar archeologie heeft Utrecht niet meer, en de situatie wordt verder gecompliceerd doordat de functie van conservator bij het PUG een onbezoldigde is. "Er is een tweede conservator, Marjo Montfoort, werkzaam bij het ROB in Amersfoort. Het is echter de vraag of iemand bereid is om vier halve dagen voor niets te werken; jonge mensen willen graag een betaalde baan, dat is logisch". Maar, zo gaat zij opgewekt verder: "natuurlijk heb ik die problemen aangekaart. Voorlopig gaat het echter lekker. De nieuwe opstelling slaat aan, en ik blijf bij van alles en nog wat betrokken".

Betrokken bij het archeologisch leven in de regio is Isings zeker. Zij heeft een plek op het Archeologisch Bouwhistorisch Centrum, aangezien zij middels een samenwerking van het PUG, de provincie en de gemeente een van de beheerders is van het "gemeenschappelijk depot bodemvondsten". "Zo weet je altijd wat er speelt. Alle mensen zijn geinteresseerd in hun vak, er is altijd wel wat gevonden. Soms ga je niet direct naar het ABC, maar eerst naar een opgraving. Als ze ineens een leuk tegelvloertje hebben, moet dat ik eerst zien, natuurlijk".

Mark van Hattem

AGENDA

6 oktober

Lezing en rondleiding door de Sterrenwacht n.a.v. *"350 jaar Sterrekunde"*
Aanvang : 20.00 uur
Max. aantal deelnemrs: 40 pers.
Telefonisch aanmelden bij hr. De Wit: tel. 030 - 617274

12 oktober

Lezing *"Het ontstaan van het cultuurlandschap"* door drs. J.D.H. Harten
Plaats: Academiegebouw, Domplein 29, Utrecht
Tijd: 20.00 uur
Toegang: gratis

16 oktober

"Historisch groen in de stad Utrecht"
Op zondagochtend 16 oktober organiseert Oud-Utrecht een wandeling door de stad o.l.v. de urbaan ecoloog Bert Maes. De wandeling (o.m. langs de singels en wellicht ook met een bezoek aan de Oude Hortus) start om 11.00 uur vanaf de Mariaplaats (bij de pandhof, achter het gebouw van Kunsten en Wetenschappen) en duurt tot ca. 13.00 uur. Om tevoren enig inzicht te hebben in het aantal deelnemers wordt U verzocht zich aan te melden bij: Bert Barten, tel. 030 - 623921.
Tijd: 11.00 uur
Max. aantal deelnemers: 25 pers.
Deelname: gratis voor Oud-Utrecht-leden, niet-leden: f 2,50
(zie foto)

18 oktober

Lezing : "Interieur van 18e eeuwse schuilkerken" door drs. P.P.W.M. Dirkse, conservator Rijksmuseum Het Catharijne Convent
Plaats: Gertrudiskapel, Willemsplantsoen 1 c (naast de Kathedrale Kerk), Utrecht
Tijd: 20.15 uur
Toegang: gratis

19 oktober

Lezing *"Utrechtse kastelen en buitenplaatsen"* door drs. H.M.J. Tromp.
Plaats: Academiegebouw, Domplein 29, Utrecht
Tijd: 20.00 uur
Toegang: gratis

26 oktober

Lezing *"Tuinen in de provincie"* door drs. H.M.J. Tromp
Plaats: Academiegebouw, Domplein 29, Utrecht
Tijd: 20.00 uur
Toegang: gratis

29 oktober

Manifestatie *"Gevolgen van stadsplanning vanuit bewonersperspectief"*
Presentaties, lezingen en een forumdiscussie betr. dit onderwerp, georganiseerd door de samenwerkende Utrechtse Wetenschapswinkels.
Plaats : Academiegebouw, Domplein te Utrecht
Informatie : 030 - 533550

2 november

Lezing *"Vestingwerken in de provincie Utrecht, 16e -20e eeuw"* door drs. J.P.C.M. van Hoof
Plaats: Academiegebouw, Domplein 29, Utrecht
Tijd: 20.00 uur
Toegang: gratis

9 november

Lezing *"Waterstaatsgeschiedenis met de nadruk op de 20e eeuw"* door dr. G. van de Ven
Plaats: Academiegebouw, Domplein 29, Utrecht
Tijd: 20.00 uur
Toegang: gratis

t/m 20 november

Tentoonstelling *"Graven in een grensgebied. Archeologische vondsten uit de Kromme Rijnstreek"*
De resultaten van het onderzoek, dat sinds 1967 door de R.O.B. wordt uitgevoerd in dit gebied zullen te zien zijn in een opstelling waarbij zowel aan het historische belang als aan de esthetische waarde van de objecten aandacht zal worden besteed.
Plaats: Centraal Museum, Agnietenstraat 1, Utrecht

Najaarsledenvergadering

zie aankondiging elders in dit blad

MEDEDELING

Het oude en nieuwe Centraal Museum

Onder het bewind van de nieuwe directeur S. Ex zijn in het Centraal Museum enkele geruchtmakende tentoonstellingen samengesteld waarvan de Utrechtse Parade, nog tot 23 oktober te zien, het meest recente voorbeeld is. Maar niet iedereen is het eens met de aanpak van Ex. Op donderdag 10 november zal de heer Ex op uitnodiging van de Vereniging Oud-Utrecht een lezing geven over de achtergronden van zijn museumvisie. Na afloop is er gelegenheid tot discussie. Aanvang 20.00 uur in de muziekschool, Domplein 4 te Utrecht.

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 24-26
3565 CB Utrecht
tel: 030-623866/626800
fax: 030-623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

J. R. HOOGEZAND
ATELIERS VOOR BINNENHUISKUNST
B.V.
UTRECHT
OUDKERKHOF 25
TEL. (030) 31 52 51

3512 GJ UTRECHT FAX (030) 367144

„Hier had uw advertentie kunnen staan"

„Hier had uw advertentie kunnen staan"

„Hier had uw advertentie kunnen staan"

kunst
architectuur
literatuur
geschiedenis
filosofie
topografie

in- en verkoop

Boekhandel-antiquariaat
Vismarkt 9 Utrecht
030 - 32 20 69

KERSBERGEN INSTALLATIE-TECHNIEKEN B.V. UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Makelaardij in onroerende goederen

- Aan- en verkoop-begeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

Plompetorengracht 18
Utrecht

030 - 34 00 08

Janssen & Bouineau Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 54 32 12, Fax 030 - 54 32 11

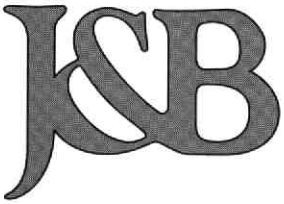

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

ANTIQUARIAAT

DESTOUCHES

Donderdag 11-21 uur
Vrijdag 11-18 uur
Zaterdag 11-17 uur

Lijnmarkt 40 - Utrecht Telefoon 030 - 333776

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

EXCLUSIEVE KLEDING EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-31 01 74

ER IS EEN BANK WAAR OUDE WAARDEN NOG IN ERE WORDEN GEHOUDEN.

CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

Ts od 1903

OUD Utrecht

67e jaargang nummer 6

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

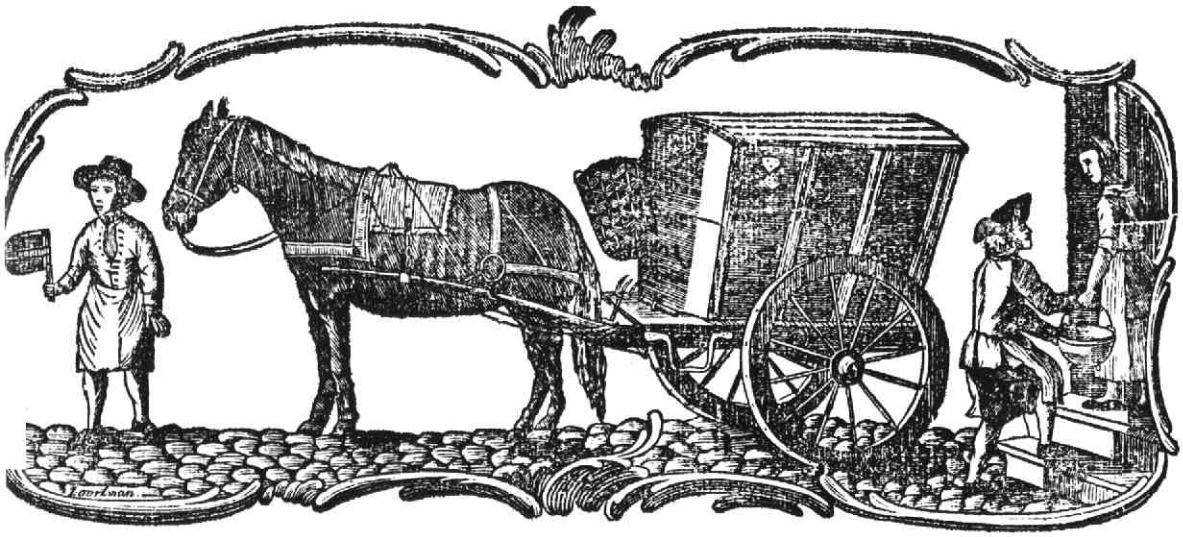

Nieuwjaarswens van de askarmannen uit 1834

De sluis bij Otterspoor en de dam bij Het Gein

Om het recht op een varken

Privébelangen en milieuzorg in de vorige eeuw

Volksbuurtmuseum Wijk C één jaar oud

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Eendrachtlaan 260
3526 LB Utrecht
Tel. 030-88 21 31

Daatselaar en Godhelp b.v.

Antiquairs

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Korte Jansstraat 17-19

3512 GM Utrecht Tel. 030-31 82 66

JURRIËNS - UTRECHT

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

Aannemersbedrijf
H. J. Jurriëns B.V.
Sophialaan 1
3542 AR Utrecht
Telefoon (030) 41 29 12

drukkerij **de boer cuperus**

- Schitterend drukwerk
- Stipt op tijd

Drukkerij en Uitgeverij
De Boer Cuperus bv
Vrieslantlaan 14, 3526 AA Utrecht
Postbus 7052, 3502 KB Utrecht
Telefoon 030-822 822
Fax 030-88 35 61

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 03404-56644

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
67e jaargang nr. 6 -
november/december1994
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: H.H.W. Kernkamp.
Secretariaat: Mw. S.A.L. de Graaff
p/a Alexander Numankade 201,
3572 KW Utrecht
Penningmeester: J. Baars.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Antwoordnummer 3335,
3500 VP Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 47,= per jaar (26- *f* 30,=; 65+ *f* 41,= per jaar).
Contributie- en ledenadministratie:
Mw. C. de Leeuw,
telefoon: 03465-62930.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, M. van Hattem, B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, B. van Santen, E. Tigelaar, M. van de Vrugt, A. van der Zeijden.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht.

Druk: De Boer Cuperus.

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda volgende nummer: 1 januari 1995, verschijningsdatum 1 februari.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1). Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Bij het laatste nummer van het jaar past het om even terug te blikken. Het jaar 1994 betekende voor het Maandblad een grote breuk met de geschiedenis. Van een maandelijks verschijning is de redactie overgestapt naar een tweemaandelijks tijdschrift, ook is het formaat groter geworden. Alvorens tot deze veranderingen over te gaan, is er binnen de redactie en het bestuur uitvoerig overleg gepleegd en zijn verschillende nieuwe uitvoeringen bekeken. Uit de reacties van leden en lezers is tot nu toe gebleken dat men zeer enthousiast is over de gekozen opzet. Dat wil niet zeggen dat wij als redactie altijd geheel tevreden zijn geweest over het product, maar in goed overleg met het ontwerpburo 'De Vormers' en de drukker De Boer-Cuperus is dat altijd weer in goede banen geleid.

Ook de redactie laat wel eens een steekje vallen. Zo moeten wij in dit nummer een rectificatie opnemen: op pagina 116 van nummer 5 staat een naam verkeerd gespeld: Marjo Montfoort moet zijn Marjo Montforts.

Al met al is het voor de redactie voldoende reden om de nieuwe formule te continueren en waar nodig nog enkele verbeteringen aan te brengen. Ook zult u in de nieuwe jaargang een enkele nieuwe rubriek aantreffen.

Rest ons de wens uit te spreken dat het nieuwe jaar u mag inspireren tot het schrijven van lezenswaardige bijdragen voor Oud Utrecht.

Inhoud

Van de redactie 123

De sluis bij Otterspoor en de dam bij Het Gein 124
Hans Lägers

Grafmonument 128
Jan van der Heijden

Vondsten 129

Volksbuurtmuseum Wijk C één jaar oud 130
Harald Meyer en Albert van Wersch

Agenda/Cursussen 131

Om het recht op een varken 132
Privébelangen en milieuzorg in de vorige eeuw
P.D. 't Hart

Van de leestafel 139

Portret 140
Marceline Dolfin

Boekenschouw 141
Hans van Deukeren/B.H.G.

De sluis bij Otterspoor en de dam bij Het Gein

In zijn in 1950 verschenen studie over de waterschapsgeschiedenis van het Nedersticht heeft S.J. Fockema Andreae een kort hoofdstuk gewijd aan een waterstaatswerk dat eertijds in de Vecht zou zijn aangelegd [1]. Die rivier zou, vermoedelijk al in de 12de eeuw, met een dam zijn afgesloten bij Otterspoor. Deze Otterspoordam met uitwateringssluis zou volgens Fockema Andreae hebben gelegen tussen Maarssen en Breukelen, net boven de oude delta-vorming, waar het riviertje de Aa zich vroeger van de Vecht aftakte.

Hij vervolgt: "De dam bij Otterspoor is ons uit enige akten bekend. Hier was een der eindpunten van Utrechts overzeese handel en scheepvaart; er moet een nederzetting van enig belang zijn geweest". Als voornaamste bewijsgrond heeft Fockema Andreae een oorkonde uit 1228 aangehaald, waarin niet alleen sprake is van een gedeelte van de tiend van Otterspoor, maar bovendien enkele percelen worden gelokaliseerd "boven de dam".

Zeer onlangs werd echter door Martin de Bruijn aangetoond dat deze percelen niet aan een dam bij Otterspoor onder Breukelen moeten worden gesitueerd, zoals Fockema Andreae meende, maar aan de Pausdam in de stad Utrecht [2]. De oorkonde uit 1228 kan bijgevolg niet dienen als bewijs voor het bestaan van een Otterspoordam. Desondanks achtte De Bruijn het niet uitgesloten dat er in de 13de eeuw een Vecht-afdamming bij Otterspoor heeft gelegen. Gezien de talrijke overstromingen die zich in de tweede helft van de 12de eeuw rond de Zuiderzee voordeden, zou een dergelijke aanleg voor de hand liggen.

Zo maken de annalen van de abdij van Egmond melding van een zware storm omstreeks de eerste november van het jaar 1170, die enorme overstromingen teweeg bracht. Daarbij zou het zeewater langs de Vecht zijn doorgedrongen tot Utrecht, waar in de omgeving van de stadsmuur zelfs een zeevis zou zijn gevangen. Volgens dezelfde bron werd Utrecht in mei 1173 door een hevige overstroming getroffen, die de stad bijna van de aardbodem zou hebben weggevaagd [3]. Nu mogen de Egmondse annalen niet altijd even betrouwbaar zijn, zeker is wel dat er in de loop van de 12de en 13de eeuw grote stukken land door de Zuiderzee zijn verzwolgen. Op grond van dit gegeven zou een afdamming van de Vecht rond 1200 inderdaad niet ondenkbaar zijn.

Dit neemt niet weg dat er intussen sterke twijfel is gerezen ten aanzien van de opvatting van Fockema Andreae. Nog afgezien van het feit dat diens belangrijkste argument vóór het bestaan van een Otterspoordam door De Bruijn werd weerlegd, spreken de schaarse historische bronnen uitsluitend van een sluis, nooit van een dam of een nederzetting bij Otterspoor. Bovendien lijkt het vooralsnog weinig aannemelijk dat de Vecht zou zijn afgesloten op een plaats die enkele tientallen kilometers landinwaarts lag. Een dam in de monding van deze rivier nabij Muiden zou dan toch meer voor de hand hebben gelegen, aangezien die een veel groter achterland tegen stormvloeden zou hebben beveiligd. Genoeg redenen derhalve om de vraag te stellen: heeft er werkelijk een dam in de Vecht bij Otterspoor gelegen?

De sluis

Met de naam Otterspoor werd vroeger een gedeelte van de parochie Breukelen aangeduid. In een oorkonde uit 1437 wordt de ligging ervan nauwkeurig omschreven: in het oosten grensde Otterspoor aan de Vecht, in het zuiden aan de Maarssenbroekse dijk en -wetering (die hier tevens de grens met de parochie Maarssen vormden), in het westen aan de Otterspoorbroekse dijk en in het noorden aan het bisschopsgerecht van Breukelen [4].

Nu is er in een aantal teksten uit de 14de eeuw sprake van een sluis die bij Otterspoor moet hebben gelegen. Deze Otterspoorsluis wordt onder die naam voor het eerst genoemd in 1323. In dat jaar namelijk werd het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams opgericht, welke organisatie tot taak had de rivierdijk tussen Amerongen en Hoppenesse (ten westen van Vreeswijk) in stand te houden. Bij de oprichting werd het grondgebied van het hoogheemraadschap in grote lijnen vastgelegd in een schouwbrief. De geërfden in dit zogenaamde Lekdijksgebied waren verplicht in het onderhoud van de dijk bij te dragen door het betalen van een belasting en het opkomen in het dijkleger. Bovendien waren de meeste gerechten

Hans Lägers
Steve Bikostr. 174
3573 BE Utrecht

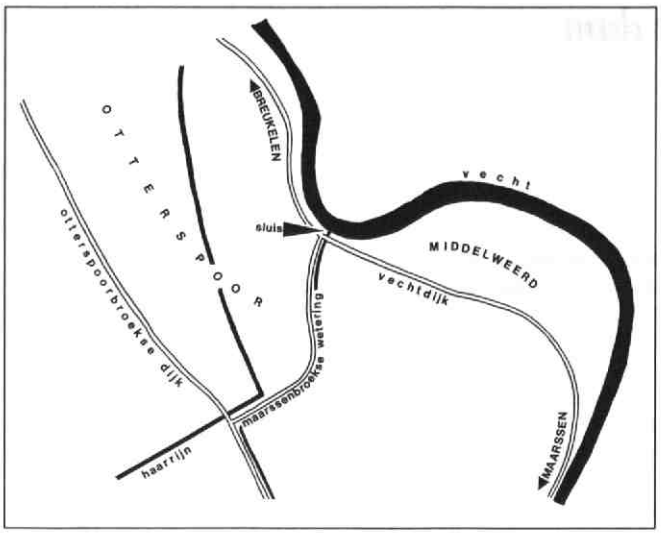

De ligging van de Otterspoorsluis

binnen het Lekdijksgebied in de dijk verhoefslaagd, hetgeen wil zeggen dat ieder gerecht op basis van het aantal hoeven waarmee het was aangeslagen, een bepaald gedeelte (slag) van de dijk in natura moest onderhouden. Als noordelijke grens van het Lekdijksgebied gold volgens de schouwbrief uit 1323 de "Otterspoer sluze" [5].

Dezelfde sluis komen we enige jaren later opnieuw tegen. Want in 1326 trof de Hollandse graaf Willem III een regeling met een viertal heren uit de Vechtstreek, namelijk Zweder van Abcoude, Hendrik van Loenersloot, Splinter van Nijenrode en Ernst van der Horst, over het leggen van een dam in de Vecht. De kosten van deze aanleg zouden ten laste komen van de damhoeven "van Ottersportsluys nederwaerd", dus de hoeven die ten noorden van de Otterspoorsluis waren gelegen [6]. Merkwaardig is overigens dat de betreffende oorkonde niet vermeldt wáár de Vecht zou worden afgesloten. Nadere gegevens over een dergelijke dam zijn trouwens niet overgeleverd, en men krijgt dan ook sterk de indruk dat de aanleg nooit tot stand is gekomen [7].

De Otterspoorsluis moet in ieder geval nog tegen het einde van de 14de eeuw hebben bestaan. Een oorkonde uit 1378 situeert de grove en smalle tienden van Otterspoor tussen de Otterspoorsluis in het zuiden en de Amerlandzijl (dit was vermoedelijk de uitwateringssluis van de Haarrijn) in het noorden. In 1382 ten slotte wordt een bisschoppelijk leen, Middelweerd genaamd, gelokaliseerd in de parochie Maarssen, ten westen van de Vecht en ten zuiden van de Otterspoorsluis [8].

Op grond van deze laatste vermelding staat het nu vast dat de Otterspoorsluis gezocht moet worden op de grens tussen de parochies Maarssen en Breukelen, ongeveer op de plaats waar de Maarssenbroekse wetering in de Vecht uitwaterde. Daarmee is echter niet gezegd dat deze sluis in een Vecht-afdamming zou hebben gelegen, zoals door Fockema Andreae werd verondersteld. Het is immers evengoed mogelijk dat zij nااست de Vecht lag in de toen al bestaande Vechtdijk [9]. Die laatste mogelijkheid ligt ook het meest voor de hand, want de bronnen spreken zoals gezegd slechts van een sluis, nooit van een dam bij Otterspoor [10].

De dam

Het afdammen van een rivier om waterstaatkundige redenen was overigens geen ongewoon verschijnsel in de middeleeuwen. Dit blijkt reeds voldoende uit het grote aantal Nederlandse plaatsnamen met het achtervoegsel -dam. Door een artikel van Dekker [11] zijn wij goed ingelicht over een afdamming die in 1122 tot stand werd gebracht. In dat jaar namelijk werd de rivier de Kromme Rijn afgesloten nabij Wijk bij Duurstede. Die maatregel was noodzakelijk teneinde de laaggelegen komgronden langs de Kromme Rijn, waaronder het Langbroek, in cultuur te kunnen brengen. Voordien was de ontginning van deze gebieden praktisch onmogelijk geweest, omdat de hoge waterstand op de Kromme Rijn in winter en voorjaar, wanneer er grote hoeveelheden smeltwater door de boven-Rijn werden aangevoerd, een behoorlijke afwatering belemmerde. Het afdammen van de Kromme Rijn had echter mede tot gevolg dat de vaarweg naar het Duitse Rijngebied voor de Utrechtse kooplieden werd afgesneden. Daarom werd, vermoedelijk eveneens in 1122, als alternatieve waterweg de Vaartse Rijn gegraven. Dit kanaal verbond Utrecht met de plaats Het Gein aan de Hollandse IJssel en dus indirekt met de Lek en de Nederrijn.

Dankzij haar ligging aan de belangrijke vaarroute van Vecht en Vaartse Rijn was Utrecht naar alle waarschijnlijkheid de grootste handelsstad in de Noordelijke Nederlanden tot omstreeks 1300. Talrijke kooplieden, vooral uit noord-Duitsland, voeren in die tijd via de Utrechtse binnenwateren naar Vlaanderen, zoals wordt aangetoond door een oorkonde uit 1244, waarin bisschop Otto III aan de kooplieden uit Hamburg en Lübeck zijn bescherming toezegde bij de doorvaart van zijn gebied [12]. Bij die gelegenheid stelde de bisschop tevens het toltarief vast dat deze kooplieden bij het passeren van Het Gein moesten voldoen. Deze oorkonde is echter ook in waterstaatkundig opzicht voor ons van belang, omdat hieruit kan worden afgeleid dat de Vaartse Rijn op dat tijdstip nog niet in open verbinding stond

De sluis bij Otterspoor en de dam bij Het Gein

met de IJssel, maar door een dam van deze rivier was gescheiden. Er wordt althans gewag gemaakt van een hijskraan (instrumentum quod dicitur crane) bij Het Gein, waarmee goederen over een dam (agger) werden getakeld.

Deze dam bij Het Gein, voor het eerst vermeld in 1217 [13], werd vermoedelijk reeds in of kort na 1122 aangelegd als sluitstuk van de Vaartse Rijn. Een waterkering tussen de Vaartse Rijn en de IJssel was immers noodzakelijk in verband met de ontginning van het Schalkwijker broek. Deze ontginning, die omstreeks 1125 van start moet zijn gegaan, heeft van meet af aan haar overtollige water via de Schalkwijkse wetering op de Vaartse Rijn geloosd. Zonder een dam aan het zuideinde van de Vaartse Rijn [14] zou die afwatering niet goed mogelijk zijn geweest tijdens de wintermaanden wegens de dan heersende hoge waterstanden op de IJssel.

De aanleg had natuurlijk als consequentie dat alle handelswaar bij gebrek aan een schutsluis bij Het Gein moest worden overgeladen en dat ieder passerend schip over de dam moest worden getrokken. Nu was dit laatste geen onoverkomelijke moeilijkheid, aangezien de in die tijd gangbare scheepstypen doorgaans een geringe diepgang hadden. Als gevolg van de afdamming en de daaruit voortvloeiende bedrijvigheid ontwikkelde Het Gein zich tot een bescheiden handelsnederzetting, die in 1295 zelfs stadsrechten verkreeg. Deze dam met overtoom moet nog aan het begin van de 14de eeuw aanwezig zijn geweest, toen de burgers van Utrecht door bisschop Gwijde van Avesnes (1301-1317) werden vrijgesteld van het betalen van kraan-, windas- en dijkgeld bij de doorvaart van Het Gein. In 1331 blijkt de dam te zijn vervangen door een schutsluis [15].

In de zojuist genoemde oorkonde van bisschop Otto III komt niet alleen de scheepvaart over de Vaartse Rijn, maar ook die over de Vecht ter sprake. Daaruit kan worden opgemaakt dat er nog in 1244 een bisschoppelijke tol bij Muiden lag. Vermeld dient te worden dat de tol van Muiden (eertijds Amuda genaamd) reeds in 953 door de Duitse koning Otto I aan bisschop Balderik was geschonken, waarbij de laatste tevens het recht had verkregen om deze tol geheel of gedeeltelijk naar Utrecht over te brengen [16].

Maar het is bovendien zeer opmerkelijk dat er in de akte uit 1244 - anders dan bij de Vaartse Rijn - met geen woord wordt gesproken over een dam in de Vecht, die de scheepvaart nabij Otterspoor moest passeren. Hieraan kan ten overvloede worden toegevoegd dat er met betrekking tot Otterspoor nooit enige mededeling wordt aangetroffen omtrent de heffing van tol of de inning van kraan- en overslaggeld. Een en ander valt toch moeilijk te rijmen met de veronderstelling van Fockema Andreae dat er bij Otterspoor een handelsnederzetting van enige betekenis zou hebben gelegen. Er bestaat dan ook alle reden om aan te nemen dat er tijdens de 13de en 14de eeuw nog een ongehinderde vaart tussen Muiden en Utrecht mogelijk was.

We moeten aan het slot van dit korte artikel tot de conclusie komen dat de opvatting van Fockema Andreae geen steun vindt in de historische bronnen en derhalve moet worden afgewezen. In de oorkonden is althans niets te vinden over een dam in de Vecht, noch over een nederzetting die bij Otterspoor zouden hebben gelegen. Wel wordt er in de 14de eeuw een sluis vermeld bij Otterspoor, die de noordgrens markeerde van het Lekdijksgebied. Deze Otterspoorsluis lag echter naar alle waarschijnlijkheid in de linker Vechtdijk; zij moet eertijds de uitwateringssluis van de Maarssenbroekse wetering hebben gevormd.

Noten:

1. S.J. Fockema Andreae, Studiën over waterschapsgeschiedenis IV, Het Nedersticht (Leiden 1950) 10-15.
2. Martin de Bruijn, 'Was er in april 1228 sprake van een dam in de Vecht bij Otterspoor?' in: Maandblad Oud-Utrecht 9 (1992) 113-115.
3. Annales Egmundenses, O. Oppermann, ed. (Utrecht 1933) 78-79. M.K.E. Gottschalk achtte het echter zeer onwaarschijnlijk dat het zeewater in 1170 de stad Utrecht zou hebben bereikt, laat staan dat daar zeevis zou zijn gevangen; de overstroming van 1173 moet zijn veroorzaakt door rivierwater, niet door een stormvloed. Zie haar Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland, I, De periode voor 1400 (Assen 1971) 92-94 en 101.
4. RAU, St. Pieter nr. 276 (1437 december 23).
5. Martina van Vliet, Het hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams. Een onderzoek naar de beginselen van het dijkrecht in het hoogheemraadschap, voornamelijk in de periode 1537-1795 (Assen 1961) 21-22.
6. Groot charterboek der graaven van Holland en Zeeland en heeren van Vriesland, F. van Mieris, ed., II (Leijden 1754) 381-382 (1326 maart 13): "dat die dam costen zal vyf dusend pond

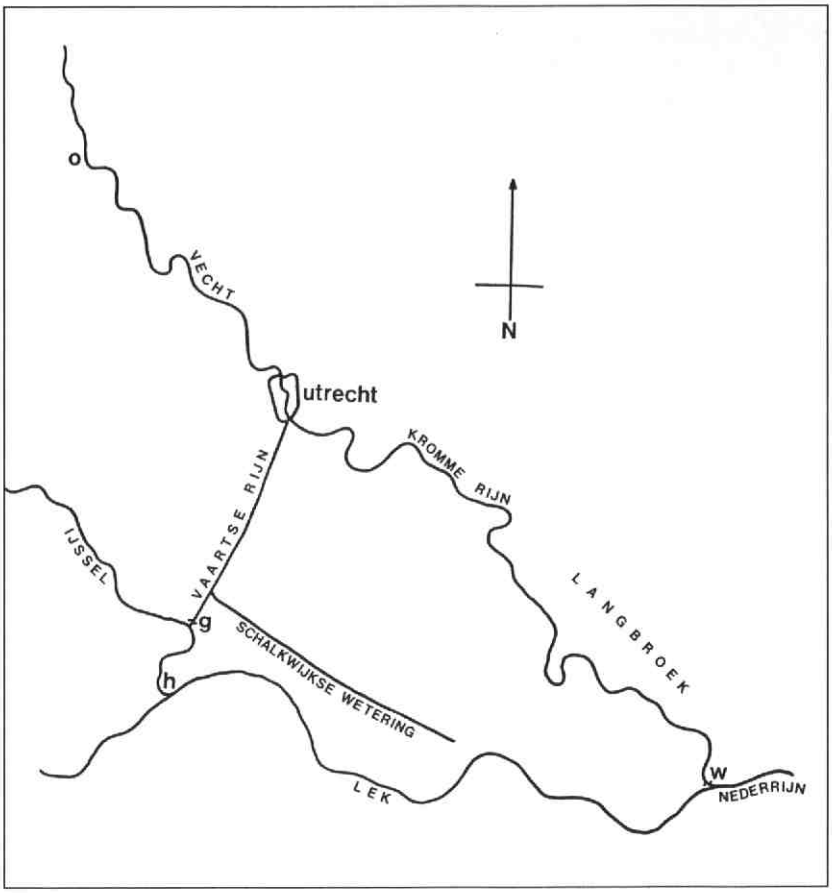

De Utrechtse binnenwateren omstreeks 1250.

g = Het Gein,
h = Hoppenesse,
o = Otterspoor,
w = Wijk bij Duurstede

zwarten tornoys, ende die zullen ghelden die damhoeven, alzo als zi gheleghen zyn, ende zi horen hoefslach hebben in die meerdam, van Ottersportsluys nederwaerd". De vertaling van deze passage (met gecorrigeerde interpunctie) moet luiden: "dat de dam 5000 pond zwarte tournois zal kosten, en dat bedrag zullen de damhoeven betalen, dat wil zeggen de hoeven die gelegen zijn, en hun hoefslag hebben in de [aan te leggen] waterdam, beneden de Otterspoorsluis".

7. Dat de Vecht tussen circa 1326 en 1356 zou zijn afgedamd bij Vreeland, zoals door Fockema Andreae werd verondersteld (Studiën, 22-25), is niet aannemelijk. Het bestaan van een dam bij Vreeland vindt geen steun in de contemporaine bronnen. Daarentegen duidt de vermelding van Ernst van der Horst als belanghebbende er veeleer op dat de dam met schutsluis, waarvan in 1326 sprake was, nabij Nederhorst den Berg moet worden gesitueerd, mogelijk op dezelfde plaats waar in 1437 de Hinderdam in de Vecht werd gelegd.
8. RAU, St. Pieter nr. 274 (1378 februari 20). Bronnen voor de geschiedenis van Zeist, Ph.J.C.G. van Hinsbergen, ed., I (Assen 1962) 96; zie ook: A. Johanna Maris, Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak, I, De Nederstichtse leenacten ('s-Gravenhage 1956) 228. De benaming "Middelweerd" duidt er op dat dit buitendijks gelegen terrein oorspronkelijk een opwas in de Vecht moet zijn geweest.
9. Zoals reeds werd verondersteld door G.C. Calkoen, Wateren binnen het Sticht van Utrecht, I, De Vecht en aansluitende wateren (GAU, typeschrift nr. 4411, z.pl. z.j.) 22.
10. Ook niet de akte van 28 september 1397, waarin sprake is van gerecht, tijns en tiende van Otterspoorbroek, "streckende van den Rijn [dit is de Haarrijn] aen der Dannen tot der Kercgrave toe". Fockema Andreae, die de plaatsbepaling Danne (waarmee de Dannewetering bij Breukelen is bedoeld) verwarde met Damme, zag in deze oorkonde een bewijs voor het bestaan van een dam bij Otterspoor. Het gerecht Otterspoorbroek grensde echter niet aan de Vecht en kan dus niet aan een dam in die rivier hebben gelegen. Zie: J.J. de Geer, 'Proeve eener geschiedenis van het geslacht van Nyenrode. Uit oorspronkelijke stukken bewerkt' in: Berigten van het Historisch Genootschap te Utrecht, 4e deel 1e stuk (Utrecht 1851) 90.
11. C. Dekker, 'De dam bij Wijk' in: Nederlands Archievenblad (1980) 248-266.
12. Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 [OSU], II, nr. 1019 (1244 augustus 23); vgl. Walther Vogel, 'Die Binnenfahrt durch Holland und Stift Utrecht vom 12. bis 14. Jahrhundert' in: Hansische Geschichtsblätter 15 (1909) 15-27.
13. OSU, II, nr. 647 (1217, voor juli 27).
14. Men heeft wel verondersteld dat er zelfs twee dammen bij Het Gein zijn geweest. De eerste dam zou hebben gelegen in de Randijk tussen de Vaartse Rijn en een zijtak van de IJssel. Toen deze zijtak tegen het einde van de 12e eeuw begon te verlanden, zou de Vaartse Rijn in zuidelijke richting zijn verlengd tot aan de huidige IJsseldijk. Hier werd ook een nieuwe dam gelegd, waarna de oude dam werd afgegraven. Zie: J. Prakken, 'Het Gein, de Geintol en de toltoren' in: Maandblad van Oud-Utrecht 1 (1952) 1-4.
15. Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340, J.W. Berkelbach van der Sprenkel, ed. (Utrecht 1937) nr. 355 (niet gedateerd) en nr. 992 (1331 februari 17).
16. OSU, I, nr. 120 (953 april 21), en de nrs. 134-135 (975 juni 6).

GRAFMONUMENT

Aan de rand van het oude dorp De Bilt staat de uit 1652 daterende dorpskerk van de Nederlands Hervormde Gemeente. Op het aan de noord- en zuidzijde van de kerk gelegen kerkhof zijn nog 90 grafmonumenten aanwezig, waarvan bijna de helft uit grafkelders bestaat. Een concentratie van grafkelders bevindt zich direct ten noorden van de kerk.

H.M.A.J. van Asch van Wijck, Topografische Atlas GAU.

Jan van der Heijden

Buiten de stad

Op de aanwezige graven lezen we namen van mensen die een grote of kleinere rol hebben gespeeld in de Biltse geschiedenis als burgemeester, bakker, herbergier, molenaar, schoolmeester, boer, timmerman of als bewoner van één der buitenplaatsen. Opvallend is echter dat hier ook een groot aantal mensen van buiten de gemeente begraven ligt, meest afkomstig uit Utrecht. Aan het einde van de 18de eeuw riep het begraven in kerken en op de overvolle kerkhoven in de stad bij medici en anderen steeds meer ethische en hygiënische bezwaren op. Om deze redenen werd gekozen voor een laatste rustplaats buiten de stad, zoals op het Biltse kerkhof. Eén van de eersten die zich in De Bilt liet begraven, was de in 1770 overleden doopsgezinde predikant Marten Schagen. De latijnse tekst op de helaas verloren gegane grafsteen begon met de woorden (vertaald): *Om de levenden niet te schaden koos hij zich dit graf onder de blote hemel...* Zijn voorbeeld werd door vele stedelingen gevolgd waaronder Utrechtse hoogleraren als M. van Geuns en zijn zoon S.J. van Geuns, G.J. Mulder, J. Heringa, G.J. Wolff, J.F. van Beeck Calkoen, J.F.L. Schröder en W. Wenkebach.

Van Asch van Wijck

Halverwege de derde rij graven aan de noordzijde van de kerk ligt de grafkelder van de familie Van Asch van Wijck. In dit graf werd in 1843 Jhr. Mr. H.M.A.J. van Asch van Wijck bijgezet. Van Asch van Wijck, geboren op 14 oktober 1774 te Utrecht, is van 1827-1839 burgemeester van de stad Utrecht geweest. Hij had grote belangstelling voor de historie van de stad, wat ondermeer tot uitdrukking kwam in zijn initiatief om historische boekwerken, schilderijen, tekeningen en oudheden te bewaren en zelfs aan te kopen. In 1838 werd de verzameling voor het publiek opengesteld. Hij bestudeerde de oude charters uit het stedelijk archief en publiceerde een geschiedkundige verhandeling over

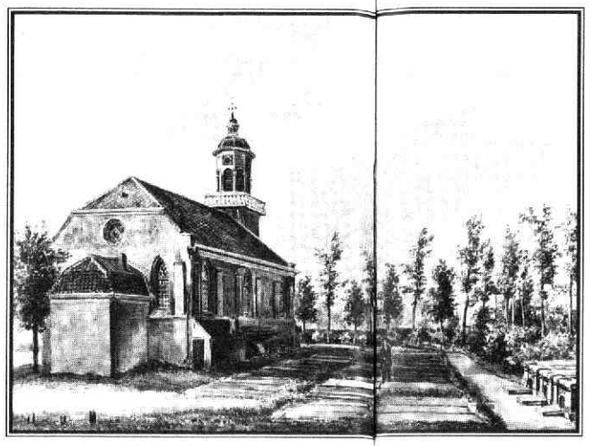

Drie rijen grafkelders aan de noordzijde van de kerk. Achter de figuur de grafkelder van Van Asch van Wijck. Tekening uit 1850 van P.J. Lutgers, Topografische Atlas RAU.

het oude handelsverkeer. In 1828 werd hij lid van de 'Commissie tot het opsporen van Romeinsche oudheden'. Onder zijn leiding werd echter ook een aanvang gemaakt met de afbraak van de wallen en poorten rond de stad.
Naast zijn burgemeesterschap was Van Asch van Wijck 18 jaar lid van de Tweede Kamer, waar hij vele indrukwekkende redevoeringen heeft gehouden. In 1840 kwam een belangrijke grondwetsherziening ter sprake waarbij een groot aantal kamerleden de besluitvorming dreigde uit te stellen. Van Asch van Wijck, die meende dat besluitvorming in een later stadium nog moeilijker zou zijn, probeerde het uitstel te voorkomen met de woorden: "Werkt, terwijl het dag is, eer de nacht komt, waarin niemand werken kan".

De laatste eer

Begin juli 1843 vertrok hij "tamelijk gezond, schoon aangetast door eene immer toenemende zwaarmoedigheid" van Utrecht naar zijn landhoeve Henschoten bij Woudenberg. Op zondag 16 juli maakte hij nog een korte ochtendwandeling, maar rond elf uur voormiddag werd hij levenloos op zijn legerstede aangetroffen. Vrijdag 21 juli werd zijn stoffelijk overschot in het familiegraf op het Biltse kerkhof begraven. Twaalf koetsen met familie en vrienden volgden de lijkkoets naar het dorp, waar al een menigte mensen stond te wachten om de oud-burgemeester de laatste eer te bewijzen. Nadat de kist in de grafkelder was geplaats, werd door Van der Bank, predikant van de Waalse gemeente te Utrecht, een grafrede uitgesproken.
De grafkelder van de familie Van Asch van Wijck is nog aanwezig. Zoals de meeste grafkelders is het een eenvoudig gemetselde kelder, ter hoogte van het maaiveld gedekt met een grote hardstenen zerk. Op de steen staan de namen van familieleden die hem waren voorgegaan: zijn moeder Cornelia Snoeck, zijn vierjarig zoontje Pieter Johan, zijn vrouw Kenau Hasselaar en zijn 26-jarige dochter Cornelia Kenau.
Helemaal onderaan de steen staat gebeiteld: *Werkt terwijl het dag is.*

Bronnen

Historische kring d'Oude School, Inventarisatie grafmonumenten De Bilt, deel 1, 1994.
J.I.D. Nepveu, 'Levensschets van Jhr.Mr. H.M.A.J. van Asch van Wijck', in: Utrechts Volks-almanak voor het jaar 1844, 197-274.

VONDSTEN

Getuigenissen van devotie

Bij de in het begin van '94 uitgevoerde 'Payenborch-opgraving' tussen de Oudegracht en Lange Nieuwstraat werd een aantal metaalvondsten geborgen, waarvan een tweetal wat nadere aandacht verdient. Het betreft twee objecten, waarvan de datering een viertal eeuwen verschilt, maar waarvan de er eens aan toegekende gevoelswaarde identiek geacht kan worden.
Het oudste van de twee kan als een klassieke 'wijwaterampul', meer neutraal 'bedevaartsampul', gekwalificeerd worden. In de 15de eeuw waren deze kleine - in loodtin-legering uitgevoerde - ampullen op vele plaatsen in omloop. De grootste afmeting van dit exemplaar bedraagt 33 mm. De inhoud van zo'n ampul bestond uit een gewijde vloeistof: olie, wijwater, dan wel het een of ander heilig geacht mengsel. Het intrigeert een beetje of de inhoud van de gevonden ampul behouden is gebleven. De vulopening van het ogenschijnlijk intacte 'flesje' lijkt namelijk grondig te zijn dichtgeknepen. Op gelijksoortige vondsten worden doorgaans stadswapens dan wel symbolen aangetroffen, die onmiskenbaar naar een bedevaartsplaats verwijzen, waar zo'n stukje devotie verkrijgbaar was. Deze ampul lijkt volstrekt glad te zijn afgewerkt, hoewel corrosie aan één kant een eventuele indicatie kan hebben uitgewist. De herkomst blijft dus in nevelen gehuld.
Over het andere object behoeft omtrent de herkomst

geen enkele twijfel te bestaan. Het is een uit messing vervaardigd, van een oogje voorzien, insigne of hangertje, waarvan de grootste afmeting 30 mm bedraagt. Aan de ene zijde is centraal een grote cathedraal afgebeeld met het omschrift BASILIQUE DE N D DE LOURDES. Aan de keerzijde wordt het beeldvlak binnnen het omschrift JE SUIS L'IMMACULEE CONCEPTION ingenomen door een rijzige Maria met gevouwen handen, binnen een omlijstende structuur die ongetwijfeld als grot te duiden is. Aan haar voeten bevindt zich, devoot knielend, de aanbiddende Bernadette Soubirous, aan wie Maria zich in 1858 manifesteerde.
Op overeenkomstige vondsten wordt dat jaartal wel eens vermeld, wat niet daterend is omdat met de bouw van de afgebeelde basiliek pas omstreeks 1864 werd begonnen. Het hangertje kan dus op z'n vroegst uit het laatste kwart van de 19de eeuw stammen.
Voor beide voorwerpjes zal het 'ik ben er geweest' vooral gegolden hebben, maar een beetje tastbare devotie om de hals of op zak, kon natuurlijk ook geen kwaad.

Volksbuurtmuseum Wijk C één jaar oud

Op 15 mei 1993 richtten enkele enthousiaste Utrechters het Volksbuurtmuseum Wijk C op. Een min of meer logisch vervolg op hun jarenlange strijd voor behoud van dit eens zo roemruchte stadsdeel. Zoals de laatste resten van de 'Utrechtse Jordaan' waren gered van de slopershamer, diende ook de unieke cultuur en geschiedenis van zijn bewoners te worden bewaard voor het nageslacht, zo was de gedachte. Inmiddels beschikt het museum over een indrukwekkende collectie waarin de periode van 1800 tot 1950 centraal staat.

Het museum is ondergebracht in het buurthuis Wijk C en heeft geen permanente tentoonstelling. Het moet meer een (laagdrempelig) centrum worden dat uiteenlopende activiteiten ontplooit en daarin zijn doelgroepen - met name (oud-)bewoners van de wijk - wil betrekken. Vooral die participatie is van groot belang. Het beeld dat men van deze volkswijk heeft, is vaak negatief. Men gaat dan voorbij aan het feit dat er ook een heleboel positieve kanten zaten aan het leven in deze buurt. Te denken valt b.v. aan het saamhorigheidsgevoel en de eigen taal en cultuur.
Het onderzoek naar al deze aspecten zal in samenwerking met de (oud-) bewoners gedaan worden.

De collectie

De verzameling bestaat uit ca. 4000 foto's die in de loop der jaren verzameld zijn door het Wijk C-komitee en het buurthuis. Veel van deze foto's zijn geschonken door particulieren en geven veel aanvullende informatie over het leven in de wijk, ook over de meer recente veranderingen. Voorts bezit het museum een tweetal diaseries, videobanden, schilderijen, kranteknipsels etc. en sinds kort ook een beperkt aantal voorwerpen. Het toegankelijk maken van het foto-archief geniet prioriteit. Dit archief speelt een grote rol in de wisselwerking tussen het museum en zijn primaire doelgroep. Bezoekers kunnen foto's nabestellen, maar belangrijker is dat ze de nog ontbrekende waardevolle informatie verschaffen over waar de foto genomen is en wie erop staan. Die namen worden in een namenregister verwerkt met daarachter het catalogusnummer van de foto.
Zo kunnen mensen die foto's van zichzelf, hun familieleden of hun oude huis zoeken sneller worden geholpen en kan het verleden van Wijk C beter in kaart worden gebracht.

Aktiviteiten

Behalve de maandelijkse openstelling, iedere eerste zaterdag van de maand, organiseert het museum voor groepen diavoorstellingen met aansluitend een rondleiding door de wijk.

Het woonhuis van de familie Lever in de Lange Koestraat, ca 1935

Harald Meyer, Albert van Wersch

Het handelsmerk van het museum is de ongedwongen en persoonlijke benadering van de bezoekers.
Ondanks de geringe financiële armslag staat een aantal ambitieuze projecten op het programma. Men denkt aan de heruitgave van het boek 'Wijk C, het hart klopt door', dat vol staat met anekdotes over de buurt en haar bewoners. Verder wil men door het terugbrengen van historische elementen in de wijk het aangezicht en het leefklimaat verbeteren. Dat kan bijvoorbeeld door de oude rooilijnen terug te brengen in de bestrating en beelden van bekende Wijk C-ers, als Anton Geesink en pastoor van Nuenen, een plaats te geven in de buurt. Maar het belangrijkste is op dit moment het interviewproject. Het optekenen van de orale geschiedenis kan niet langer wachten; de mensen die het meeste kunnen vertellen over het leven in Wijk C, zijn immers al op leeftijd. Dit project gaat twee jaar duren en zal afgesloten worden met de uitgave van een boek.

Openstelling

Het Volksbuurtmuseum Wijk C is iedere eerste zaterdag van de maand tussen 10.00 en 13.00 uur geopend (behalve augustus). Men kan dan een foto-expositie en de collectie bezichtigen.
Voor belangstellenden is het ook mogelijk op afspraak langs te komen.
Het adres is Waterstraat 27 (naast de Jacobikerk), telefoon 318292.
Men kan ook donateur worden van het museum door f 25,- per jaar over te maken op gironummer 2382495. Daarmee heeft men een abonnement op de Nieuwsbrief (verschijnt 4x per jaar), die o.a. informeert over de activiteiten en aanwinsten van het museum en krijgt men bovendien aantrekkelijke kortingen op de aktiviteiten. Als welkomstgeschenk ontvangt men een setje ansichtkaarten.

AGENDA

9 december

Op vrijdagmiddag 9 december a.s. organiseert de vereniging Oud-Utrecht het eerste *'Historisch Café'* in Utrecht.
Iedereen die vanuit beroep of hobby geinteresseerd is in de geschiedenis van Utrecht in al zijn aspecten is welkom om hier onder het genot van een drankje een gezellige middag met geestverwanten door te brengen. Dit is dé mogelijkheid om kennis te maken, ervaringen uit te wisselen, nieuwtjes door te geven of gewoon te genieten van een goed gesprek en gezelligheid.

Het is de bedoeling dat het Historisch Café iedere tweede vrijdag van de maand plaatsvindt, tussen ruwweg 5-7 uur in café Het Weeshuis op het Domplein. De eerste keer zal Martin de Bruijn een korte inleiding geven over de historische plek waar we ons in Het Weeshuis bevinden, een deel van het oude bisschoppelijke paleis Lofen. U bent van harte welkom!

3 december t/m 19 februari 1995

Tentoonstelling : *"Nering en Vermaak. De opgraving van een veertiende-eeuwse markt in Amersfoort"*
De expositie, die gehouden wordt naar aanleiding van het 10-jarig bestaan van de sektie Stadsarcheologie, geeft aandacht aan de Hof, het plein dat vanouds het centrum van de stad Amersfoort is.
Plaats : Museum Flehite, Westsingel 50, Amersfoort

13 december

Lezing : *"Geschilderde altaarstukken uit Noord-Nederlandse schuilkerken"* door drs. R. Schillemans, conservator Museum Amstelkring
Plaats : Gertrudiskapel, Willemsplantsoen 1 c, Utrecht
Tijd : 20.15 uur
Toegang : gratis

CURSUSSEN

Cursus Schrijven van een historisch artikel

Voor mensen die in lokale en regionale tijdschriften publiceren of dat graag willen doen, vindt in de periode januari-maart 1995 een schrijfcursus plaats.
Het cursusgeld bedraagt f 140,-.
Voor meer informatie: St. Stichtse Geschiedenis, 030 - 343880

Bronnen voor huizenonderzoek

Veel mensen zijn nieuwsgierig naar de geschiedenis van hun eigen huis. In de cursus wordt ingegaan op onderzoeksmethoden, die u op dit gebied meer informatie kunnen leveren.
Het cursusgeld bedraagt f 85,-.
Voor meer informatie : St. Stichtse Geschiedenis, 030 - 343880

Om het recht op een varken

Privébelangen en milieuzorg in de vorige eeuw

Al in de middeleeuwen hebben stadsbesturen verordeningen vastgesteld om straten en pleinen schoon te houden. Ook in Utrecht gebeurde dat en in de loop der eeuwen zijn de voorschriften telkens uitgebreid en aangepast aan nieuwe omstandigheden. Ze waren nodig omdat de meeste mensen hun afval achteloos overal neersmeten, liefst op plaatsen waar zij er zelf niet over struikelden, bijvoorbeeld in doodlopende sloppen of op onbebouwde terreinen in de buurt. En vooral in de grachten die ook door 'industriële lozingen' veranderden in open riolen waar desondanks veel inwoners uit dronken. Vooral in de zomermaanden stonk de stad.

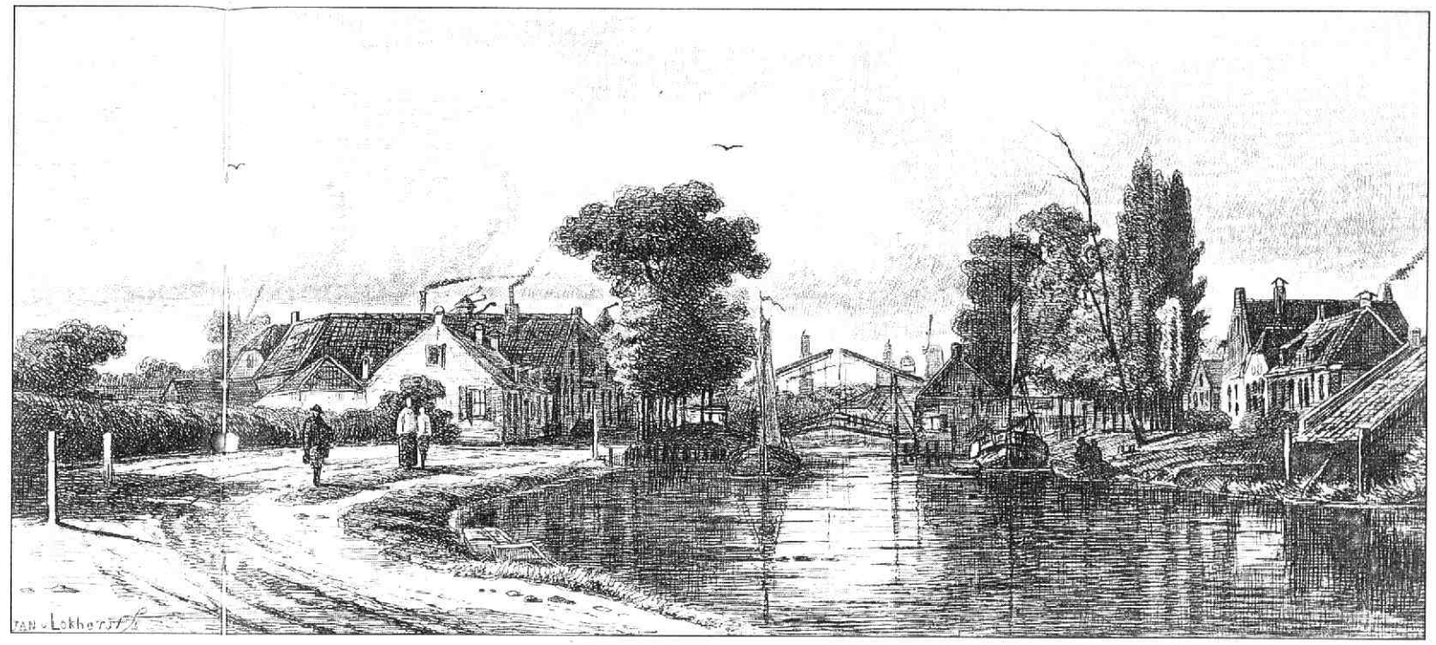

1. De Jagerskade rond 1858. Ets van J. van Lokhorst. Foto: GAU

Pas in de tweede helft van de vorige eeuw begon dat te veranderen, bijvoorbeeld doordat het gemeentebestuur de open goten ging vervangen door riolen. Maar ook toen kostte het moeite alle inwoners ervan te overtuigen dat het voor hun eigen gezondheid beter was als ze hun omgeving binnen- en buitenshuis schoonhielden. Het duurde lang voordat deze gedachte voor de meerderheid van de bewoners vanzelfsprekend was geworden. Vooral omdat algemene maatregelen ter bevordering van de openbare hygiëne nogal eens individuele belangen schaadden, was vaak overheidsdwang nodig om ze door te drijven. Het gemeentebestuur werd daarbij gestimuleerd door vooruitstrevende burgers die aandrongen op krachtige maatregelen in het belang van de volksgezondheid en de openbare hygiëne.

In de loop van de eeuw groeide het aantal regels en kregen de overheden meer en betere middelen om naleving ervan af te dwingen.

Op de verbeurte van drie guldens

In 1758 publiceerde de Utrechtse vroedschap een verordening waarin allang bestaande regels weer eens onder de aandacht werden gebracht. In 39 artikelen stond gedetailleerd aangegeven welke vormen van milieuverontreiniging verboden waren. Telkens stond ook netjes vermeld welke boete de overtreders boven het hoofd hing. Artikel 1 hield in dat voortaan niemand 'hy zy jong of oud, eenige assche, aarde, steen, puin, hout, sant, mest, slijk, drek, hooy, stroo, groente, ofte eenige andere materie hoe genaamt, mogen brengen, leggen of storten, op eenige publique plaatsten, markten, kerkhoven, bruggen, straten, steegen, werven, wedden, etc. zoo in de stadt als voorsteeden, op de verbeurte van drie guldens'. En dat in een tijd waarin de riolering zacht gezegd onvoldoende was en het vuil in de mindere buurtjes niet of nauwelijks werd opgehaald. De inzameling van vuilnis en afval werd toen verpacht aan particuliere ondernemers en die zorgden er in de eerste plaats voor dat ze de nette buurten schoonhielden. In het afval dat ze daar verzamelden, zat nog wel eens iets waardevols. In de achterbuurten konden ze niet of nauwelijks komen met grotere wagens. De mensen daar waren niet zo gehecht aan reinheid en klaagden in het algemeen hun nood liever niet bij de overheid. Ze deden ook nauwelijks hun best om hun omgeving schoon te houden. De vuilnisman had bijvoorbeeld nog maar net zijn hielen gelicht of zij gooiden alweer allerlei afval op straat. Waar hadden zij het trouwens anders moeten laten? De meesten hadden geen vuilnisbak of ruimte om hun vuil te bewaren. De overheid was voorlopig niet bij machte er echt wat aan te doen en volstond met lapmiddelen, zoals het publiceren van dreigende verordeningen die erger moesten voorkomen.

In de verordening van 1758 somde de vroedschap de zonden op waarvan we mogen aannemen dat ze vrij algemeen werden gepleegd. Wij krijgen daaruit een aardig beeld van de sfeer in de stad. Zo gebood artikel 16 dat de huiseigenaren ervoor moesten zorgen dat elk huis een secreet had 'ende zoo wanneer die in kwaaden staate zijn, deselve datelijk te doen ruimen en wederom bruikbaar te maken, op de verbeurte van drie guldens'. Deze boete zou toevallen aan de eventuele huurder. Op die manier maakte de overheid het dus voor gewone burgers aantrekkelijk, toezicht te houden op de reinheid.

Industriële vervuilers hingen forse boetes boven het hoofd. Zo werd het storten van 'eenigerhande materie daar mede geverwt is' met 125 gulden beboet 'en zal de knegt of arbeider daar voor exemplaarlijk gestraft worden'.

In de gooten

Het werd ook aan iedereen verboden in het openbaar zijn 'gevoeg te doen, ofte tegens eenige deuren of keldervensters, haar water te maken. (...) Ende worden derhalven alle ouders belast, hare kinderen zulx te verbieden, ende ook niet te gedogen, dat hare kinderen op de straaten of in de gooten, 't zy op stoeltjes ofte anders om haar gevoeg te doen, worden gezet, maar zullen gehouden zijn, hare kinderen zulks in hare huizen te laten doen, of ten minsten zodanig, dat daar door geen onreinheit op de straten gebragt worden'. Er werd al in de middeleeuwen opgetreden tegen deze onsmakelijke gewoonte die een 'discieraedt' voor de stad was. Maar het was tot ver in de vorige eeuw heel gewoon als volwassenen en kinderen ten aanschouwe van iedereen hun behoefte deden. In de goot, tegen een gevel, op een mesthoop of op een gemeenschappelijk privaat. Vaak was de deur daarvan op een koude dag in de kachel van buurtbewoners verdwenen. Het gewone volk zat dus publiekelijk ten troon, meestal buitenshuis, want in de piepkleine woningen was geen plaats voor iets wat maar in de verte op een eigen secreet leek. Het schaamtegevoel waarmee tegenwoordig het toiletgebruik wordt omgeven, kon pas ontstaan toen het mogelijk werd zich in de woningen even af te zonderen voor het verrichten van lichamelijke bezigheden. Zelfs al had men het gewild dan nog zou het voordien niet mogelijk geweest zijn de oude gewoonte als 'vanzelfsprekend' ongepast te gaan beschouwen.

De verordening van 1758 had niet als doel de mensen andere manieren bij te brengen of hen te dwingen intieme handelingen achter gesloten deuren te verrichten. Nee, het ging nog steeds om de reinheid van de stad. Maar in volgende jaren gingen steeds meer weldenkende burgers de walmende smeerboel ook beschouwen als een bedreiging voor de gezondheid. Omstreeks 1850 groeide hun aandrang op de overheden om meer aandacht te besteden aan de openbare hygiëne. Het streven van deze 'hygiënisten' kwam voort uit een niet gemakkelijk te ontrafelen kluwen van redenen en overwegingen. De belangrijkste was wel de overtuiging dat gebrekkige hygiënische omstandigheden een ideale voedingsbodem vormden voor epidemische ziekten zoals cholera en tyfus. Die stoorden zich aan rang noch stand en bedreigden niet alleen de bewoners van sloppen en stegen, maar ook welvarende

P.D. 't Hart

Om het recht op een varken

Privébelangen en milieuzorg in de vorige eeuw

burgers. Het was dus in hun eigen belang dat de overheid krachtige maatregelen nam en daarmee het algemeen belang diende.
De geleerden waren het er niet over eens hoe deze ziekten werden verspreid. De hygiënisten geloofden dat de boosdoener, het miasma, in stank en bedorven lucht verborgen zat of daarin kon ontstaan. Daarom vormden zij een krachtige pressiegroep die aandrong op regels en wetten voor een schoon milieu. Hun invloed leidde in Utrecht in 1855 tot de stichting van de Gezondheidscommissie door de Utrechtse gemeenteraad. Daarin werkten deskundigen uit verscheidene specialismen met elkaar samen om toestanden op te sporen die de volksgezondheid bedreigden en om middelen aan te geven deze te bestrijden. Naast deze officiële bestrijder van onreine en ongezonde situaties stichtten enkele vooraanstaande burgers in 1866 de Vereeniging tot Verbetering der Volksgezondheid te Utrecht. Deze zette zich in om het uitbreken van epidemische ziekten te voorkomen. De Vereeniging had vijf afdelingen die zich concentreerden op respectievelijk de kwaliteit van het drinkwater en van de volksvoeding, op het bestrijden van schadelijk vuil, op verbetering van de volkshuisvesting en op het opsporen van volksziekten.
Het feit dat in deze jaren welopgevoede mensen stank beschouwden als onbeschaafd, bevorderde het welslagen van deze acties, al ging het eindeloos veel langzamer dan de hygiënisten wilden. Vooral wanneer er epidemische ziekten heersten, drongen zij er met succes bij B. en W. op aan, iets te doen tegen varkens en mesthopen binnen de bebouwde kom.

Eenige onnuttigheit

Als het gemeentebestuur in de vorige eeuw optrad tegen varkens in de stad, was dat niet voor het eerst. De penetrante stank van deze dieren en hun mest was al veel eerder aanleiding geweest tot maatregelen. Artikel 30 van de verordening van 1758 luidde bijvoorbeeld: 'Wijders en zal niemant eenige varkens op werven, in kelders of kluizen, nog ook in haare huizen mogen houden, daar door eenige onnuttigheit op de werven in 't water of op de straaten kan komen, of daar door ook zijne gebuuren eenige stank of onreinheit zouden mogen lijden, op verbeurte van de varkens'.
Het grote probleem was dat de overheid naleving van dergelijke ge- en verboden nauwelijks kon afdwingen. Er waren te veel mensen die het de gewoonste zaak van de wereld vonden zo'n beest te mesten. En er waren veel te weinig politieagenten en andere overheidsdienaren om overal in de stad - zelfs binnenshuis - nauwkeurig te kunnen controleren of iedereen zich wel aan alle regels hield. Er zat dus weinig anders op dan het verbod telkens onder de aandacht te brengen wanneer daar aanleiding toe was, bijvoorbeeld als er besmettelijke ziekten heersten. Zolang dat duurde werd er dan extra aandacht aan besteed. Maar zodra de dreiging voorbij was, herstelde het oude leventje zich en lapte iedereen de regels vrijwel ongestraft aan de laars.
In de vorige eeuw hing daardoor op veel plaatsen in de stad nog steeds een 'onlijdelijke' stank.

Zo nu en dan een stukje spek

Tijdens de cholera-epidemie van 1866-1867 kwamen de varkens breeduit ter sprake in de gemeenteraad. Het regende klachten over de onhoudbare stank die door allerlei smeerboel werd veroorzaakt. De raad vroeg zich af of de bestaande reglementen wel streng genoeg gehandhaafd werden. Deze hielden sinds 1855 in dat voor het houden van varkens en mesthopen een vergunning van B. en W. nodig was. Het college verstrekte deze alleen als omwonenden geen hinder ondervonden en de gezondheid van de houders zelf niet werd bedreigd door 'bekrompen verblijf'. In principe was het niet toegestaan op plaatsen 'waar de huizen aan elkander gelegen zijn'.
Zo'n maatregel kon ingrijpen in het leven van veel mensen. Eind 1855 bijvoorbeeld reikte het college zo'n 400 vergunningen uit, grotendeels (270) aan inwoners van de buitenwijken, maar ook 47 in wijk C. Er waren meer varkenshouders want regelmatig werden mensen betrapt die ondanks de boetes van fl. 5,- tot fl. 25,- zonder vergunning varkens fokten.
Tijdens de cholera-epidemie van 1866 vonden velen dat harder optreden noodzakelijk was. Maar men was het er niet over eens dat een absoluut verbod op varkenshouden in stad en buitenwijken nodig was. Gold het ook voor slagers en voor bewoners van een rijtje huizen aan de rand van een open veld? En was het correct tuinders een mestleverancier en bron van inkomsten te ontnemen? Een raadslid vroeg zich af of de hygiënisten niet veel te voorzichtig waren. Er werd immers ook beweerd dat het juist zo

2. Een nieuwsjaarswens van de askarmannen uit 1834. Foto:GAU

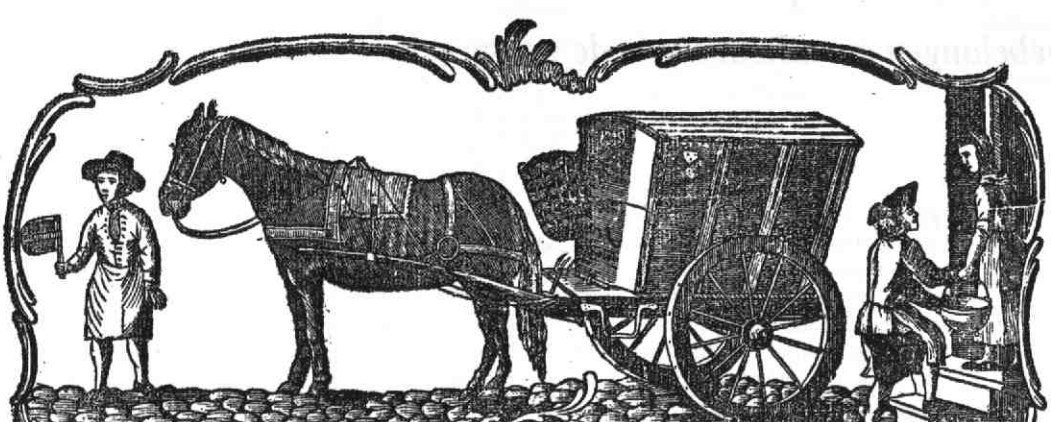

NIEUWJAARS HEIL- EN ZEGENWENSCH,

Opgedragen aan de Wel Edele Heeren BURGEMEESTER EN WETHOUDEREN;
voorts aan alle HEEREN, BURGERS EN INWONERS der Stad UTRECHT,

DOOR DE

ASCHHAALDERS EN KARRELIEDEN,

Op het Jaar onzes Heeren JEZUS CHRISTUS, 1834.

Bij 't vallen van het tijdgordijn,
Waardoor wij 't vorig jaar bezagen,
Moet 't doel des Aschmans weder zijn,
Zijn wensch op nieuw U op te dragen.
Thans zijn weer zes paar maanden klaar,
Waarin wij *vier-en-dertig* schrijven;
Wie weet wat voorspoed of gevaar,
Ons zal, op onzen weg beklijven.
Maar hoe het ons ook mede loop',
Of welk een ramp ons ook zal treffen,
De tijd toch, voor geen geld te koop,
Zal elk zijn zwakheid doen bezeffen.
Dit zagen wij in 't vorig jaar,
Toen *Cholera*, die wederkeerde
Met *Mazelziekte*, ons zoo zwaar,
't Getal der stervenden vermeerde!
Maar, lof zij God! de zoete hoop,
Die ons nog bijblijft om te leven,
Zal, wat de dood ook om ons sloop',
Ons steeds het groost genoegen geven!
De Aschman, die uw dienaar is,
Wenscht, waarde Land- [illegible] stadgenoten!
Dat gij steeds bij ervarenis,
U 't beste heil zult zien ontsloten.
Dat 't gansche dierbaar Vaderland,
Voor 't oog der volken blijve bloeijen;
Dat ieder van wat rang of stand,
Zijn welvaart daaglijks meer zie groeijen!
Geen onrust store onzen *Staat*
Gelijk in *Portugal* en *Spanje*;
Wij leven veilig in de daad,
Met 't oude Stamhuis van Oranje!
Dat *Koning* WILLEM, onze Vorst,
Nog lang standvastig moog regeren;
De kroon, die hij zoo heerlijk torscht,
Moet lang zijn achtbre kruin vereeren.
Zijn *Huis*, doorluchtig en beroemd,
Zij overal geëerd, verheven;

Elk, die den naam van *Neêrland* noemt,
Moet aan dat Huis zijn eerbied geven!
Dat op de *Staten Generaal*
En allen die 's Lands heil beoogen,
De ware wijsheid nederdaal';
God schenke zegen op hun pogen!
De moed van Neêrlands legermagt,
Door vriend en vijand hoog geprezen,
Moog tot in 't late nageslacht,
Voor Neêrlands Volk ten steunpunt wezen!
Dat Utrechts Stad ook rijk'lijk deel
In velerlei weldadigheden,
Zij schittre als een pronkjuweel,
Te midden van veel andre steden!
Dat haar Regering op den duur,
Voor ons belang moog blijven waken;
Opdat wij door haar wijs bestuur,
Tot voorspoed en geluk geraken.
Haar Hoogeschool, alom vermaard,
Zij menig een tot heil en zegen;
Dat deugd met wetenschap gepaard,
Door velen in haar word' verkregen!
Dat godsvrucht in haar Burgren woon',
Haar Leeraars trouw hun ambt bekleeden;
Dat zegen Gods hun werk bekroon'
Op 't pad van deugd en goede zeden.
Dat 't heil aan elk *Admodiateur*,
Geschonken worde op zijn pogen;
Dat hij met vrolijkheid bespeur'
Een ruime aanwinst van vermogen.
Elk leve in geluk en vreugd,
't Zij Koopman, Kunstnaar of Geleerde,
Of Onderwijzer onzer Jeugd,
Elk smake wat zijn hart begeerde.
Dan wordt des Aschmans wensch voldaan,
En zal hem groot genoegen geven,
Niets zal hem meer ter harte gaan
Dan elk te zien gezegend leven!

UEd. Dienaars, De ASCH-KARRELIEDEN.

Om het recht op een varken

Privébelangen en milieuzorg in de vorige eeuw

gezond was op het platteland, terwijl daar de meeste varkens werden gehouden. Waarom zouden er trouwens niet veel meer choleraslachtoffers op het platteland vallen dan in de steden, als de stank van varkens zo ongezond was? Het leek erop, zo vond hij, dat hier de theorie was doorgeslagen ten koste van de praktijk. 'Zoo ziet Spr. nog zulk een overwegend groot bezwaar niet in het er op na houden van een varkentje door de burgerman (mits hij daarbij goed op zindelijkheid en het voorkomen van verdere bezwaren, daartegen acht geve), ten einde zich en de zijnen nu en dan eens op een stukje spek te kunnen vergasten, omdat het vleesch hem te duur is'. Rundvlees was over het algemeen te duur voor de gewone man. Maar in de jaren zestig was het echt onbetaalbaar omdat toen runderpest heerste en veel dieren werden afgemaakt. Er waren mensen die zulke kadavers opgroeven en het vlees clandestien verkochten. De gemeente droeg twee politieagenten op, zich extra in te zetten tegen de invoer van vlees van zieke dieren. [1] Maar de clandestiene import had geen gevolgen voor de prijs die men in de winkel voor rundvlees moest betalen. En dus steeg ook de prijs van varkensvlees. Wie niet welvarend was, kon zich helemaal geen vlees meer veroorloven, terwijl de geleerden nu juist beweerden dat vlees zo'n belangrijk voedsel was voor mensen die hard moesten werken. En zeker tijdens een cholera-epidemie was goede voeding hard nodig, daarvan was iedereen overtuigd.

De maatregelen tegen het houden van varkens troffen een aantal mensen in de portemonnee en zij klaagden hun nood en vroegen of zij toch alstublieft een vergunning konden krijgen. Als de overheid voordien zo'n verbod had uitgevaardigd, had men ook wel geklaagd, maar iedereen wist dat het niet moeilijk was de regels te ontduiken. Het lijkt erop dat in 1866 het toezicht op de naleving beter was geworden. Enerzijds doordat het politiecorps in de loop der jaren was gegroeid. Anderzijds was er ook meer 'sociale controle' want de mensen vreesden voor hun hachje als het ergens stonk en dus gaven omwonenden uit pure zorg voor hun eigen gezondheid overtreders aan.

Protesten en rekwesten

In november 1867 behandelde de gemeenteraad een rekwest waarin broodbakker M. de Raad in het Lauwerecht (M 269) verzocht om ontheffing van het verbod. Hij verzekerde dat zijn varkens in een brandschone stal stonden, niemand had er ooit last van gehad en ze bedreigden niemands gezondheid. Het was te gek dat nu aan 'de mindere man het eenigst dierlijk voedsel wordt ontnomen'. Als het om stank ging, kon het stadsbestuur beter wat doen aan de troep die de stedelingen in de grachten wierpen.

Ook anderen wezen erop dat varkens niet de enige bron van stank vormden. Wat moest men bijvoorbeeld denken van huidenzouterijen? Of van de 'chemische ? mestfabriek' van Muller, waar paardevlees en ander dierlijk materiaal langdurig lag te rotten voordat het verwerkt werd tot kunstmest? Was er trouwens wel een bewijs dat mest van varkens gevaarlijker was dan die van koeien en paarden? B. en W. vonden van wel. Dat was bijvoorbeeld in 1866 gebleken toen omwonenden klaagden over een mesthoop van 25 m^2 bij 1 meter hoog achter een huis in de Lange Smeesteeg. Iedereen smeet er afval op zodat het in die buurt bar stonk. B. en W. deden niets toen bleek dat het om paarde- en koemest ging.

In het begin van de jaren zeventig stonk het nog steeds in Utrecht en kregen jaarlijks tientallen inwoners een vergunning tot het houden van een varken. In oktober 1877 vroeg Bart Molenbeek - broodbakker, verhuurder van een paard en rijtuig en handelaar in varkens en dierenvoeder - er een aan. Hij hield toen vier varkens in een houten hok in een stenen schuurtje dat hijzelf uitstekend geschikt vond voor het doel. Volgens zijn rekwest hield hij stal en beesten goed schoon en veroorzaakten ze 'gans geen lucht of stank'. De politie nam de toestand ter plaatse op en constateerde dat de stal vlakbij bewoonde huizen stond. Dat was in strijd met de verordening en dus verleenden B. en W. geen vergunning.

Die zelfde regten

Molenbeek ging niet accoord en overstroomde in de volgende jaren het college met verzoekschriften. Hij vroeg 'met de grootste verlangen die zelfde regten als mijnen buuren om varkens te mogen houden'. Ook andere mensen uit de buitenwijken wezen erop dat zij als onbemiddelde lieden 'met groote inspanning in het onderhoud van hunnen gezinnen voorzien en tot hier toe nog nooit ten lasten van iemand

zijn geweest, toch ook vermeenen als burgers gelijke regten te bezitten, en hun niet zal worden belet, hetgeen anderen in veel grotere mate wordt toegestaan'. Zeker voor een bakker was het lucratief: varkens aten bedrijfsafval zoals bedorven deeg en oudbakken brood.

In plaats van zich door ambtenaren onjuist te laten voorlichten, moest het college zelf maar eens komen kijken en ruiken hoe schoon zijn beestjes erbij stonden, vroeg Molenbeek. Toen al zijn rekwesten bij B. en W. niet hielpen, klaagde hij uiteindelijk in 1882 zijn nood bij de gemeenteraad. De politie treiterde hem en was onbetrouwbaar. Hij had in totaal al 55 gulden boete betaald en fl. 350,- aan gerechtskosten. Het college van B. en W. had op zijn 17 rekwesten steeds afwijzend beschikt, 'tot grooten schanden van Utrecht'. Nu had hij in die verzoekschriften weliswaar uiterst eerbiedig gevraagd om wat hij als zijn recht beschouwde, maar aan de situatie waarin hij zijn dieren hield, veranderde niets. Volgens hem was dat ook niet nodig want zijn buren hadden nergens last van. Er waren in de omgeving mensen die wel een vergunning kregen terwijl hun stal in tegenstelling tot de zijne niet aan de eisen voldeed.

Hij wees erop dat hij altijd netjes zijn belasting had betaald. Als vader van zeven kinderen kon hij door al dat gedoe over zijn varkens niet langer 'met genoegen' zijn brood verdienen 'in eerlijkheid en verzoendelijk'. Hij had door de spanningen een 'Harseng schudding' gekregen en zelfs zijn reuk en smaak verloren. 'En dat ik door het veele verdriet niet krankzinnig ben geworden dat hep ik God de Heeren te danken want het is een wonder' verzekerde hij. Het was allemaal de schuld van de hoofdcommissaris van politie en van politieagent Scheffer. De agent had iets tegen hem sinds hij in 1876 bij Molenbeek op controle was geweest en toen geen borrel had gekregen. Hoofdcommissaris J.M. Vermeys behandelde de bakker als een 'verschoveling'. Molenbeek had hem wel drie keer uitgenodigd om op zijn kosten een rijtuig te huren en zelf poolshoogte te komen nemen. Maar het had niets geholpen. De agent was een 'dwang bedelaar' en de hoofdcommissaris was nota bene 'hoog aan het godshuis. Dat is barrebaar voor den Alwetende'.

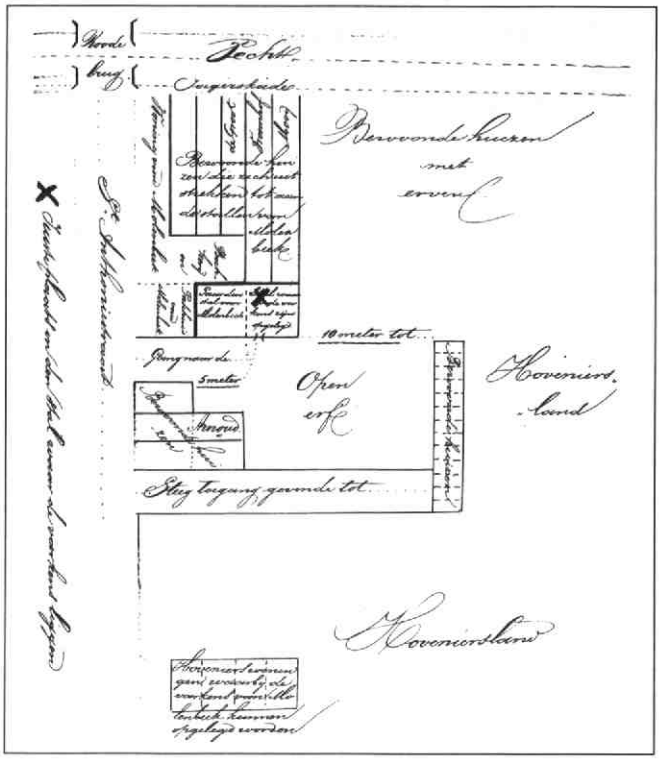

3.
Plattegrond van de stal van Molenbeek.
Foto: GAU

Een ingesloten poel van rottend vuil

Molenbeek sprak er schande van dat hij zelfs vier dagen in de 'cirkculeeren gevangenis' had gezeten. Hij wilde nu dat de raad hem recht zou doen 'eer ik mij tot Semaaijestijd moet begeven'. Maar zelfs dit dreigement hielp niet. De raad had niet de bevoegdheid om beslissingen van B. en W. op dit gebied ongedaan te maken. Het college had Molenbeeks zielige verhalen niet klakkeloos geloofd maar zoals het hoorde deskundig advies ingewonnen. De politie bleef van mening dat hij geen vergunning mocht krijgen. De stal lag veel te dicht bij bewoonde huizen, in de buurt van de Rode Brug aan de Jagerskade, op de hoek van de Anthoniestraat (M 295). Die omgeving raakte volgebouwd en dus was het houden van varkens echt in strijd met de verordeningen. Bovendien konden B. en W. na een aantal keren te hebben geweigerd, niet overstag gaan want dan zou Molenbeek denken dat hij zijn zin kreeg omdat hij zo hardnekkig was blijven klagen. Dat zou het gezag van de politie geen goed doen. Het zou ook een precedent scheppen voor zijn buren die ogenblikkelijk om een vergunning zouden komen zeuren. Molenbeek was bovendien zo eigenwijs als wat. De politie had hem geadviseerd zijn varkens te stallen bij een tuinder een eindje verderop. Maar omdat deze als vergoeding de 'van die varkens vallende mest' vroeg, had hij het advies niet opgevolgd: mest bracht in die tijd geld op.

Om het recht op een varken

Privébelangen en milieuzorg in de vorige eeuw

Ook de Gezondheidscommissie heeft de situatie ter plaatse een paar keer onderzocht op verzoek van B. en W. 'ten einde meerdere waarborgen te bekomen voor eene onpartijdige beschikking'. De heren drongen er al een aantal jaren op aan dat in de buurt waar Molenbeek woonde het houden van varkens zou worden verboden. Toch was de commissie op controlebezoek gegaan en toen had een van de leden gezegd dat het wellicht 'onder groote en vele voorzorgen' mogelijk zou zijn de bezwaren weg te nemen. Molenbeek heeft zich in volgende verzoeken tevergeefs op deze uitspraak beroepen. De Gezondheidscommissie bleef bij haar advies, mede omdat de mensen in die buurt net aan het idee begonnen te wennen dat er geen varkens gehouden mochten worden.

De ambtenaar die optrad als 'Inspecteur over het Bouwen' heeft op verzoek van B. en W. ook poolshoogte genomen. 'Bij mijn onderzoek bevond ik de stal geopend en vervuld met een onbehagelijke stank, waarvan de ontwikkeling kenbaar was uit de geconcentreerde dampen die in druppels aan den zolder hingen'. Als Molenbeek de wanden en de vloer waterdicht zou maken, een hoge houten schoorsteen zou aanleggen voor afvoer van de stank, de mest regelmatig zou verwijderen en de boel goed schoonhouden, zou het wellicht mee kunnen vallen. Hij beweerde nu wel dat hij een brandschone stal had, maar de werkelijkheid was even anders. Het ging om een oude paardestal met een zinkputje en een kapotte vloer, zodat vloeibare uitwerpselen in de bodem en dus in het drinkwater konden terechtkomen. 'Het geheel geeft den indruk van niets meer te zijn dan een ingesloten poel van rottend vuil'. Het belang van de volksgezondheid woog zwaarder dan de bijverdiensten van een inwoner die wel klaagde dat de varkens fl. 100,- per jaar opbrachten, maar die ook zonder dat inkomen goed kon leven.

In 1885 probeerde Molenbeek het voor de laatste keer. Hij had toen eieren voor zijn geld gekozen en vroeg of hij varkens mocht houden op een terrein ver achter het huis van een ander. Eindelijk kreeg hij zijn zin, maar wel op de toen voor elke vergunninghouder geldende voorwaarden: de vloer en het verzamelputje mochten geen vocht doorlaten, de stal moest minstens drie keer per week worden uitgemest en hij moest ervoor zorgen dat het in en rondom de hokken schoon was.

Met zijn verzet tegen de gemeentelijke verordeningen was Molenbeek het type van een man wiens individuele belangen in de knel kwamen doordat de overheid maatregelen nam ter bevordering van het algemeen belang. Hij beriep zich erop dat hij als belastingbetaler recht had op een tegenprestatie van de overheid. Ook elders hebben veel burgers in de tweede helft van de vorige eeuw met dat argument in klaagbrieven en rekwesten een beroep gedaan op de overheid. [2] Maar de zorg voor de volksgezondheid was te belangrijk geworden om uitzonderingen toe te laten. Sedert het midden van de vorige eeuw was het niet meer vanzelfsprekend dat verordeningen niet werden gehandhaafd. Het toezicht op de naleving was permanent geworden. Het aantal regels groeide en zeker in tijden van gevaar was 'iedereen' alert. De verordeningen werden niet zonder aanzien des persoons toegepast. Verzoeken om ontheffing werden nauwkeurig onderzocht. Maar als het nodig was, hield het gemeentebestuur onverbiddelijk het been stijf, ook al klaagden benadeelde burgers nog zo verdrietig hun nood. [3]

Noten

1. Een voorbeeld uit vele in GAU Stadsarchief V, 15-11-1855.
2. Vgl. Rineke van Daalen, *Klaagbrieven en gemeentelijk ingrijpen. Amsterdam 1865-1920*, Publikatiereeks Sociologisch Instituut Universiteit van Amsterdam 1987.
3. De gegevens voor dit artikel zijn ontleend aan de notulen van de gemeenteraad (Gemeentearchief Utrecht GAU, Stadsarchief V 67x) dd. 13-9-1855, 18-10-1866, 13-12-1866, 25-4-1867 ins 116 en 117 ; 30-4-1867 ins 135; 29-12-1881 ins 482; 4-10-1883 ins 393; 15-11-1883 ins 454; notulen van B.en W. (GAU V 94x) dd. 16-1-1866, 15-2-1866; V 690x Register van de verhandelde bij Burgemeester en Wethouders der gemeente Utrecht betreffende varkens. *Ordonnantie op het schoonhouden van markten, kerkhoven, bruggen, straaten, steegen, graften, werven, wedden, en andere publicque plaatsen*, gearresteerd door de Vroedschap 27-2-1785, gepubliceerd 12-5-1785. P.D. 't Hart, *Utrecht en de Cholera 1832-1910*, Stichtse Historische Reeks 15, Zutphen 1990.

Oudewater

Niet alleen in 1575, maar ook in 1349 is het stadje Oudewater ten prooi gevallen aan oorlogshandelingen. In dat jaar trok bisschop Jan van Arkel op tegen de stad, die in handen was van de Hollandse graaf Willem III. De stad, slechts door burgers verdedigd, kon niet lang weerstand bieden aan zijn legermacht. Nadat de muren door bestorming zijn genomen, worden de inwoners afgeslacht. 'De kinders in de wiegen zwommen in bloed', aldus een beschrijving uit het begin van de achttiende eeuw. Het duurde 25 jaar voordat de stad opnieuw werd opgebouwd. Aldus een artikel in Oude Waarden nr. 15, augustus 1994.

Maarssen

Ron van Maanen probeert in Historische Kring Maarssen, jaargang 21, nummer 3 een antwoord te vinden op de vraag, of er zich in dat dorp in de middeleeuwen een curtis bevond. Via archiefstukken probeert de auteur na te gaan of het huis Ter Meer inderdaad, zoals sommigen beweren, de curtis is geweest. Er zijn echter nog andere mogelijkheden zoals huis Ten Bosch en de boerderij Merenhofstede. Pachtgegevens, namen van tiendblokken en onderzoek naar ministerialenfamilies leveren echter te weinig gegevens en laten een definitieve conclusie niet toe.

Wijk bij Duurstede

Reinalda Kosse heeft een deel van haar doctoraalscriptie over verlotingen van schilderijen in de zeventiende eeuw bewerkt tot een artikel over de loterij van Jan de Bont, die in 1649 in Wijk plaatsvond. Het artikel, geplaatst in Tussen Rijn en Lek van september 1994, beschrijft de drukke kunstmarkt van de zeventiende eeuw, waar vele mogelijkheden waren om kunstwerken te verhandelen. Een loterij was een van die vormen, die echter alleen met toestemming van de overheid mocht plaatsvinden. De Utrechtse schilder Jan de Bont week uit naar Kasteel Duurstede voor een loterij, omdat de Utrechtse vroedschap schilderijverlotingen had verboden. Deelnemers konden 147 schilderijen winnen variërend in waarde van *ƒ* 200,- tot *ƒ* 5,-.
In de archieven is zelfs nog te vinden wie iets gewonnen heeft.

Maartensdijk

De historische vereniging Maartensdijk heeft een speciaal nummer van St. Maerten gewijd aan de muurschilderingen in de kerk van Westbroek. Het nummer is verlucht met een groot aantal kleurenfoto's van de muurschilderingen, die na de restauratie van de laatste jaren weer in volle glorie te bezichtigen zijn. Reeds in 1904 werd de noodklok geluid over de slechte toestand, waarin de muurschilderingen van de hervormde kerk te Westbroek zich bevonden. Dat mocht echter niet baten, want hernieuwde waarschuwingen in de jaren dertig en 1970 leidden wederom niet tot daden. Het gemeentebestuur zelf gaf in 1985 opdracht tot een rapport met restauratieplan, dat uiteindelijk de aanstoot heeft gegeven tot de restauratie. Nu is het zicht op het Laatste Oordeel en De Hel hersteld en kan men weer genieten van de Drie doden en drie Levenden. De schilderingen stammen niet allemaal uit dezelfde periode, maar een goede datering kan niet worden gegeven. De kerk zelf stamt uit ongeveer 1480-'90.

Woerden

De gemeente Woerden heeft een nieuw gemeentehuis, waarin ook het streekarchief een onderkomen heeft gevonden. Reden genoeg om het septembernummer 1994 van Heemtijdinghen te wijden aan de geschiedenis van de vroegere stadhuizen in Woerden. Die geschiedenis begint rond 1372, wanneer Woerden stadsrechten ontvangt. De bestuurderen uit die periode vergaderen meestal op bovenzaaltjes in de herberg, of zij huurt een 'camer' bij particulieren. In 1466 verkreeg het bestuur zijn eerste stadhuis, een huisje dat bij het kerkhof lag en door twee burgemeesters was aangekocht. Ondanks ingrijpende verbouwingen werd het in 1500 gesloopt en begon men met de bouw van een nieuw stadhuis, een heel wat groter gebouw waarin op dit moment het Stadsmuseum gevestigd is. Een eeuw later werd, door de groei van het bestuur, dit gebouw uitgebreid. In de negentiende eeuw dreigde het monumentale pand te worden afgebroken, maar Victor 'klaroenstoot' de Stuers wist door persoonlijk ingrijpen dit te voorkomen.
In 1888 werd gestart met de bouw van weer een nieuw stadhuis, dat ook diverse malen werd uitgebreid. Bovendien werden elders in Woerden panden betrokken toen het stadhuis echt te klein werd. Om al die diensten weer te centraliseren, is dus onlangs een nieuw stadshuis betrokken.

Fred Vogelzang

PORTRET

Martin de Bruijn: Utrecht is uniek

'Verfassungstopografie'

Martin de Bruijn zal voor velen geen onbekende zijn. Op Sint Maarten, 11 november, hoopt hij te promoveren op wat hij zelf heeft genoemd een institutioneel-geografische studie. "In het nederlands is er geen echt woord voor. De duitsers noemen het Verfassungstopografie," vertelt de Bruijn, "in dit geval betekent het dat ik onderzoek heb gedaan naar de rechten op en de rechtspraak over de grond en de opstallen in de stad Utrecht gedurende de middeleeuwen. Van de enorme hoeveelheid gegevens die dit heeft opgeleverd, vindt hijzelf een van de opmerkelijkste vondsten dat het grondgebied van het romeinse castellum omstreeks 1050 vergroot is en met een tweede gracht omgeven.

De Utrechtse kerk en de kapittels speelden in deze hele periode natuurlijk een belangrijke rol. Daarom is de Bruijn de afgelopen jaren veel in het rijksarchief geweest, waar de archieven van deze instellingen bewaard worden. De Bruijn: "Deze archieven bevatten werkelijk een schat aan gegevens en eigenlijk zijn ze nog nauwelijks voldoende geïnventariseerd, laat staan bestudeerd. Er is nog heel wat werk te doen".

Meerwaarde

Hiermee blijken we direkt op een heikel punt te zijn gekomen: Nu dit onderzoek, dat door NWO werd betaald, is afgelopen, is de Bruijn eigenlijk baanloos. Nog afgezien van wat dit voor hem persoonlijk betekent, betreurt hij vooral het feit dat er zo weinig wil aanwezig is om voor dit werk structureel geld uit te geven. "Eigenlijk vormt dit soort onderzoek een logische eenheid met het archeologisch- en bouwhistorischonderzoek. Deze drie disciplines hebben ieder hun eigen betekenis, maar met elkaar geïntegreerd leveren ze een enorme meerwaarde op. Het archeologisch- en bouwhistorischonderzoek heeft, gelukkig, de laatste jaren een enorme impuls gehad, maar het archiefonderzoek is daar helaas erg bij achtergeleven". De Bruijn wijt dit aan een aantal oorzaken. "In zijn algemeenheid komen de resultaten van archiefonderzoek minder spectaculair over dan die van archeologisch- en bouwhistorischonderzoek. Ook komen de archiefmedewerkers, die dit soort onderzoek zouden kunnen doen, door de enorme werkdruk er vaak nauwelijks aan toe." Ook het feit dat er een beperkte traditie bestaat in het 'institutioneel-topografische' onderzoek in Nederland is volgens de Bruijn een oorzaak van deze onbekend-maakt-onbemind-situatie. Gezien de huidige ontwikkelingen op de universiteiten ziet hij hierin ook weinig verbetering komen. Het onderwijs in de vele hulpwetenschappen die de onderzoeker op dit terrein nodig heeft wordt minder of er is zelfs helemaal geen tijd meer voor.

Fascinatie

"Dit zijn sombere geluiden als je bedenkt dat de grootste vraag bij archieven op het moment na de genealogie die naar de geschiedenis van woonhuizen is. Veel mensen zijn geïnteresseerd in de geschiedenis van hun woonomgeving." De Bruijn hoopt dan ook dat hij met zijn onderzoek en de publicatie daarvan ook het grote publiek kan bereiken om zo de betrokkenheid bij de geschiedenis van de stad te vergroten.

"Oorspronkelijk is het ook mijn eigen fascinatie met mijn woonomgeving die mij op dit spoor heeft gezet. Toen ik in tachtig min of meer toevallig in Utrecht ging wonen, bleek mij dat de middeleeuwse geschiedenis hier eigenlijk nog volop aanwezig is in het stratenpatroon en de gebouwen." Toen bleek dat ook de archieven hier zo'n schat aan gegevens bevatten, verbond de Bruijn, van oorsprong jurist, zijn liefde voor de geschiedenis aan de stad Utrecht.

"Utrecht is in dat opzicht uniek. De omstandigheden in Utrecht waren bovendien gunstig omdat er naast het archeologisch- en bouwhistorischonderzoek in ieder geval veel belangstelling is voor archiefonderzoek. De leukste tijd heb ik gevonden toen ik, als vrijwilliger, samenwerkte met de mensen van de archeologische en bouwhisorische dienst. Het onderzoek naar de Zilverstraat, waarmee ik begonnen ben, is hier een prima voorbeeld van."

Ondanks deze goede herinneringen en het feit dat er nog zo veel te onderzoeken is, heeft de Bruijn op het moment geen concrete Utrechtse plannen. Hij hoopt dat zijn publicatie een aanzet kan zijn om ook in andere steden dergelijk onderzoek te laten uitvoeren. 's-Hertogenbosch heeft in ieder geval al belangstelling getoond, zodat de Bruijn daar voorlopig nu voor enkele dagen per week werkzaam is. Voor Utrecht betekent het dat wij dit gesprek met een verzuchting hebben beëindigd: "Eigenlijk is het jammer want er is meer niet dan wel in het boek terecht gekomen."

M.W.S. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede.* Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de Middeleeuwen, verschijnt als deel 18 in de Stichts historische reeks, uitg. Het Spectrum, prijs *f*85,-

Marceline Dolfin

Amersfoort 1850-1930

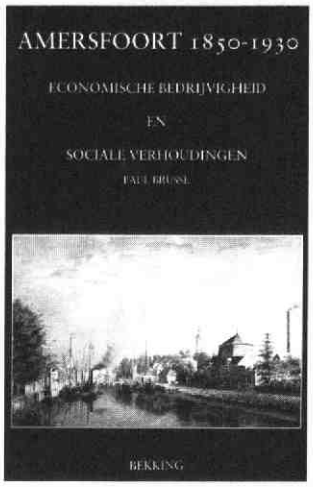

Paul Brusse, Amersfoort 1850-1930. Economische bedrijvigheid en sociale verhoudingen.

In de geschiedenis van Amersfoort wordt de negentiende eeuw beschouwd als een weinig interessante tijd. De textielnijverheid, de kurk waarop Amersfoort economisch dreef, raakte in verval en de ontwikkeling van de stad stagneerde. Historici hebben de periode verwaarloosd - ten onrechte, zoals Paul Brusse laat zien in Amersfoort 1850-1930.

De auteur betoogt dat de textielnijverheid zich langer wist te handhaven dan meestal wordt aangenomen. Tot in de jaren 1860 ging het er niet slecht, maar de klap die daarna kwam, was dramatisch: waarschijnlijk binnen een decennium daalde het percentage van de beroepsbevolking dat in de textiel werkte van ruim 20% naar minder dan 5%. Brusse laat echter zien dat de werkloos geworden spinners en wevers konden uitwijken naar andere sectoren: kleinhandel, landbouw, de bouw (kazernes, spoorwegen) en de voedingssector. Bovendien kwam na 1870 de inkomensachteruitgang minder hard aan omdat voedsel toen goedkoper werd.

Het sleutelbegrip in het boek is 'industrialisatie'. De auteur beperkt zich hierbij niet tot de nijverheid, maar onderzoekt hoe de Amersfoortse samenleving als geheel door de industrialisatie veranderde.

Een spannend uitgangspunt, en daarom is het jammer dat de presentatie van de resultaten zo weinig doordacht lijkt. In de structuur van het boek schemert voortdurend het skelet door van de doctoraalscriptie waaruit het boek is voortgekomen. Zo worden de demografische, de economische en de welvaartsontwikkeling gescheiden besproken en passeren keer op keer dezelfde economische sectoren in moeizame optocht de revue. De lezer moet veel moeite doen om de hoofd- van de bijzaken te onderscheiden.

De hoofdbronnen voor het onderzoek - beroepstellingen en belastinggegevens - nopen tot een nogal beperkte invulling van de begrippen economie en sociale structuur, maar Brusse benut de gegevens voorbeeldig. Bovendien heeft hij ook zoveel aanvullende gegevens verzameld dat Amersfoorts historie toch kleur krijgt. Daaraan dragen ook de tientallen illustraties bij, die fraai zijn afgedrukt.

Brusse's boek levert nieuw materiaal voor het vergelijkend onderzoek naar de industrialisatie in Nederland. Andere onderzoekers hebben zich vooral gericht op de steden in de geürbaniseerde kustprovincies van Nederland (vooral in Holland). Amersfoort lag in het landelijke, relatief geïsoleerde en achtergebleven oosten van het land. De vraag of dit verschil leidde tot een afwijkende ontwikkeling verdient uitvoeriger behandeling.

Paul Brusse, Amersfoort 1850-1930. Economische bedrijvigheid en sociale verhoudingen. Uitgeverij Bekking, Amersfoort 1993, 215 pp., ill., prijs: ƒ 29,90. ISBN 90 6109 3465.

Hans van Deukeren

B.H.G.

De molens van Spengen en Kockengen

Ruim 30 jaar geleden, in 1962 om precies te zijn, werd de Stichting De Utrechtse Molens opgericht om de aftakeling te voorkomen van de molens in de provincie, die niet langer werkten. Om dit heuglijke jubileum te vieren liet genoemde stichting Bernet van Leeuwen een boekje schrijven over de eerste twee aanwinsten van de stichting: de molens van Spengen en Kockengen. In de eerste hoofdstukken van dit mooi vormgegeven boek wordt in het kort (soms te kort) de geschiedenis van de polders en waterschappen van Spengen en Kockengen behandeld. Dit wordt gevolgd door twee wat langere hoofdstukken: het eerste gaat over het onderhoud, dat in de loop der tijden aan de molens is gepleegd, het tweede over het leven en de loopbaan van de molenaars. De schrijfster slaagt erin een aardig beeld op te roepen, hoewel haar uitleg soms wat te beknopt is, waardoor de loop van het verhaal aan duidelijkheid verliest.

Bernet van Leeuwen - De molens van Spengen en Kockengen. 30 jaar Stichting De Utrechtse Molens. Utrecht, Stichting De Utrechtse Molens 1993. 46 pagina's; ISBN 90-800265-2-2.